

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ

МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ

всеукраїнська
міждисциплінарна
науково-практична конференція

Випуск 3

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Департамент освіти і науки Хмельницької обласної військової адміністрації
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Кафедра суспільних дисциплін
Державний архів Хмельницької області
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
Хмельницький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені Анатолія Назаренка
Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ: МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ

ВИПУСК 3

Хмельницький
2026

конференція

УДК 94:39(477.43/44/.82)(062.552)

П 65

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(протокол № 9 від 29. 04. 2026 р.)

Рецензенти:

С. Е. Баженова, докторка історичних наук, професорка (м. Кам'янець-Подільський)

С. Д. Гальчак, доктор історичних наук, професор (м. Вінниця)

Редакційна колегія:

І. М. Шоробура, в. о. ректора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, доктор педагогічних наук, професор (гол. ред.);

В. М. Островий, кандидат історичних наук, доцент (заст. гол. ред.);

В. Р. Адамський, кандидат історичних наук, доцент (відп. ред.);

О. Л. Бакіна, заступник директора з навчально-виховної роботи Хмельницького ліцею № 15 імені О. Співачука;

К. М. Бурдуваліс, директор Державного архіву Хмельницької області, доктор філософії;

Г. В. Бучківська, доктор педагогічних наук, професор;

В. В. Галатир, кандидат історичних наук, доцент;

О. М. Галус, доктор педагогічних наук, професор;

О. М. Гринчишин, кандидат історичних наук, доцент;

А. М. Гуменюк, кандидат філософських наук, доцент;

Л. М. Левандовська, кандидат історичних наук;

М. І. Онищук, директор Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва;

С. О. Семенчук, кандидат історичних наук, доцент;

О. С. Поліщук, доктор філософських наук, професор.

П 65 **Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю:** матеріали III всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 24 квітня 2026 р.) / [І. М. Шоробура (гол. ред.), В. М. Островий (заст. гол. ред.), В. Р. Адамський (відп. ред.), К. М. Бурдуваліс, Г. В. Бучківська та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2026. Випуск 3. 365 с.

У збірнику вміщені повідомлення, виголошені авторами, в якості доповідей на III всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю», в яких розкрито різні методологічні рефлексії, проблеми політичної, економічної та соціальної історії краю.

Адреса редакційної колегії: м. Хмельницький, вул. Проскурівського підпілля, 139, E-mail: kgpa_nauka@ukr.net

© Автори статей, 2026

Сергій СЕМЕНЧУК,
м. Хмельницький

АНТРОПОМОРФНА КАМ'ЯНА ПЛАСТИКА БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

У статті узагальнено та проаналізовано результати новітніх досліджень кам'яної антропоморфної скульптури, виявленої у 2016 році експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом Василя Якубовського, на території Губинського городища. Також подано та інтерпретовано наукові відомості про виявлену кам'яну антропоморфну скульптуру у 2022 році та досліджену автором у складі дослідницької групи інституту археології НАН України у серпні 2025 року поблизу селища Миропіль Житомирського району, в межах історичного регіону.

Ключові слова: Губин, Миропіль, городище, скульптура, антропоморф, ідол.

Літописна Болохівська земля здавна привертала увагу дослідників і залишалася актуальним об'єктом наукового зацікавлення. Уперше цей політичний організм, який у своїй монографії «Скарби Болохівської землі» (2013) В. І. Якубовський окреслив відповідним терміном [1, с. 12], зафіксовано в літописі під 1150 роком [2, с. 398].

Одним із перших, хто зацікавився цією проблематикою, був історик кінця XIX ст., професор Київського університету М. П. Дашкевич [3]. Слідом за ним історія Болохівщини була у сфері наукових інтересів фахівців М. І. Петрова, М. І. Городецького [4, с. 11], А. С. Петрушевича [5, с. 5–55], П. А. Іванова [6, с. 10–77], М. С. Грушевського [7, с. 2], Д. Я. Самоквасова [8, с. 1–99], Н. Квашнина-Самаріна [9, с. 22] та інших. До цієї теми зверталися й провідні дослідники радянського періоду, як-от: О. М. Андріяшев [10], В. П. Пашуто [11, с. 245], М. Н. Тихомиров [12, с. 245], Б. Д. Греков [13, с. 10–13], М. О. Тиханова [14], П. О. Рапопорт [15], О. М. Приходнюк [16], М. Й. Ягодзінський [17, арк. 7–18], І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей, В. І. Якубовський [18] та ін.

Кам'яна скульптура є однією із форм монументального мистецтва, що існувало в давні часи в окремих етнокультурних

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

спільнотах та мало широке розповсюдження [19, с. 5] не тільки на території лівобережжя Середньої Подністрянщини, а й на суміжній – Південно-Східній Волині, зокрема.

Кам'яні скульптури, з огляду на їх морфологічні особливості та розташування, учені поділяють на такі групи: 1) стели; 2) антропоморфні стели; 3) фалоподібні камені; 4) менгіри; 5) ідоли [20, с. 118].

Відомий український мистецтвознавець Р. В. Забашта за образною і стилістичною структурою поділяє їх на кілька відмінних типів: а) абстрактні стовпи, стели; б) стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями (одним чи декількома); в) стовпоподібні ідоли з чітко вимodelюваними головами; г) статуї-напівфігури; д) зображення богів, фігури яких відтворено повністю [21, с. 38–39].

Досить цікавою та рідкісною знахідкою є антропоморфна скульптура, виявлена на території давньоруського літописного городища у с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. У червні 2016 р. експедицією Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка під керівництвом В. І. Якубовського, учасником якої був й автор, довелося виявити означену скульптуру у південно-східній частині південного укріпленого сектора Губинського городища (рис. 1).

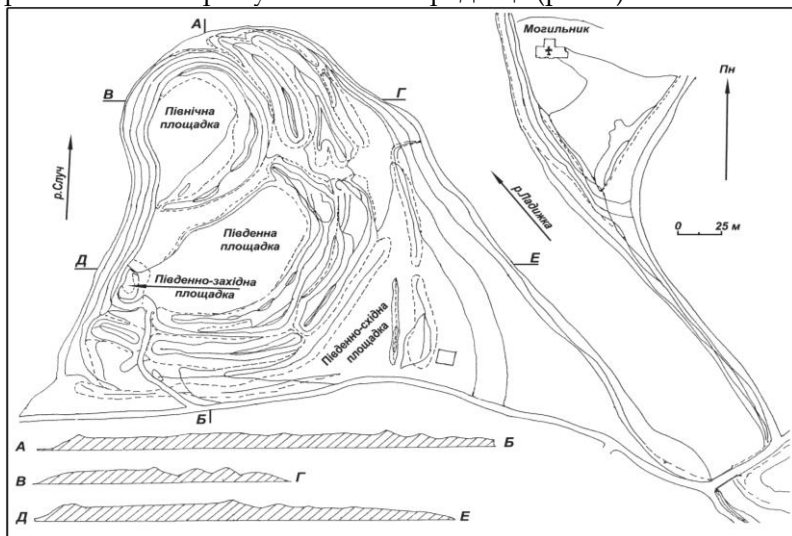

Рис. 1. Джерело (23, с. 167)

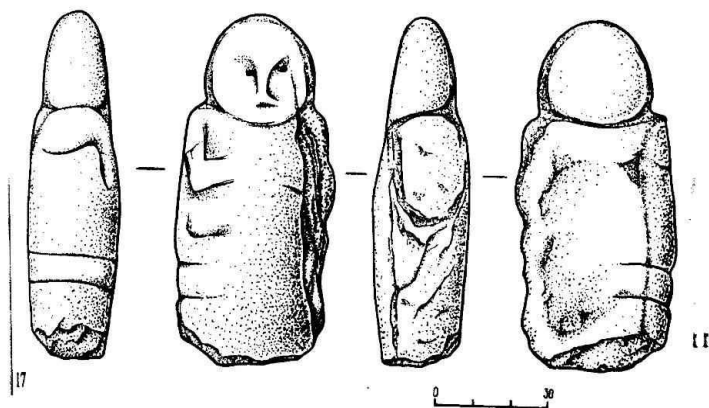
Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Досліджуючи площу ділянки LV, у квадраті 3 – Б, В, вже на глибині 0,13 м від поверхні, було розчищено виступ громіздкого кам'яного виробу.

У подальших роботах, пов'язаних з вийманням ґрунту з площі ділянки LV на глибину 0,65 м від поверхні та пошаровими горизонтальними і вертикальними зачистками, вдалося повністю розкрити і дослідити кам'яну знахідку, зафіксовану у напрямку зі сходу на захід. Причому її західна частина, що демонструвала собою загострений верхній кінець скульптури (голова), була нахилена до рівня материка (глибина 0,65 м від поверхні), а східна, підпрямокутна частина, майже досягала сучасної денної поверхні (0,13 м від поверхні) [22, с. 241].

Так, 4 липня 2016 року виявлений об'єкт було оглянуто групою науковців із Кам'янця-Подільського у складі: А. Б. Задорожняка, О. Л. Баженова, П. О. Нечитайла та дослідника із інституту археології НАН України м. Київ Д. К. Черновола.

Досліджуючи антропоморф В. І. Якубовський у своїх публікаціях відносить скульптуру до четвертої класифікаційної групи скіфських кам'яних скульптур VI–V ст. до н. е. та знаходить відповідник серед антропоморфних скульптур Північного Причорномор'я у 1983 році в урочищі Стара Могила поблизу м. Вознесенськ Миколаївської області (рис. 2) [22, с. 243; 23, с. 168].

Илл.7 (10 – Калиновка; 17 – Вознесенское)

Рис. 2. Кам'яна скульптура із м. Вознесенськ Миколаївської області.
Знахідка 1987 р. Джерело [19, с. 95]

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Станом на 2-3 вересня 2021 року П. О. Нечитайло додатково дослідив та здійснив обміри кам'яної скульптури. Ідол лежав на дерев'яному настилі у парку історико-культурного заповідника Самчики (рис. 3), його висота 154 см.

Рис. 3. Кам'яний антропоморф на території парку історико-культурного заповідника Самчики. Фото П. О. Нечитайла

Основа у формі неправильного чотирикутника зі сторонами (44, 40, 54 см). Сторони чотирикутника нерівні, мають заокруглену форму, внаслідок зняття об'єму породи. Нижня частина стели має форму рівної платформи, підтесаної для вертикального встановлення скульптури.

На відстані 100-105 см від підніжжя до вершини ідол звужується до верху і набирає конусовидної форми. На лицьовій частині є виступ, шириною 35 та довжиною від вершини скульптури до низу 50-53 см. Цей виступ можна трактувати як «голову», яка надає ідолу антропоморфності. Нижню частину виступу – «голову» підрубано під прямим кутом, яка нависає над основною площею ідола на відстані близько 8-10 см. В місці від плечей до живота на межі бокових площин чіткими заглибленими лініями прокреслено руки. На лицьовій частині скульптури вирубано заглиблений хрест з розширеннями на кінцях. Ширина рамен хреста 6 см, висота хреста 10 см (рис. 4).

Поверхня ідола нерівна, горбиста. Станом на 2021 рік дошки, на яких лежить ідол, прогнили. Внаслідок цього, ліве рамено хреста на личині ідола опинилось присипаним землею [31, с. 99].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

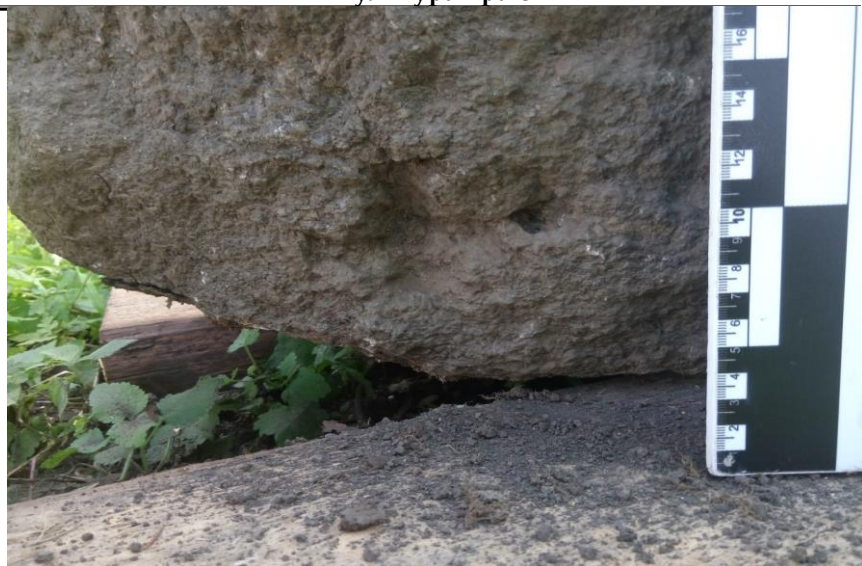

Рис. 4. Різьблення хреста на лицьовій частині кам'яного ідола.

Фото П. О. Нечитайла

Знахідки гранітних стел відомі у Пскові, Новгороді, Себежі (РФ), Долгінові, Бутьках, Жабинках (Білорусь). Датування подібних пам'яток доволі умовне, в межах V-XIV ст., залежно від контексту знахідки. У Російській Федерації та Білорусі їх етнічну приналежність визначають як балтську або слов'янську. Повної аналогії Губинському ідолу на теперішній час відшукати не вдалось.

Цікавим є хрест, нанесений на лицьовій частині ідола (рис. 5).

Слід зазначити, що хрести на антропоморфних ідолах та менгірах є доволі частою знахідкою на території Європи. Це явище пояснюють повторною ритуалізацією язичницьких пам'яток. Використання християнами язичницьких пам'яток та ритуальна трансформація останніх супроводжувалась нанесенням на них хрестів. Серед подібних випадків можна назвати: хрести на кавказьких «вішапах», хрести на менгірах Західної Європи, хрести на антропоморфних (ймовірно язичницьких) статуях з-під Пскову та з сіл Бутьки та Гробівці (Білорусь).

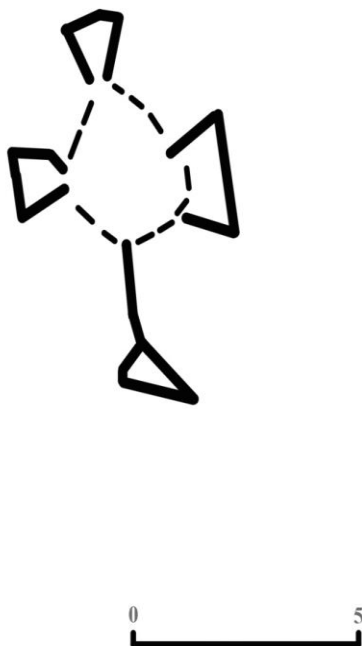

Рис. 5. Прорис хреста зображеного на лицьовій частині Губинського антропоморфа

На думку київських дослідників Н. В. Хамайко та О. В. Комара: «Подобная процедура изгоняла из камня «беса» и позволяла христианам не обращать больше внимания на древние истуканы, как видим, благополучно пережившие принятие христианства» [26, с. 186]. Хрести з розширеннями ramen у вигляді рівнобедрених трикутників мають достатньо широке коло відповідників. Подібні хрести-графіті відомі у скельно-печерних монастирях Подністров'я (Непоротово, Нагоряни, Студениця). Аналогічні хрести висічені на стінах печерного монастиря Мурфатлар в Румунії.

Уродженець с. Ладиги, що неподалік від с. Губин, кандидат історичних наук О. І. Журко повідомив, що скульптуру було закопано в землю одним із місцевих священників, тому що

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

тамтешні мешканці на Зелені Свята навколо ідола здійснювали язичницькі обряди. Донині спостерігається деяка двоякість у релігійних поглядах селян, яка проявляється в особливостях поведінки в певних життєвих ситуаціях [24].

За версією старожила с. Губин Д. З. Грищука: «у 50-х роках ХХ ст. габаритний кінець кам'яної скульптури, виступаючи більше як на половину із землі, слугував його ровесникам своєрідною штангою футбольних воріт» [25].

На думку дослідника В. І. Якубовського, скульптура походить, власне, з території городища, оскільки досить велика вага була не під силу жодній людині транспортувати її з далекої відстані. З певних міркувань, у недалекому минулому, з невідомих причин скульптуру витягли із культурного шару і залишили на вказаному місці городища. На час проведення археологічних робіт 2016 року нижній кінець антропоморфа повністю погрузився у землю, не виявляючи жодних поверхневих ознак. Тому, якщо умовно взяти за основу розрахунки середніх показників входження скульптури у землю зі швидкістю 0,13–0,20 м кожних 50-х років, то, таким чином, старт втоплення її у ґрунт припадає на останню чверть ХІХ ст. На думку дослідника, кам'яний антропоморф з'явився на поверхні Губинського городища приблизно 150 років тому [23, с. 167-168].

Автор публікації погоджується із думкою В. І. Якубовського про те, що місце знаходження капища, на якому в давні часи стояла описана скульптура, знаходиться десь поблизу, можливо, не виключено, що й на території самого укріпленого центру. Але варто зазначити, що у 2009 р. експедиція дослідила скіфське капище округлої форми неподалік с. Губин в урочищі Попова сіножать. Можна було б припустити, що скульптура знаходилася саме там. Хоча п'єдесталу, де міг би стояти ідол, або ями, куди він міг бути вкопаний, знайдено не було.

Отже, знахідка Губинського ідола експедицією В. І. Якубовського є надзвичайно важливою для розуміння релігійних уявлень давнього населення на території України, еволюції кам'яної дохристиянської скульптури. Ознаки повторної ритуалізації у вигляді хреста на лицьовій частині, ймовірно, ілюструють процес зміни вірувань, або населення на Губинському городищі. Вважаємо, що найближчою аналогією повторно ритуалізованого ідола є менгір з с. Сурженці (Кам'янець-

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Подільський район), на якому зображено більше семи хрестів [27, с. 38-39].

Також доречно згадати про антропоморфний ідол з с. Сокілець. Його знайдено поблизу церкви, на давньоруському цвинтарі розламаним навпіл. На думку дослідника В. А. Захар'єва, Сокілецький фалоподібний ідол та обставини його знахідки відображають зміну релігійних уявлень у регіоні, коли на зміну язичництву прийшло християнство й ідол був навмисне пошкоджений [28, арк. 1; 29, с. 16].

На думку Сергія Семенчука та Павла Нечитайла, зважаючи на обставини знахідки Губинського ідола, археологічний контекст та вищенаведені аналогії можна констатувати наступне.

1. Губинський ідол має форму чотирикутного стовпа з модельованою лицевою частиною. За класифікацією Р. В. Забашти це стовпоподібні ідоли з вирізьбленими людськими обличчями. Втім, через особливості матеріалу (граніт), який важко піддається обробці, форму ідола можна трактувати як фалічну.

2. За морфологічними ознаками ідол близький до антропоморфної язичницької скульптури Середнього Подністров'я. Серед аналогій варто назвати як фалоподібні скульптури із сіл Сокілець, Суржинці та Чеснівський Раковець. Так і стовпоподібні ідоли з обличчями з с. Калюс та Іванківці. Усі аналогічні ідоли виготовлені з вапняку, що дозволяло їх творцям бути більш вільними у зображенні деталей. Груба форма Губинського ідола і слабо модельоване обличчя продиктована гранітним матеріалом.

3. Щодо датування Губинського ідола. Верхньою хронологічною межею його культового використання може бути завершальний етап існування Губинського городища, коли його населення прийняло християнство. В цей час на обличчі ідола з'являється хрест. Час його створення обережно можна відносити до язичницького періоду існування Губинського городища. Хрест на обличчі – яскраве свідчення зміни релігії місцевим населенням. Подібні висічені хрести були знайдені й на поверхні Суржинецького ідола. Загалом датування групи антропоморфних язичницьких ідолів перебуває в межах другої половини I тисячоліття нової ери.

4. Губинський ідол є найпівнічнішою пам'яткою слов'янської антропоморфної язичницької скульптури. Вона відноситься до

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

групи подібних скульптур, відомих на Лівобережжі Дністра. Унікальність знахідки в тому, що Губинська скульптура є відображенням традицій язичницької скульптури Подністров'я, втіленої в граніті. Це непересічна пам'ятка історії релігії. Перша подібна знахідка на території Південно-Східної Волині [31, с. 100].

Археологічну мапу кам'яних дохристиянських стел із території Південно-Східної Волині (досить рідкісних для цієї території) доповнює знахідка із селища Миропіль Житомирського району Житомирської області.

Кам'яний антропоморф виявлено на правому березі річки Случ за межами селища Миропіль. Вперше її знайшла сім'я В'ячеслава і Наталії Корейбів, які у січні 2022 року, подорожуючи рідним краєм, зненацька наштовхнулися на незвичний артефакт (рис. 6).

Рис. 6. Кам'яна стела на місці знахідки. Фото С. Власюк

Про знахідку було повідомлено Інститут археології НАН України.

Для детального її обстеження на місце виїхали старші наукові співробітники інституту відомий скіфолог, кандидат історичних наук, завідувач відділу Польового комітету Юрій Болтрик; археолог, кандидат історичних наук Андрій Петраускас та

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

старший науковий співробітник Житомирського обласного краєзнавчого музею Олександр Тарабукін. За результатами обстеження встановлено попереднє датування, яке за версіями дослідників сягало в межах періоду скіфських часів (I тис. до н. е.), можливо – епохи раннього середньовіччя (V – IX ст.) [30], оскільки неподалік є відома пам'ятка археології – городище літописний Колодяжин – важливе давньоруське місто-фортеця на Волині.

Згодом стелу передано до Миропільського краєзнавчого музею, де 21 серпня 2025 року її додатково обстежили вже згадані дослідники кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Сергій Семенчук та професор, завідувач відділу археології енеоліту та бронзової доби Інституту археології Національної Академії Наук України Віталій Отрощенко. Встановлено, що матеріал, з якого виготовлено стелу, – граніт місцевого походження (рис. 7).

Рис 7. Експонування кам'яної стели в колекції Миропільського краєзнавчого музею. Фото С. О. Семенчука

Форма – вертикально орієнтована брила з виразно виділеною верхньою частиною, що нагадує голову, під якою проглядається перехід до «плечей» або тулуба. Верхня частина каменю має сліди цілеспрямованої обробки – згладжена, округла, з чітким контуром.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Нижня частина – грубіша, менш опрацьована давнім майстром. На середній частині видно горизонтальні заглиблення або борозни, які на думку дослідників можуть бути руками, що покладені на передню частину тулуба. Поверхня скульптури зношена, з ознаками перебування під відкритим небом. За морфологічними ознаками, на жаль, поки що без археологічного контексту, на думку Віталія Отроценка та автора публікації знахідку можна віднести до стел епохи бронзи II тис. до н. е.

Таким чином миропільська стела становить неабиякий науковий інтерес як можливий приклад сакральної або символічної кам'яної пластики регіону і є досить важливою й на даний час найдавнішою знахідкою на території Житомирського Полісся.

Список використаних джерел та літератури:

1. Якубовський В. І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ» (ПП Мошак М. І.), 2003. 159 с.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. М., 1962. XVI. 938 с.
3. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Труды III Археологического Съезда в Киеве. Киев, 1876. Т. 2. С. 69–13.
4. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1891. 406 с.
5. Петрушевич А. С. Дополнения ко Сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год. Львов, 1891. 939 с.
6. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до к. XIV в. Одесса, 1895. 328 с.
7. Грушевський М. С. До Болохівщини: Губинське городище. Записки наукового товариства ім. Шевченка. Львів: Світ, 1896. Т. 10. С. 1–3.
8. Самоквасов Д. Я. Сборник топографических сведений о курганах и городищах России. Волынская губерния. СПб., 1880. 203 с.
9. Квашнин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика. Чтения в императорском Обществе истории древностей российских при Московском университете. 1873. Кн. 4. Отд. 5. С. 213–226.
10. Андріяшев О. М. Літописне Болохово: Болохівські князі. Записки історичної секції Всеукраїнської Академії наук. К., 1929. Т. XXXII. С. 20–31.
11. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950. 333 с.
12. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. 442 с.
13. Греков Б. Д. Киевская Русь. Л., 1953. 569 с.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

14. Тиханова М. А. Разведка в районе верхнего течения р. Горынь о докладах и полевых исследованиях. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. 1967. Вып. 87. С. 46–53.

15. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли. КСИИМК. 1955. Вып. 57. С. 52–59.

16. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964–1965 роки. Матеріали другої Поділ. іст.-краєзн. конференції. Львів, 1968. С. 131–132.

17. Спр. 1971/52. Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької обл. проведених Ягодзінським Михайлом Йосиповичем протягом 1958–1971 рр. 39 арк.

18. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997–2003 рр.: До 80-річчя Губина. Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. 206 с.

19. Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. Москва: МТО Метео, 1994. 158 с.

20. Історія українського мистецтва у п'яти томах / Г. Скрипник (гол. ред.), І. Дзюба, І. Драч та ін. Київ, 2008. Т. 1: Мистецтво первісної доби та стародавнього світу / ред. кол.: Р. Михайлова, Р. Забашта. 710 с.

21. Забашта Р. В. До питання еволюції й формально-образної структури монументальної скульптури слов'ян-язичників. VII Подільська іст.-краєзн. конф. Секція археології: Тези доповідей / ред. кол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур, (відп. ред.) О. М. Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк, А. Ф. Суровий, О. О. Чехівський. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 38–40.

22. Якубовський В. І. З історії археологічних досліджень губинського городища у 2016 р. Князі Острозькі в історії Центрально-Східної Європи: минуле і сучасність: Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Старокостянтинів, 25–27 трав. 2017 р. / Редкол.: А. Г. Філінюк, докт. іст. наук. проф. (голова); О. М. Завальнюк, докт. іст. наук. проф. (заст. голови); В. І. Якубовський, канд. іст. наук. доц. (наук. ред.); В. Г. Байдич, канд. іст. наук; О. П. Григоренко, докт. іст. наук, проф.; М. С. Мельничук; С. А. Тимків (відп. секретар). ФОП Бищик Ю. В., 2017. С. 237–243.

23. Якубовський В. І. Губинська кам'яна скульптура – важливе джерело стародавньої історії краю. Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність» / Ред. кол. Л. В. Баженов (голова), С. М. Єсюнін (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2017. С. 166–169.

24. Архів автора. Записано від Олексія Журка, 1953 р. н., м. Хмельницький.

25. Архів автора. Записано від Дмитра Гришука, 1935 р. н., с. Губин, Старокостянтинівський р-н Хмельницька обл.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

26. Комар А., Хамайко Н. Збручський ідол: пам'ятник епохи романтизму? *Ruthenica*. 2011. Т. 10. С. 166–217.

27. Нечитайло П. О. Менгір із с. Суржинці. «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». збірник матеріалів III Всеукр. наук.-практ. конф. / ред. кол. В. С. Травінський (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. С. 37–40.

28. Звіт про роботу в складі Сокилецької давньоруської експедиції а також про дослідження залишків Миньковецького часу держави (кінець XVIII – початок XIX століть) Поворозник Е. В., 1993 г. Наук. архів. Хмельн. обл. краєзн. музею. Ф. О-92. 5 арк.

29. Захар'єв В. А. На Галицькому порубіжжі. Літопис Хмельниччини: краєзн. збірник. Хмельницький 2001. С. 13–17.

30. Поблизу Мирополя виявлено артефакт, якому може бути понад 3 тисячі років. [Електронний ресурс]. URL: <https://myropilska.gromada.gov.ua/news/1750085813/> (дата звернення 02. 01. 2026).

31. Семенчук С., Нечитайло П. Сучасні археологічні дослідження губинського антропоморфа. Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. С. 98–104.

УДК 94(477.4)«1648»

*Валерій КУНДЕЛЬСЬКИЙ,
Дмитро КУНДЕЛЬСЬКИЙ,
м. Хмельницький*

ПОДІЛЛЯ ТА ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ 1648 р.

У статті висвітлюються окремі маловивчені події Національної революції 1648–1657 рр. на початковому етапі на чолі з Б. Хмельницьким, показано збройне протистояння польських та українських військ на території Поділля та Південно-Східної Волині.

Ключові слова: Поділля, Південно-Східна Волинь, Полонне, Старокостянтинів, Кам'янець-Подільський, Меджибіж, Пилявці, Б. Хмельницький, М. Кривоніс.

Питанням подій Національної революції 1648–1657 рр. займалося багато дослідників, зокрема В. Антонович,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

М. Грушевський, І. Крип'якевич, О. Апанович, Ю. Мищик, В. Смолій, В. Степанков, С. Трубочанінов, Л. Винар, Н. Яковенко, О. Реєнт, О. Гуржій, С. Плохій та ін.

У статті автори ставлять за мету розкрити окремі штрихи подій початкового періоду Національної революції у 1648 р. на території нашого краю – Поділля та Південно-Східної Волині.

Після перших перемог (Жовті Води, Корсунь – травень 1648 р.) козацька армія Б. Хмельницького разом із татарами Тугай-бея зупинилася на перепочинок у Білій Церкві. У кінці травня 1648 р. Б. Хмельницький послав у Правобережну Україну черкаського полковника М. Кривоноса, якого, очевидно, було призначено наказним гетьманом. Вступивши на початку червня 1648 року на Брацлавщину із загоном 400 козаків, він до кінця липня створив щонайменше 20-тисячну армію [1, с. 139]. Постає питання: чому так масово українські селяни і міщани пішли в армію Б. Хмельницького?

Дослідники В. Смолій та В. Степанков стверджують, що генератором соціальної активності селян і чималої частини міщан був козацький ідеал [1, с. 144]. Вступ до козацтва давав особисту свободу, право власності на землю та угіддя, звільнення від податків, широке виборче право. Слід також мати на увазі, що активності національної боротьби українського населення послужило різке загострення соціального, релігійного, культурного гноблення з боку польської шляхти. О. Субтельний слушно зауважує, що «для грандіозного спалаху бракувало лише іскри» [2, с. 117].

Основне протистояння на території Поділля та Південно-Східної Волині відбувалося влітку 1648 року між польською каральною армією магната Яреми Вишневецького та козацькими військами М. Кривоноса. Я. Вишневецький, вирушивши з-під Овруча через Житомир, Бердичів, Костянтинів, дійшов до Чолганського Каменя (сучасний Теофіполь), де збиралося коронне військо. Лицар Ярема на посилення боротьби українців відповідав безтямними розправами, знищуючи винного і невинного [3, с. 326].

Сучасні дослідники часто неоднозначно оцінюють козацького вождя полковника М. Кривоноса. Дехто навіть звинувачує його в надмірній жорстокості. Як правило, це переважно польські автори. Подаємо уривок з листа М. Кривоноса (липень 1648 року) магнату Д. Заславському: «Нам увівся його милість князь Єремія

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Вишневецький, що людей мордував, стинав і на палю вбивав: скрізь, в кожному місті посеред ринку шибениці, а зараз показується, що на палі були невинні люди. Попам нашим очі свердлом вертів. Ми також, стоячи за віру і життя наше та захищаючися, мусили стати за свою кривду» [4, с. 370].

У той період українсько-польські міжетнічні відносини надзвичайно загострилися. А. Кисіль, православний магнат, який служив польській владі, у листі до короля в 1648 році говорить про «жахливу селянську війну» [3, с. 337].

Простежується повний розгром польських маєтків на території півночі сучасної Хмельниччини. Ляховецькі селяни масово покозачилися, розорили майно і спалили маєтки Петра Синюти-Ляховецького [5, с. 258-259]. Південно-Східна Волинь обезлюдніла. Особливо активно боровся проти католиків та уніатів звязільський полковник Тиша [5, с. 57].

У Літописі Самовидця також йдеться про розмах національно-визвольної війни українського народу, стверджується, що «рідко хто в крові рук не умочив» [6, с. 52]. У Літописі сказано, що багато євреїв, боячись смерті, прийняли християнську віру чи до Польщі повтікали [6, с. 52].

Після перших перемог над військами магната Я. Вишневецького загони М. Кривоноса з Волині 20 липня 1648 року підійшли до м. Полонного, яке сучасники називали ключем до Волині. Про Полонне писали, що воно було набагато краще укріплене, ніж Львів. Адже у місті-фортеці, що належало магнатам Любомирським, було більше 60 гармат. Місто було обнесене високим (12 м) валом, широким і глибоким ровом [7, с. 55]. Залога замку нараховувала 1200 жовнірів та 700 шляхтичів [8, с. 73]. Дослідник Волині М. Теодорович свідчить про те, що в Полонському замку було троє воріт, де на залізних ланцюгах були облаштовані висячі підйомні мости, які з початком ночі після гарматного пострілу, піднімалися. На цих мостах були бійниці (одна із них існувала ще на початку ХХ ст.) [9, с.322].

Під час штурму полонського замку військами М. Кривоноса українські міщани, які були в складі польської залоги, перейшли на бік М. Кривоноса й відкрили міські ворота. 22 липня 1648 року українські повстанці здобули місто [10, с. 22]. Після цього основні сили повстанців (близько 16 тисяч) рушили на Старокостянтинів.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Кілька загонів М. Кривоніс відправив для взяття Заслава (Ізяслава) та Острога.

25 липня 1648 р. повстанці підійшли до Старокостянтинова, де стали табором 10-12 тисяч жовнірів Я. Вишневецького (разом з обозними та слугами військо Я. Вишневецького становило 20–22 тисячі осіб) [1, с. 139]. Уночі міщани Старокостянтинова привезли козакам продовольство й порох. Дізнавшись про це, Я. Вишневецький наказав стратити 40 старокостянтинівських міщан [8, с. 73]. У бою 25–26 липня під стінами Старокостянтинова М. Кривоніс завдав поразки війську Я. Вишневецького. Після цього польське військо відійшло від Старокостянтинова, виславши обоз під село Кульчин, де знову на поляків ударив М. Кривоніс. Я. Вишневецький змушений був відступити до Ляховець. Я. Вишневецький, як на це вказує В. Антонович, побачивши, що проти польської влади піднімається все українське населення, яке масово йде в козаки, змушений був розпустити свою надвірну армію. Повстання набуває широкого розмаху на Поділлі та Волині [11, с. 113–114].

М. Кривоніс мав намір йти походом на Меджибіж та Бар, пославши туди кілька козацьких полків, але був відкликаний Б. Хмельницьким [8, с. 73]. Тим часом розпочалася масова втеча шляхти, яка прагнула знайти порятunek за міцними стінами у фортецях Кам'янець та Меджибож. Повстанці здійснили 3 штурми Меджибожа, але місто вціліло. На початку серпня 1648 року становище польської залоги в Меджибожі стає критичним. Надійшли відомості про наближення українського війська Б. Хмельницького. За таких обставин магістрат Меджибожа і частина шляхти з метою уникнення розправи з боку повстанців відправили до українського гетьмана священика з проханням узяти місто під опіку. Б. Хмельницький пішов назустріч жителям Меджибожа, пославши козацьку делегацію на чолі з Якименком зі своїм охоронним універсалом. 7–8 серпня 1648 року Якименко прибув до Меджибожа, і його мешканці відчинили браму повстанцям. Воля гетьмана була повністю виконана, і місто не було розорене. Наостанок гетьман наказав опечатати всі шляхетські двори, щоб ніхто не увійшов до них. Згодом жителі Меджибожа в знак подяки зібрали по 2 короваї хліба з кожного двору й відправили до козацького обозу [8, с. 73].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

10 серпня 1648 р. подільські повстанці з допомогою двох полків М.Кривоноса взяли штурмом резиденцію коронних гетьманів в Україні місто Бар, яке стає центром творення Подільського полку. У Подністров'ї (від Кам'янця до Могилева-Подільського розгорнувся рух опришків (левенців), загонами яких керували Коломеда, Вовк, Чуйко, Остап Гоголь, Іван Кияшко та інші ватажки). Через декілька днів опришки почали наступ на столицю Поділля – Кам'янець і взяли його в облогу [1, с. 141].

У цей час Кам'янець-Подільський був одним із найбільших та найзначніших міст України й усієї Речі Посполитої. Поряд з опришками наступ на Кам'янець вели козацькі війська Б. Хмельницького. Наближення повстанців до Кам'янця викликало паніку й безладдя в самому місті, адже польсько-шляхетська адміністрація й у командування міського гарнізону особливо побоювалися повстання українських міщан Кам'янця, а також вірменської та молдавської общин. Їхні підозри значною мірою були небезпідставними, так як у другій половині липня 1648 р. вже була спроба підняти повстання в місті, однак вона закінчилася невдачею. Суддя кам'янецький Лукаш Мясковський писав на початку серпня 1648 року, що в місті є близько 5 тисяч русинів (українців), які не викликають довіри, а 200 чоловік давньої піхоти 140 – найбільші зрадники [10, с. 26].

Після падіння Бара та взяття Меджибожа полинули численні прохання шляхти до уряду та військового командування Речі Посполитої про допомогу. Але підкріплення не поспішало, бо коронна армія готувалася до генеральної битви під Пилявцями. У Кам'янці бракувало війська, а також не вистачало олова для куль, а в новому замку не було риштування і належного покриття фортечних башт. Наприкінці серпня 1648 р. була зроблена ще одна спроба взяти місто штурмом, її здійснили, щоправда, не регулярні війська Б. Хмельницького, а місцеві повстанці. У цей час вони разом з загонами опришків звільнили Сатанів, Гусятин, Оринин, Дунаївці, Городок, Ярмолинці, Чорний Острів та інші населені пункти [10, с. 31].

Головні події в цей період розгорталися під Пилявцями, куди стягувалися українські й польські війська. 23 вересня 1648 р. завершилася генеральна битва, у якій блискучу перемогу одержали українські повстанці. Катастрофа під Пилявцями поставила Річ Посполиту на грань повного краху. Не будемо детально

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

зупинятися на подіях Пилявецької битви, оскільки це тема окремого дослідження. Лише зазначимо, що створений в історичній літературі (українській та польській, правда, з різних позицій) міф про польську армію як небоєздатну, погано професійно підготовлену немає під собою жодних підстав. Польська влада сформувала в даний період найбільшу армію першої половини XVII ст. (кількість жовнірів перевищували чисельність польських та литовських вояків під Хотином 1621 р.). На озброєнні армії знаходилося близько 100 гармат [12, с. 28]. До кінця року козацькі й татарські підрозділи оточили Львів й фортецю Замостя на польсько-українському етнічному кордоні. Адже між козацькою армією та Варшавою вже не було жодних військ [13, с. 144].

Причини поразки під Пилявцями, перебіг останніх днів битви яскраво описав польський офіцер, учасник битви, С. Твардовський, вказавши, що «ми зробили грубу помилку, що пішли з-під Костянтинова і потрапили в ці прокляті місця» [14, с. 96].

Вирішальну роль у перемозі під Пилявцями зіграло полководницьке мистецтво Б. Хмельницького, що сьогодні визнають навіть і польські дослідники.

Таким чином, територія сучасної Хмельниччини, Поділля та Південно-Східної Волині, безпосередньо пов'язана з бурхливими подіями початку Національної революції 1648 р. (сама Національна революція, як зазначають дослідники, тривала до 1676 р.). Вже на кінець вересня 1648 р. вся територія нашого краю (за винятком Кам'янця, де перебував польський гарнізон) була звільнена від польської влади й тут почалося формування полково-сотенного устрою, судової, фінансової системи, відбувалися зміни в соціально-економічному житті, що сприяло розбудові української козацької держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 400 с.
2. Субтельний О. Україна: Історія/ Пер. з англ. Ю. І. Шевчука. Вст. ст. С. В. Кульчицького. – Київ: Либідь, 1991. – 521 с.
3. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
4. Винар Любомир Роман. Козацька Україна. Вибрані праці / ред. В. Степанков; упоряд. А. Атаманенко. – Київ-Львів-Париж, 2003. – 677 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

5. Архив Юго-Западной России, издаваемый для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Часть третья. Том IV. Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – Киев, 1914. – 946 с.
6. Літопис Самовидця. Видання підготував кандидат філософських наук Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 206 с.
7. Трубочанінов С. Винокур І. Історія Поділля та Південно-Східної Волині: у 2-ох книгах. Книга 2. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділля. – 1993. – 112 с.: карти, ін.
8. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Автори: Баженов Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К. та ін. – Хмельницький: Облполіграфвидав. 1990. – 327.
9. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Ю. Й. Сіцинського і М. І. Теодоровича). Навчальний посібник / упорядник Тимощук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.
10. Мищик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С. Сполохи козацької звитяги: Нариси. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – 206 с.: ін. – (Давно се діялось колись).
11. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
12. Степанков В. С. Пилявецька битва в історичній долі України. Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (відповід. редактор), Баженов Л. В., Винокур І. С. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. С. 29–32.
13. Плохій С. Брама Європи / пер. з англ. Романа Клочка. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 496 с.
14. Гуржій О. І., Ресент О. П. Славетні битви на теренах України. – Київ: Арій, 2012. – 336 с.: іл.

УДК 94(477)

*Вадим ЯБЛОНСЬКИЙ,
село Поляхова, Хмельницька обл.*

ПРАВО ПРЕЗЕНТИ УНІЙНИХ СВЯЩЕННИКІВ ТЕОФІПОЛЬЩИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІЗИТАЦІЙНИХ ОПИСІВ БАЗАЛІЙСЬКОГО, ЧОВГАНСЬКОГО ТА ЯМПІЛЬСЬКОГО ДЕКАНАТІВ 1756 РОКУ

У статті на основі матеріалів візитаційних описів 1756 року досліджується функціонування інституту презенту унійних священників на теренах Теофіпольщини (Базалійський, Човганський та

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ямпільський деканати). Проаналізовано правову природу церковного патронату на Волині у XVIII столітті та вплив постанов Замойського собору 1720 року на процедуру призначення парохів. Виявлено особливості взаємодії світських патронів та церковної ієрархії в контексті забезпечення життєдіяльності парафій.

Ключові слова: право презенти, патронат, унійна церква, Волинь, Теофіпольщина, Базалійський деканат, Човганський деканат, візитація.

XVIII століття для Волині з одного боку було часом «Руського унійного відродження» [3, с. 44], а з іншого – стало періодом глибоких інституційних перетворень, де в центрі релігійного життя перебував інститут церковного патронату – система правових та економічних відносин між світськими власниками земель та церковною ієрархією [7, с. 9]. Ключовим елементом цієї системи було право презенти (*ius praesentandi*), яке надавало патрону повноваження висувати кандидата на вакантну посаду священнослужителя в парафії. На Волині XVIII ст. цей інститут функціонував на перетині канонічного права, Литовських статутів та постанов Замойського провінційного собору 1720 року [8, с. 11]. Правова природа патронату визначалася як *ius spirituali annexum* – право, невід’ємно приєднане до духовної справи. Відповідно до норм канонічного порядку, право презенти не могло бути предметом комерційної купівлі-продажу, оскільки це класифікувалося як симонія. Проте, оскільки воно виникало на підставі володіння конкретною територією (фундацією), воно фактично ставало частиною нерухомого спадку шляхтича [7, с. 12]. Право патронату базувалося на трьох стовпах: *fundatio* (заснування), *aedificatio* (будівництво) та *dotatio* (забезпечення або фундушування) [6, с. 45]. Великі магнатські роди, такі як Сангушки, Яблоновські, Чарторийські чи Любомирські, концентрували у своїх руках патронат над сотнями парафій [4, с. 122]. Важливою віхою в історії презенти став Замойський собор 1720 року, скликаний митрополитом Левом Кишкою [3, с. 54]. Собор запровадив нову модель призначення священників: було введено обов’язковий освітній ценз (навчання в семінаріях) та догматичну перевірку кандидатів [8, с. 15]. Хоча право презенти залишалося за шляхтичем, єпископ отримав правові інструменти для відхилення невідповідних кандидатур. Патрон мусив представити кандидата протягом чотирьох місяців, інакше право

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

призначення тимчасово переходило до єпархіального управління. Особливий інтерес для вивчення реалізації права презенти на локальному рівні становлять матеріали візитацій Базалійського, Човганського та Ямпільського деканатів 1756 року. Ці деканати охоплювали значну частину сучасної Теофіпольщини та прилеглих районів. Згідно з візитаційними описами, призначення унійних священників на цих теренах чітко відповідало патронатним правам місцевих дідичів. На теренах Теофіпольщини право презенти було нерозривно пов'язане з фундушем – економічною базою парафії. Фундушевий запис зазвичай включав земельні наділи («волоки» або «морги»), плебанію (житло для священника) та десятину від парафіян. Патрон, володіючи правом презенти, одночасно брав на себе обов'язок захисту інтересів бенефіцію (defensio) та відновлення храму у разі його руйнування. Це створювало ситуацію взаємної залежності: священник був матеріально залежним від патрона, але патрон був зобов'язаний підтримувати інфраструктуру релігійного життя у своїх володіннях. Візитація 1756 року зафіксувала, що більшість парафій Базалійського, Човганського та Ямпільського деканатів перебували під патронатом великих латифундистів. Призначення священників відбувалося за складною процедурою: після вакансії на парафії патрон видавав презентаційний лист конкретній особі, яка згодом проходила іспит у консисторії. У візитаційних описах часто зазначалося, чи має священник належну презенту від законного «колятора» (патрона), що було запорукою легітимності його перебування на посаді. Матеріали 1756 року свідчать про поступове підвищення освітнього рівня кандидатів, що презентувалися патронами, що стало наслідком реформ Замойського собору. В презенті на призначення в Бережинці пароху Теодора Рогальського читаємо: «досить вчений парох, і добрих звичаїв» [5, с. 100]. Презенту на парафію Шарлаївки отримав у 1739 р. від князя Павла Сангушка Іван Іванович Радкевич [1, арк. 37 зв.]. Презенту на парафію Бережинець 21 серпня 1731 р. від княгині Теофілії Яблоновської отримав Павло Мазуркевич [1, арк. 54], а у 1750 р. від тієї ж фундаторки – Теодор Рогальський. Візитатори зафіксували також презенти Якова Кушчинського на парафію Котюржинець [1, арк. 8 зв.-9], Теодора Фишкевича від Януша Сангушка на парафію Михиринець у 1753 р. [1, арк. 14 зв.], Іллі Якубкевича (1749 р.) на парафію Борщівки [1, арк. 15 зв.], Теодора Гірши (1749 р.) на

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Лютарівку [1, арк. 16 зв.], Івана Струминського (1747 р.) на Ординці [1, арк. 17 зв.] та Стефана Куземовича (1739 р.) на Волицю-Польову [1, арк. 34]. Патронат родини Януша Сангушка поширювався також на парафії Колок (Павло Білякевич, 1744 р.) [1, арк. 35] та Строк (Стефан Сингалевич, 1751 р.) [1, арк. 36 зв.]. Князі Яблонівські опікувалися Кунчою (Максим Квашековський, 1739 р.) [1, арк. 38 зв.], Карабіївкою (Іван Кіхець, 1738 р.) [1, арк. 39 зв.], Човганом (Олександр Стебельський, 1744 р.) [1, арк. 41] та Новоставцями (Іван Левицький) [1, арк. 41 зв.-42]. В Ямпільському та Ожоговецькому деканатах візитація зафіксувала презенти Григорія Малиновського (Медисівка, 1715 р.) [2, арк. 95], Григорія Савіцького (Гаврилівка) [2, арк. 96], Григорія Калиновича (Колісець, 1754 р.) [2, арк. 97 зв.], Григорія Лилякевича (Немиринці, 1745 р.) [2, арк. 99 зв.-100], Федора Левицького (Лисогірка, 1720 р.) [2, арк. 104] та Олександра Кraseвича (Святець, 1752 р.) [2, арк. 128 зв.].

Право презенти на Теофіпольщині у середині XVIII століття було центральним механізмом взаємодії між шляхетською елітою та Унією Церквою. Аналіз візитацій 1756 року Базалійського, Човганського та Ямпільського деканатів підтверджує, що призначення священників базувалося на міцному економічному фундаменті та регулювалося нормами канонічного і цивільного права. Незважаючи на суперечності між приватною волею патрона та вимогами церковної ієрархії, інститут презенти забезпечував стабільність парафіяльної мережі та сприяв культурному розвитку регіону в межах барокової традиції Речі Посполитої.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 17. Wizyta Cerkwi w Dekanacie Bazaliskim, Czolhanskim. 1756 r.
2. ДАЖО. Ф. 178, оп. 53, спр. 19. Інвентар костелів Ожоговецького, Кrasilівського і Ямпільського деканатів. 1756 р.
3. Гіль А., Скочиляс І. *Волинськo-Берестейська єпархія ХІ-ХVІІІ століть: історичні нариси*. Львів, 2013. 288 с.
4. Довбищенко М. Шляхта в середовищі парафіяльного духовенства Волинського воєводства. *Українознавство*. 2022. № 1 (82). С. 120-130.
5. Кондратюк Р. Ю. Джерела з історії уніатської церкви південно-східної Волині другої половини ХVІІІ ст. *Архіви України*, 2001. № 4-5 (247). С. 98-110.
6. Крижанівський О. П. *Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (ХVІІІ – пер. пол. ХІХ ст.)*. К.: Вища школа, 1991. 127 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

7. Малафійчук І. В. *Греко-католицька церква на Волині у XVIII ст.: Кваліфікаційна робота магістра*. Острог: НаУОА, 2021. 78 с.

8. Онищук І. І. Правовий вплив Замойського синоду (1720) на суспільні відносини (кінець XVII – початок XVIII ст.). *Університетські наукові записки*. 2020. № 8(21). С. 9-19.

9. Скочиляс І. *Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За мат. Володимирського собору 1715 р.* Львів, 2008. 80 с.

10. Яблонський В. *Вузол життя. Книга І. Метричні книги смертей Свято-Михайлівської парафії с. Шарлаївки (Волиці) Хмельницької області: довідник*. Київ: ТОВ «Франко-Пак», 2025. 162 с.

УДК 39:639.1(477.1)(09)

**Юрій БЛАЖЕВИЧ,
Ніна КАЧЕРОВСЬКА,**
м. Хмельницький

ЧУМАЦЬКИЙ ПРОМИСЕЛ В УКРАЇНІ І НА ПОДІЛЛІ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД (XI–XIX ст.)

У статті, на основі документальних, архівних, літературних джерел та інтернет-ресурсів висвітлено етапи становлення, розвитку та поступового занепаду чумацького промислу на українських землях, зокрема й на Поділлі, протягом IX–XIX ст. Водночас також дано короткий характеристику побуту, звичаєвого права, обрядів та вірувань чумаків, налагодження транспортних шляхів до Криму, Чорного та Азовського морів, близького зарубіжжя та трансформацію цього промислу у XIX ст.

Ключові слова: становлення та розвиток чумацтва в Україні та на Поділлі (IX–XIX ст.), чумацькі шляхи, побут, деякі обряди та звичаї чумаків, трансформація чумацтва у XIX ст.

Історія торговельно-візницького промислу в Україні, зокрема й на Поділлі, сягає сивої давнини і нараховує більше тисячі років. Протягом цього часу ставлення та розвиток цього промислу висвітлювалось в Україні та за рубежом у різних хроніках, історичних джерелах та інших документальних матеріалах, що особливо детально зафіксувалося у XIX–XX ст. Так, наприклад, такі фактологічні дані прослідковуються авторами статті у працях О. Воропая [1], Г. Данилевського [2], І. Слабєєва [3], В. Лазуренка,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ю. Волкотруба [4], Д. Малакова [5], Є. Сіцінського [6], Ю. Блажевича [7], Н. Качеровської [8], низки інтернет-ресурсів та ін.

Одні з перших достовірних згадок про такий промисел дійшли до нас з часів Київської Русі. Тоді територією давньоукраїнських земель пролягав один з найбільших історичних транспортних шляхів – «шлях із варяг у греки» – система річкових шляхів і волоків між ними завдовжки 3 тисячі кілометрів, що пов'язала північні землі Давньої Русі з південними руськими землями та Балтійське море з Чорним, а скандинавські країни з Візантійською імперією. Опис цього шляху є в «Повісті минулих літ» та в творі візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» написаного у 943–953 рр. [8, с. 5].

Тисячу років цією міжнародною транспортною артерією вирушали ватаги відважних і кмітливих людей, фактично купців-мандрівників, які не боялись невідомості, переборювали труднощі похідного життя. Зрозуміло, що їх бажанням були не тільки пригоди й небезпеки, а й прагнення значних заробітків.

В середні віки таке ремесло набуло ознак чумацького промислу, тобто до нього залучилися нові верстви населення, особливо козаки і селяни (вільні господарі земель і козаки). Так, наприклад, литовсько-руський та литовсько-польський періоди (XIV–XVI ст.) були доволі сприятливими для чумацького промислу. Виникають ярмарки, формуються центри торгівлі, здобувають Магдебурзьке право міста. Чумацький промисел охоплює велику частину української людності. За козацької доби (XVI–XVIII ст.) чумацтво бурхливо розвивалось на тлі загальнонаціонального піднесення. Тільки із кінця XVIII – протягом XIX ст. чумацтво переживає великі зміни і з торгово-візницького перетворюється на сучасне візницький, а згодом зовсім зникає...

Отже, чумакам належить велика роль у розвитку товарообміну в Україні і створенні загальноукраїнського ринку. Вони сприяли піднесенню виробництва й економіки, фактично започаткували розгалужену торгову мережу, за якою доставляли товари з краю в край. Як вже йшлося, сіль і риба були основними продуктами, якими торгували чумаки, але чим ширше розгортався їх промисел, тим різноманітнішим ставав товарообмін. Чумаки у Крим і на Дон возили зерно, сало, мед, полотно, льон, віск, горілку, цибулю, вовну, сухофрукти, кожухи, вичинену шкіру, прядиво,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

лісоматеріали, дьоготь, поташ. Валка з погляду торговельного могла репрезентувати одну чи кілька торговельних асоціацій, що звалися ватагами. Такий же різноманітний товар і привозили [8, с. 25]. Звідки пішло слово «чумак», історики й мовознавці й досі сперечаються. Одні виводили його із тюркського слова, що означало «Той, який носить булаву», «міцний, сильний». Існують також твердження, що це слово наймовірніше походить від тюркського слова «чума». Тому, частина дослідників небезпідставно стверджує, що саме чумаки могли завести цю інфекційну хворобу на свою батьківщину, адже, щоб запобігти інфекції, вони вимазували свій одяг березовим дьогтем, у дорозі на нього налипав пил, тому виглядали вони брудними та чумазами – «чумаками». Водночас багато істориків виводять це слово від слова «чум» – дерев'яної водонепроникної скрині, яку використовували для перевезення солі, сушеної риби та різного збіжжя тощо. Дерев'яну велику ложку, якою відміряли певну кількість солі також називали «чум». До речі, слова «чумак» у наших сусідів – росіян і поляків – немає. Однак в Україні воно укоренилося на небі – «Чумацький шлях», що засвідчувало астрономічні знання чумаків, які орієнтувалися в дорозі по зорях [3].

Взагалі-то таке чумацьке візникування зазвичай нагадувало войовничі походи їхніх предків. А за своєю значимістю, особливо в середні віки, воно у багатьох місцевостях українських земель було на третьому місці після хліборобства і скотарства. Найважливішим продуктом тоді була сіль. На території давньоукраїнських земель солеварювальний промисел було започатковано у XII–XIII ст. лише в трьох регіонах країни – на Закарпатті, Прикарпатті в Дрогобичі і Коломиї і на Слобожанщині в Бахмуті і Торі. Однак це були невеликі копанки, які давали невелику кількість солі, тому селяни і частина козаків розпочали активно розвивати чумацький промисел, розширювати транспортні шляхи на південь в Крим, до Азовського моря, на Дон – на Схід України, а на Заході – від Перекопу до Поділля, Волині, Молдовії, Польщі [14].

Чумаки розпочинали свою подорож не з порожніми возами. Вони завантажували свій транспорт, як вже зазначалось, зерном, медом, шкірами, воском, кустарними виробами, тютюном, дьогтем, горілкою, деревиною тощо. Так, до Одеси з українських сіл у XVIII – XIX ст. за один сезон доставляли до п'ятдесяти мільйонів пудів збіжжя, а назад закупляли сіль і сушену рибу [8, с. 6].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Відомий історик, етнограф, письменник М. І. Костомаров писав: «Відображенням згаслого лицарства є в Малоросії чумак. Козака покликано до діяльності потреба народна, а чумака породило становище, суспільні потреби і народний дух... Шаблю замінила коса, гармату – плуг... Через це, перш ніж козак обернувся на селянина, він став чумаком... Чумак за роботою – селянин, а за духом – козак» [10. с. 87].

Як свідчать хроніки, літописи, спогади, чумакування прижилося в основному серед вільних селян та козацтва, хоча подекуди згадуються кріпаки, міщани, духовенство, і навіть поміщики. Фактично, чумацтво належало до найпрестижніших видів промислу і занять. Таку повагу до нього зумовили надійність і стабільність заробітку, велика працелюбність, чесність, сумлінність, міцне побратимство, однак і небезпечні дорожні випробування, які лише загартовували мандрівників. Тому середньовіччя більшість юнаків мріяли стати як не лицарем-козаком, то чумаком. Цьому також сприяло побутове життя. Адже в ті часи виникали в українських землях цілі чумацькі села. Ці населені пункти значно відрізнялися від тих поселень, де здебільшого жили кріпаки. Садиби в чумацьких селах закладалися від поля й спускалися до яру, до потічка чи до ставка. Хати та господарські приміщення зводили посеред обійстя, у розкішних садках. За загатою у садку обов'язково була пасіка із бджолами. Поміж будівлями росли груші, яблуні, горіхи, крислаті липи. Кажуть, що перші сажанці яблунь, груш, слив і виноградних лоз для своїх садів привезли чумаки з Криму.

Садиби мали дві брами: одна із поля, а друга – із села. Обносив чумак свою оселю високою загатою, щоб затишно і тепло від неї було взимку. На подвір'ї у нього могло бути дві комори з мережаними стовпами; льохи, повітки, хліві, обори, кошари; далі – клуні з високим дахом, покрівлі солом'яні. У коморах на стінах прибивали полиці, нижче засіки, кругом високі кадуби та бочки на сіль, довбані сипанки і солом'яники. Мав чумак добру криницю, біля якої господиня садила калину [8, с. 13].

У громадському побуті існувала тоді традиція «толоки», «клаки», або, як тоді казали, іти до когось на «вальки». Повсюду в українських селах діяв неписаний закон надання добровільної і безкоштовної допомоги в спорудженні осель, господарських будівель, мостів, церков і каплиць тощо. З особливою повагою

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ставилися селяни до благодійних «толок», що влаштовувалися для допомоги вдовам, сиротам, тим, хто постраждав від стихійного лиха. Відмова у таких випадках викликала одностайний осуд. Зазвичай, толоку організовували у день вшанування когось із святих. В такий день на себе було працювати гріх, а от допомагати іншим – за честь. До речі, в чумаків з давніх часів повелось, що таким знедоленим людям, коли вони поверталися додому і підночували в придорожньому селі та вважали своїм обов'язком наділити їх певною кількістю безкоштовної солі [7, с. 97].

Чумацтво було нелегким промислом, сповненим реальних небезпек (напади татар, розбійників), хвороби людей і тварин, погодні умови тощо. Тому вони постійно були з косою і рушницею і, як вже зазначалось, на ночівлю готувалися як до нападів: чумацькі вози ставили замкнутими ланцюгами чотирикутником, зручним для відпочинку і захисту. Їм також дошкуляли різні хвороби. При лікуванні чумаків виручав народний досвід, адже тоді пігулок не було і ніяких щеплень не робили. Отож у їх розпорядженні головним чином були горілка та різні лікувальні трави. Так, наприклад, від пропасниці пили горілку, настоянку на польовому хмелі, обкурювались тютюном та ладаном. До речі, у кожного чумака в кишені або за холявою була молитва від пропасниці, тому що вони вірили, що пропасниці бувають різні: одні боялись молитви, другі – людину, треті – горілки. Хворі на шлунок пили розсіл із кислих огірків, від печії (згаги) рятувалися крейдою (робили розчин, або їли кусочками), яку обов'язково брали із собою після того, як цією крейдою ставили хрестики на Свят-вечір, а також їли сире конопляне сім'я [2].

Від кашлю натирали груди горілкою, прикладали припарку із солоних висівок із піском, пили навар ячменю і сушених будяків, а також – пили козячий жир, яким також натирали груди. Якщо була ангіна, то за віруваннями, ловили жабу і хворий дихав на неї, допоки вона здихала, а чумака виздоровлював. Рани заливали горілкою, настояною на березових бруньках. Утопленика, який пробув під водою, клали на рядно, яке піднімали учотирьох, і розгойдували так, щоб пішла вода носом і ротом. Опечені місця змащували лляною олією, а якщо чумака помирав, ховали його за всіма християнськими звичаями, щоправда, могилу викопували недалеко від дороги і позначали невеликим кам'яним хрестом.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Варто також наголосити, що чумаки славилися глибокою релігійністю, суворим кодексом честі та унікальними звичаями і традиціями. Вирушали чумаки зазвичай в п'ятницю, хоча за переказами й у неділю, а цілий тиждень готувалися до виїзду. Перед виїздом вони скидали шапки, ставали на коліна біля своїх возів і молилися Богу. Після молитви робили три поклони зі словами «Господи, пострічай у добрий час». Всідалися і кожен їхав на передній мажі своєї п'ятірки чи десятки возів. Як вже зазначалось, головним у чумаків був виборний отаман. У степу він їхав верхи на коні або ж у візку запряженому конем. Вгорі на шапку нашивали йому червону квітку. Чумаки йому безперечно підкорялися [5].

В чумаків також існував культ волів. Вони були не просто тягловою силою, а партнерами, їм обов'язково давали імена, щодня мили, чесали, чистили роги соломкою, прикрашали ярма, випасали перед ночівлею дві-три години тощо.

На першому возі обов'язково возили півня-оберега, який вважався символом чумацької валки, охороняв від нечистої сили та своїм співом допомагав орієнтуватися в нічний час. Першу ночівлю влаштовували, від'їхавши лише 2-3 версти від дому. Це робилося, щоб перевірити, чи все взяли в дорогу, чи всі вози справні, а воли не хворі, чи всі харчі в наявності. Якщо ж невистачало, вертались за ним.

Чумаки зазвичай носили полотняний або льняний одяг, широкі шаровари, сорочки. Обов'язково мали про собі ніж, ложку, люльку та кресало, а також зброю і лікувальні засоби. В дорозі здебільшого готували лемішку, куліш та шпундрю (свинина смажена з буряком).

Під час довгих поїздок чумаки відзначили різні християнські свята відповідними молитвами, а також вірили, що Чумацький шлях на небі – це дорога, яку Господь переніс на небо, коли чумаки ненароком розсипали сіль, повертаючись з Криму, щоб їм було легше орієнтуватись в дорозі. До речі, більш детально про обряди, вірування та звичаї чумаків України і Поділля буде присвячено в наступній статті.

Необхідно зазначити, що основним видом транспортування чумацьких вантажів до появи автотранспорту, залізниць і розвинутого річного судноплавства, були чумацькі валки. Вони були предметом особливої пошани в чумаків. У дорогу вони

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

обирали собі отамана, в деяких випадках обирали ще й осавула, який заступав отамана в разі хвороби або смерті останнього. У кожній валці обирали постійного кашовара. Його обов'язком було лише готування їжі, тому його звільняли від будь-якої іншої роботи. На його возі були продукти харчування, казани, дрова, і триніжка.

Отаман завжди їхав на першому возі, або на коні і стежив за тим, щоб кожен учасник поїздки виконував доручену йому роботу. Водночас отаман постійно наглядав за змащенням возів, запряганням – розпряганням волів, укладанням вантажів, випасом худоби під час зупинок, визначав час руху й відпочинку, вирішував суперечки. Він також вів усі фінансові справи валки, домовлявся за купівлю солі, риби та іншого товару. До речі він, а також більшість чумаків вміли домовлятися з митниками і бандитами-здирниками, добре орієнтувалися у цінах на ринку, вміли лікувати, дотримувалися християнських обрядів і звичаїв, а якщо було потрібно, то й ставали в кругову оборону зі зброєю в руках. Тому постійна загроза нападу примушувала чумаків мати при собі зброю: рушницю, спис, шаблю, запас пороху і куль. Під час зупинок на ночівлю, як вже зазначалось, мажі ставили замкнутим чотирикутником, – каре, – зручним для захисту. Вози зчіплювали ланцюгами [2; 8, с. 38].

Основним транспортним засобом пересування чумаків була мажа (або мажара) – масивний дерев'яний віз. Мажі виготовлялися виключно із твердих порід дерева (дуб, ясен, в'яз), оскільки сіль швидко роз'їдала залізо. Для з'єднання деталей використовували дерев'яні шпильки. Колеса та осі постійно змащували дьогтем. Як вже зазначалось, чумаки об'єднувалися в артілі і рухалися валками – караванами, що могли налічувати десятки або навіть сотні возів. Це було необхідно для захисту від нападів та взаємодопомоги в дорозі. До речі, одна така мажа могла вмістити, перевозючи, до 60-90 пудів солі (пуд – 16 кг.). У важі – важковози запрягали дві, а то й три пари волів [11].

Основними тягловими тваринами були воли через їхню витривалість, невибагливість до харчування та здатність долати великі відстані. Воли-велетні давали змогу це робити протягом довгого часу. Під час чумацьких походів про волів дбали більше, ніж самі про себе. Зналися чумаки на ветеринарії, отож були добрими лікарями своїм улюбленицям. Утримували волів у чистоті,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

стежили, щоб не були вони мокрі. Як, не дай Боже, віл захворів, то доглядали, як малу дитину. Найчастіше страждали тварини на ящур: якщо один занедужає, хвороба перекидається на інших. Щоб не затягувалось це лихо, чумаки брали слину в слабого вола і вимащували ясна всім решта, – тоді тварини і хворіли, і видужували одночасно. Особлива біда для валки, коли потрапляли на територію, де безчинствує чума: змушені були зупинятися на карантин. А це дорого обходилося: чим прогудувати і волів, і себе? А яким дорогим для них був час! Отож старалися обійти, обминути небезпечну місцину. Цікаві історії, пов'язані з чумаками, побутували у той час: кажуть, воли вміли сторожити хату, не підпускати до мажі чужака, бути сумирними з хазяїном, але непокірними з незнайомцями [8, с. 17].

Як вже зазначалось, історія торговельно-візницьких (чумацьких) шляхів досить давня. М. Грушевський на підставі арабських джерел згадував про купецькі валки, що їздили в X ст. до Андалусії (Іспанія), Риму й Царгорода. А у грамоті Смоленського князя Мстислава (поч. XIII ст.) визначалися умови руської торгівлі в Ризі, Любечі, на «готській березі» тощо [8, с. 22].

Як бачимо, таких шляхів на території українських земель було чимало. За кожною віками найждженою торговою дорогою закріпились своя назва. Головних же шляхів до Криму через Перекоп було два: північний і західний. Муравський (раніше Залозний, а потім Солоний), шлях, відомий ще з XV ст., починався на Лівобережжі й ішов з Київщини вздовж лівого берега Дніпра аж до гирла річки Ворскла, де переходив на правий берег і, прямуючи на південь, оминав велике коліно Дніпра, щоб біля гирла річки Кінська, на Кам'янському перевозі знову перейти на лівий берег. Звідси пряма дорога вела на Перекоп і далі на Крим. До речі, саме тут ця дорога роздвоювалась і чумаки йшли за сіллю до розташованих поза Кримським півостровом Бердянськими і Геніченськими «соляними» озерами на узбережжі Азовського моря. І певна річ, сіль, завезена із цих озер, вважалася «кримською» і була для запорізьких козаків і чумаків головною базою забезпечення запорізьких січей й всієї Наддніпрянщини [4].

Варто нагадати, що цей транспортний соляний маршрут в середні віки отримав назву «Муравський шлях». Ця назва вкоренилася в переказах і була пов'язана з травою-муравою, тобто з споришем, що проростав тоді, коли чумацькі вози прокладали

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

глибокі колії і формували степові дороги, руйнуючи звичайну степову рослинність, де на її місці виростила низькоросла трава, зазвичай найбільше споришів. Цей Муравський шлях спочатку використовувався, окрім чумаків, загонами кримських і ногайських татар під час грабіжницьких наскоків на Лівобережну і Слобідську Україну [12].

Західна чумацька гілка йшла від Криму попід Південний Буг до Умані, Львова, Любліна, Варшави, перетинаючи Поділля й Волинь. Отож чумацькі шляхи з'єднували Лівобережжя і Слобожанщину із Запоріжжям і Кримом, Доном, Азовським морем; інші вели з Правобережжя і Лівобережжя до Галичини й Молдавії, доставляючи вантажі на ярмарки Польщі, Білорусі, Молдавії, Прусії, а на сході – до Москви та інших міст Московської держави, а також в регіони Північного Кавказу. Таким чином наприкінці XVII – у першій половині XIX ст. чумацтво побутувало майже на всій території сучасної України, а чумацькі шляхи ставали прообразом сухопутних транспортних мереж України. До речі, більшість сучасних автошляхів України пролягають вододолом, поза бродами та болотами, як було це за козаків і чумаків [11; 14].

Варто зазначити, що на Поділлі чумацькі шляхи споконвіків пролягали історичними торговими маршрутами XV–XIX ст., якими чумаки на возах (мажах) з волами перевозили сіль з Криму та Чорноморського узбережжя, а також зерно. Це були основні товари, хоча додатково, як вже зазначалося вище, перевозилася ціла низка інших товарів і виробів того чи іншого призначення. Якщо одні із шляхів, наприклад, Муравський, проходив південніше, прямуючи через запорізькі степи до Перекопу, то подільські чумаки в основному рухалися з Проскурівського повіту через Вінниччину, виходячи південнішими степовими трактами на Одесу, Крим та інші міста Причорномор'я [12; 13].

Одним з таких чумацьких маршрутів на Поділлі був Кучманський шлях – одне з відгалужень Чорного (Муравського) шляху, яким у XVI – першій половині XVIII століття користувались не тільки чумацькі валки, а й кримські й ногайські татари для розбійницьких нападів на Брацлавщину, Поділля та на інші західноукраїнські землі. Основною метою татар було захоплення у полон українських рабів, якими були переповнені невідільничі ринки Криму, Малої Азії, країн Середземномор'я [13]. Цей шлях починався від верхів'я Інгулу (північніше теперішнього міста

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Кропивницького), перетинав Південний Буг через Кучманський брід біля гирла річки Синюха і йшов у західному напрямі на місто Бар (тепер Вінничина). Біля Тернополя Кучманський шлях з'єднувався із Чорним шляхом [13].

Задля протидії нападникам та захисту брацлав'ян і подолян місцевими феодалами створювалася мережа укріплень із мурованих стін, фортець, ровів, валів тощо, що дозволяло рятуватись від нападів місцевому населенню. На жаль, від багатьох таких твердинь на Поділлі нині залишилися лише окремі вцілілі укріплення і в більшості – поодинокі руїни, фундаменти мурів чи навіть сліди на рельєфі [13].

Кучманський шлях, як вже зазначалось, був важливою частиною великого маршруту, що йшов з Поділля до Криму та Північного Причорномор'я. Після Вінничини він перетинав територію сучасної Одещини, зокрема район Кодими, і використовувався для перевезення солі з кримських озер. Однак, після захоплення Російською імперією цієї території і Криму розпочалася розбудова морського порту біля якого виросло місто Одеса і сюди почали прокладати маршрути чумацькі валки з Поділля та інших українських регіонів, враховуючи те, що в той час було припинено розбійницькі напади кримських і ногайських татар, а дороги стали більш безпечними. Відтоді, в другій половині XVIII – у XIX столітті чумаки почали вести товари безпосередньо в Одесу, яка поступово перетворилась в найбільший морський порт і торговельний центр Причорномор'я. По суті, чумаки були першими логістами та підприємцями, які забезпечили зростання Одеси, доставляючи до порту зерно, вовну, деревину та низку інших місцевих товарів і кустарних виробів, а назад везли сіль, рибу, іноземні товари та гроші. Фактично у тому, що Одеса розквітла є, в першу чергу, заслуга подільських та волинських хліборобів та майстрів народних промислів і ремесел, чий товари і вироби через чумаків потрапляли в Одесу. Так, наприклад, родич засновника Одеси герцога Рішельє О. де Рибас згадував: «Шлях з Поділля на Одесу був важким. Чумаки, накладаючи товар на свої рипучі вози, боялися нападу татар... Великий чумацький шлях пролягав від Балти й Орлика. Рипіння возів, круторогі воли, шаровари в дьогтю, мазниці під возами, запах тютюну, бродячі собаки, подих степів та вільні чумацькі пісні». Прибуття чумаків в Одесу було святом, як згадує той же О. де Рибас: «влаштували

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

розкішний обід, де був і герцог Рішельє. Гості сиділи на лантухах пшениці» [8, с. 75].

Важливим для Одеського напрямку був Бессарабський (або Подільсько-Бессарабський) Чумацький шлях – історичний торговельно-візницький маршрут XVI–XIX століть, яким чумаки їздили за сіллю та рибою до Чорноморського узбережжя, зокрема до Бессарабії (район Аккермана-Білгород-Дністровського) та Волощини. На відміну від кримського напрямку цей шлях проходив через Поділля та сучасну Одеську область. Активно використовувався із XVI – по XIX століття. В кінці XIX ст. цей шлях втратив своє значення через розвиток залізниць та річкового транспорту, а також розвитку промисловості [11; 13].

Тут варто зазначити, що вищезгадувальний Чорний шлях, кінцевий напрямок якого був Пересип і Крим, починався він на Галичині і Волині, де був великий історичний лісовий масив, що з давніх часів називався «Чорний ліс», та розгалужувався на декілька дотичних доріг, мав безпосередній зв'язок із нашим Поділлям і Південно-Східною Волиню. Так, наприклад, до Львова вели три шляхи від Сокаля та Жовкви – Чорний-українсько-волинський; від Теревовлі до Золочева – Подільський або Кучманський; з півдня від Галича та Бучача – Волоський [14].

Взагалі вийшло так, що протягом віків Чорний шлях проходив через всю територію України до Перекопу, а потім від Білгорода-Дніпровського одна дорога вела до Одеси, а інша, що йшла на північ, доходила до Чорного лісу, де в свою чергу він розходився в різних напрямках. Нас цікавить Київський напрямок, який йшов через Центральну Україну і далі – на Заслав, Полонне, Луцьк, Володимир-Волинський, Сокаль та на Волинь. Ще один напрямок вів на Вінницю (через Умань і Монастирище), інший на Тернопіль (через Бар і Проскурів), а вже вище згаданий Кучманський напрямок, або Подільський, йшов посередині Поділля, долиною річки Бог, через Томаківку, Торговицю, Кучміль, далі під Липовцем з'єднувались з «Київським» і далі через Хмельник, Бар, Проскурів, Сатанів, Тернопіль простягався на захід у напрямку Львова [14].

Важливо відзначити ще один важливий аспект чумацького промислу – подільські соляні шляхи, які пролягали із Прикарпаття, де займалися солеварінням, як це вже також зазначалось, починаючи з епохи неоліту, а в період Київської Русі Прикарпаття стало головним постачальником солі для Києва і всієї Русі.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Вперше про подільські соляні шляхи розповідає Києво-Печерський патерик за 1098 рік: «Коли Святополк з Давидом розпочали війну (за Теребовлю на Поділлі), то не було солі в усій Руській землі». У Києві вона тоді подорожчала уп'ятеро, що викликало соляні бунти бідняків. А в Іпатіївському літописі за 1164 рік розповідається, як повинь Дністрова потопила 300 солеторговців. Навіть цей побічний факт стверджує про великий соляний промисел і важливість соляних торговельницьких доріг, зокрема й подільських шляхів [8, с. 73].

Особливо це стало характерним для XVIII – першої половини XIX ст., коли чумацький промисел переживав черговий етап свого розвитку. Найбільші чумацькі громада тоді були в Проскурівському, Балійському, Вінницькому, Летичівському, Могилівському та Ушицькому повітах. Так, наприклад, один із основних чумацьких шляхів пролягав з Проскурова на Кам'янець-Подільський на Одесу, інший з Проскурова на Летичів, Вінницю і далі на Одесу. Це в основному були транспортні артерії для перевезення таких товарів як пшениця, мед, сухофрукти, копчені м'ясні вироби, тютюн, горілка, кустарні вироби тощо, які Одеські перекупники частину продавали на місці, а решту відправляли за кордон. Як вже зазначалось із Прикарпаття (Галич, Дрогобич, Калуш, Коломия) чумаками перевозилась значна кількість солі через Поділля. Головний тракт вів з Коломиї на Кам'янець-Подільський, Солобківці, Бар, Вінницю, Київ. Цим шляхом в основному користувались багаті, які мали багато соляних копалень, сотні маж, наймитів-чумаків і займались великими торговими оборотами [6, с. 97].

Водночас сільська біднота, часто таємно від панів і влади, облаштовували на своїх городах невеликі соляні копальні, добували соляні розчини і випарювали їх в домашніх умовах, потім нелегально таємними стежками, окружними, польовими і лісовими дорогами пробірались через Сатанів та Проскурів, або через Гусятин і Ярмолинці до Меджибожа, де торгівля велась вроздріб та в обмін на зерно [6, с. 97-98].

Через територію Поділля, зокрема й через Проскурів і Проскурівський повіт в зазначений період відігравала значну роль ще частина транзитних чумацьких шляхів, які вели на Одесу – Дубосари та Одесу – Могильов-Подільський (до Молдавії), на Одесу – Радзивілів (до Австрії), на Одесу – Мокрани (до Прусії).

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Перший шлях йшов на Григоропіль, другий – на Балту, Ольгопіль, Тульчин, Брацлав, Немирів, Вінницю, Літин, Летичів, Проскурів, Кременець, Радзивилів, четвертий (водний) – Дністром до Могильова-Подільського на Вендичани, Бар, Деражню, далі на Проскурів, Кременець, Мокрани і Огінським каналом до Пруссії [7, с. 97].

Як бачимо, торгово-візницький чумацький промисел в регіонах Подільського краю відігравав важливу роль в економічному, торговому та соціальному розвитку цієї території. Однак в другій половині XIX ст. імперський уряд взяв курс на широке будівництво залізничних шляхів та водного транспорту. Цьому процесу також сприяв перехід від феодальних до капіталістичних відносин, особливо після відміни кріпосного права (1861), введення продажу землі, розвиток промисловості, насамперед цукрової, переробної тощо, що негативно вплинуло на традиційний чумацький промисел, до якого на Поділлі було залучено більше 100 тисяч осіб. Фактично в цей час значна частина такого заняття поступово занепадала, а певна частина переорієнтувалась на перевезення вантажів на ближні і середні відстані, змінився їх асортимент тощо. Через Поділля в цей час пройшла залізниця від Волочиська через Проскурів, Деражню, Вінницю на Балту й Одесу, проходило значне переоснащення водного транспорту, що переключило перевезення колишніх чумацьких вантажів на залізницю та баржі тощо. Водночас це правило до активного розвитку візницького та відхідницького промислів. Нові економічні та соціальні перетворення стали стимулом для сотень тисяч молодих подолян, які шукали собі коштів на прожиття, створення сім'ї, будівництва осель і господарських споруд, одержання земельної ділянки, забезпечення майбутніх сімей необхідними приладами та знаряддями праці, облаштування городів, садів, розведення худоби, птиці тощо. Все це ставало можливим насамперед із розвитком цукрового виробництва, різкого збільшення посівних площ цукрових буряків, що, зокрема створювало нові робочі місця для відхідників, які обробляли бурякові плантації з весни до пізньої осені (проривка, сапання, поправка, копання вручну), а потім для візників – вивіз буряків на цукрові заводи і сезонна робота на цих підприємствах. До речі, в другій половині XIX ст. таких цукроварень на Поділлі вже було збудовано більше 60 [7].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Водночас розвиток цукрової промисловості стимулював збільшення винокурних і гуральних цехів, на які вивозилась «меляса» (продукт переробки цукрових буряків, що широко використовувався при виготовленні горілочаних напоїв). Однак для всього процесу цукроваріння необхідно було багато дров і каменювапняку. Все це потрібно було доставляти з каменоломень і лісових масивів. Це вимагало значної кількості візників, відхідників, вантажників, кочегарів, каменярів, лісівників та працівників інших спеціальностей. На той час такої робочої сили було вдосталь в селах повітів і губернії. Зрозуміло, що постійним заробітком для візників після прокладання залізниць стала доставка товарів і продукції на залізничній станції краю насамперед із цукрових та миловарних заводів, винокурень, млинів, боєнь, приватних заможних господарств тощо.

Водночас мешканці низки подільських повітів (Кам'янецького, Ушицького, Могилівського, Ямпільського), які проживали на берегах і в долинах річок Дністра, Ушиці, Студениці, Південного Бугу, Смотрича, Мурафи, Русави тощо, займались таким дохідним промислом як каменярство – видобування і обробка каменів не тільки для цукроварень, а й насамперед для продажу на місцевих і суміжних з Поділлям губерніях торгах і ярмарках млинарських і побутових жорен, надмогильних пам'ятників, стовпів, підвіконників, для будівництва житлових, господарських та громадських будівель, складів та інших побутових потреб населення [7].

Окрім цього в населених пунктах всіх повітів було розвинуте ремісництво і виготовлення таких ходових товарів як полотна, рушники, вишивані сорочки, подушки, килими, скатерки, хустки, пояси, різноманітний одяг та взуття, кожухи, тулуби, рукавиці, дерев'яні вироби хатнього і господарського вжитку (столи, стільці, драбини, лавки, скрині, кошики, корзини, коліски, шкатулки, човни, вози, обіддя, коцюби, рублі, качалки, копістки, ложки, веретена, ткацькі верстати, бочки, кадуби, граблі, лопати, вулики, діжки, відра тощо). Такі товари і вироби вивозились на місцеві ринки, а то й за межі повітів [7].

На наш погляд, дещо екзотичним, для прикладу, на Ямепільщині був галерний промисел – на Дністрі. На початку XVIII століття граф Потоцький, якому тоді відійшов розорений ще під час Руїни Ямпіль, відвідував містечко, спорудив пристань,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

склади, закупив кілька галер і почав вивозити різноманітні товари та вироби в Причорномор'я, Бессарабію та деякі інші міста. Цей промисел продовжувався і в XIX ст. Так, наприклад, міщани та збіднілі селяни наймалися на галери, які тоді вже належали європейським торгівцям, і хоча заробіток був невеликим, однак вантажно-розвантажувальні роботи в Ямполі і Бендерах давали робочі місця і водночас галери, які самопливом, при деякій допомозі веслувальників, діставались до Бендер, необхідно було тягнути кіньми порожніми назад. Це була нелегка праця, однак вона певним чином оплачувалась [6, с. 823-830]. Варто також зазначити, що значна частина молодих людей з усіх повітів регіону займалась відхідництвом не тільки в межах губернії, але й подавалась на заробітки в Бессарабію, Херсонську губернію, Одесу, діставались й Криму.

Мешканці краю також знаходили собі роботу в містах і містечках (прислуги, няньки, сажотруси, водовози, будівельники), працювали на спорудженні культових споруд, мостів, гребель, різноманітних приватних і громадських будинків, займалися в гончарних, кушнірських, чоботарських, стельмаських цехах, випалювали деревне вугілля, працювали в кузнях та на інших роботах [6, с. 704-723].

Цікавий візницький промисел з'явився в Дунаївцях в кінці XVIII – на початку XIX ст. в зв'язку з тим, що тут з'явилися невеликі суконні фабрики (40 підприємств), на яких працювали німецькі ткачі, що приїхали на запрошення власників містечка Красинських. Для виробництва і збуту сукна їм були потрібні підсобні робітники, а також особи-візники, які повинні були перевозити сукно на далекі відстані в Харків, Полтаву, Варшаву, на потреби армії, а також в Ярмолинці на ярмарки і на інші місцеві торги, де продавались вироби цих фабрик [6, с. 782-784, 794].

В містечку Ольговець Ушицького повіту було розвинуте гутне ремесло, тобто виробництво скла, тому на таких «гутнях» працювали навколишні селяни, а частина з них відправляли готове скло на баржах, а також і борошно, в Аккерман та деякі інші міста Південної України [6, с. 820].

Низка сіл Ушицького повіту (Віньковеччина, Новоушиччина, Кам'янецьчина) славилась тим, що їхні мешканці займалися сушінням слив, яблук, груш, вишень, винограду та вивозили їх не тільки на місцеві ярмарки й торги губернських міст і містечок, а й

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

далеко за межі України в Молдовію, Бесарабію, Білорусію, Росію, Польщу, а також в Крим, Одесу, Київ тощо.

Селяни, що мешкали недалеко від рік Дністра, Ушиці, Студениці, Смотрича, Збруча займалися рибальством, плугатарством (сплавом деревини до лісопильних цехів); возили готову продукцію на місцеві ярмарки, а також у південні краї України [6, с. 770-802].

Ще один екзотичний промисел славився в селі Зелені Курилівці на весь повіт – ансамбль місцевих музикантів, які обслуговували навколишні села, а також їх часто возили в Кам'янець-Подільський [6, с. 802].

Варто також зазначити, що в середньовічних містах і містечках Поділля рушійною силою їх розвитку, окрім торгово-візницького чумацького ремесла, стало ковальство і продаж їх різноманітної продукції на місцевих ярмарках і торгах. З того часу нам відомі ковальські цехи в Кам'янці-Подільському, Вінниці, Брацлаві, Збаражі, Сатанові, Меджибожі та інших населених пунктах. В сільській місцевості в частині сіл діяли невеликі кузні, де здебільшого працювало 1-2 особи – коваль і підручний помічник. Сфера застосування ковальського ремесла була різноманітна. Основу цього виробництва складали такі ремісники: ковалі, слюсарі, мечники, ливарники, котлярі, лучники, сідлярі, шорники, золотарі, мідники, жестянщики, дзвонарі тощо. Основний ковальський інструмент – це ковадло з конусом, точило, молоти та молотки різних розмірів, зубила, лопата, ножиці, ножівка, кліщі, розточки для копит, обценьки, рубило, пробійники, стояк для підковування коней та інші необхідні знаряддя праці, бочки чи цебра з водою, необхідні знаряддя для ливарництва, вугілля, горна, міхи і саме приміщення кузні чи ковальських цехів з відповідним устаткуванням.

Сфера ковальських виробів від гармат, дзвонів, тогочасної зброї (мечі, шаблі, луки, стріли, списи, рушниці, щити, кольчуги) до виготовлення котлів, підків із заліза і сталі, підковування коней, вуздечок, обковування і ремонту скринь, різноманітних завісів і навісів, виготовлення кованих віконних ґрат, воріт, хрестів, ліхтарів, флюгерів, балконних огорожень, обковування різногабаритних бочок, обкуття дверей, виготовлення сап, затул, крючків, штаб, обкуття дверей, вікон і інших архітектурних елементів, необхідних для будівництва жител і господарських

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

споруд, необхідних теслярських і столярних металевих інструментів, художнього і олив'яного литва, дорогоцінних прикрас, церковні утварі світильників тощо. Відомо з архівів, що в ковальських цехах працювало в середньому 20-25 майстрів і 20-22 підмайстри (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Брацлав), а в кінці XIX ст. металообробкою займалось 62140 осіб, з них ковальством – 54449 осіб, місництвом – 5159, золотарством – 2482 особи. За станом на 1916 рік в усій Подільській губернії ковальсько-слюсарним ремеслом займалось 1366 осіб. Найбільше ковалів було у Балтському, Ямпільському, Проскурівському, Кам'янецькому та Ушицькому повітах [15].

Як бачимо, чумацький промисел, який майже тисячу років розвивався із торгового транспортного шляху в розвинутий чумацький промисел (XV – перша половина XIX ст.) в зв'язку з активним розвитком залізничного та річкового транспорту, а також розширенням посівних площ в південних регіонах України, нищенням дешевих пасовищ, продажем землі, що поступово призводило до трансформації його у торгово-візницький та відхідницький промисли і на початку XX ст. перетворився на регіональну форму вирішення транспортних проблем місцевого значення. Занепало чумацтво ще й завдяки тому, що в другій половині XIX ст. на українських землях, зокрема й на Поділлі, під дією вищеназваних причин розгулявся дикий капіталізм із його тодішньою бюрократією і без-наказаним рекетом: з чумаків почали брати непосильні побори за проїзд через поміщицькі землі, переправи, за пасовиська, в багатьох регіонах діяли бандитські зграї, які не тільки грабували вантажі, а й часто вбивали чумаків, забирали для перепродажу вози й волів, вчиняли інші злочини. Всі ці чинники привели до поступового занепаду чумацького ремесла, яке протягом віків розвивало економіку і торгівлю в Україні та її регіонах, зокрема й на Поділлі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Харків: Вид-во «Фоліо», 2013. – 508 с.
2. Данилевський Г. Чумаки. Художньо-документальний нарис. Київ: Веселка, 1992. – 110 с.
3. Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні/Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1964. – 232 с.

4. Лазуренко В., Волкотруб Ю. Каравани українського степу. Черкаси: Ваш дім, 2004. – 202 с.

5. Малаков Д. Чумаки – далекобійники. Київ: Шкільна бібліотека, № 2, 2007. – 16 с.

6. Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. Священника Ефремия Сецинского. Біла Церква: О. Пшонківський, 2008, – XII. – 996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).

7. Блажевич Ю. Торговельно-візницькі та відхідницькі промисли Ушицького повіту (с. 16-18), Летичівського повіту (с. 18-19), Вінницького повіту (с. 94-96), Проскурівського повіту (с. 96-98), Ямпільського повіту (с. 99-101), Подільської губернії / Народні ремесла і промисли, традиції, звичаї та обряди мешканців Поділля-Хмельниччини: історія і сьогодення. Хмельницький: ХГПА, 2019. – 174 с.

8. Ніна Качеровська. Ще як були ми чумаками. Історична повість (нариса та поезії). Хмельницький: Вид-во Алли Цюпак, 2008. – 92 с.

9. Google: @ paragraphua. Ю. Галушко. Перші мільйонери України! Чумаки – далекобійники на волах, що підкормили степ / Історія у параграфах.

10. Костомаров М. І. Про історичне значення російської народної поезії. Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1843. – 214 с.

11. Google: histori. org. ua. Локальна історія. Забуті дороги. Історія чумацького промислу.

12. Google: Wikipedia. org. Муравський шлях.

13. Google: Wikipedia. org. Кучманський шлях.

14. Google: SPADOK. org. ua. Українські стародавні «автобани».

15. Кустарні промисли Подільської губернії (1916). Петроград, 1916. – 284 с.

УДК 392.8(=161.2):641

*Любов СЕРДУНИЧ,
селище Стара Синява, Хмельницька обл.*

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА СІЛЬСЬКА ЇЖА – ОСНОВА МІСЬКОГО ХАРЧУВАННЯ

Це повідомлення – спроба висвітлити особливості народного харчування та походження міського харчування від сільського, а також намагання повернути українців до простої, селянської, здорової їжі.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Ключові слова: культура харчування українців, сільське харчування, міське харчування, їжа, види народної їжі.

Головне призначення їжі – бути джерелом енергії людини, однак їжа – це не лише засіб для біологічного продовження життя. А народне харчування українців вважають ще й культурним феноменом. Наша національна кухня – одне з надбань матеріальної культури українського народу, важливий її складник. І вона має свої особливості: у переліку страв і напоїв, у способах приготування, в обрядах та вживанні, у загальнонародних звичаєвих і родинних обмеженнях чи заборонах, у народних рисах і чеснотах господарів (щедрість, гостинність). Усі ми вигодувані хлібом і продуктами, вирощеними на рідній землі. Споконвічні головні вихідні продукти харчування селян: зерно, молоко, м'ясо свійських тварин і птиці, садовина й городина. Завдяки звичаям і вмінню господині їжа з них – багата й різноманітна, а головне – здорова і корисна.

Як і вся культура загалом, культура харчування прийшла у місто із села. «Село годує місто» – прислів'я, відоме віддавна. Тож народне (сільське) харчування українців довгий час складало основу міської кулінарної культури. З часом міська культура харчування зазнала змін, не завше кращих, ще й під впливом розвитку торгівлі, зв'язків із різними краями держави та іншими країнами.

Народне харчування західних європейців, як і українців, складалося переважно з хліба, крупників і каш, останні з яких, за влучним висловом Ф. Броделя, були стародавніші за саму Європу.

Втім, кухня будь-якого народу явище не унікальне, особливо в наш час, позаяк, живучи поруч, спілкуючись, люди обмінюються кулінарним досвідом, дещо запозичують, щось додають і свого. Нині особливо помітне міжетнічне зближення в урбанізованих прошарках народної культури. Цьому сприяють і ЗМІ, зокрема й електронні, поширення комунікаційних зв'язків, рухливість людських потоків із країни в країну, заробітчанство і туризм, а з цим усім – і полегшення передачі та сприйняття культури різних народів. Українська народна кухня так само потужно вбудована у комплекс європейської системи харчування, включаючи почасти й елементи кухонь азійських народів.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Що ж складає основу народного харчування, зокрема сільського, а відтак – і міського?

Основним харчем українців і у селі, і в містах був та є *хліб* (від слова «хлебать», бо спершу був рідким: зерно мололи, змішували з водою і їли як кашу). Хліб вчиняли на розчині, виробляли завше круглим (бо це символ сонця, яке обожнювали), пекли із житнього, пшеничного борошна або впереміж. Хліб – усьому голова, казали. Віддавна й до наших днів зберігся навіть звичай братання чи товаришування через хліб. Побутує прислів'я: «Дурний – як сало без хліба». Воно підтверджує, що навіть сало, яке дехто називає головною національною стравою, без хліба – «дурне», себто нічого не варте. В давнину й донедавна українці віддавали перевагу житньому хлібові перед пшеничним. Тепер же – навпаки.

Багато страв української кухні мали своє місце у національному, народному, календарі: обов'язково *кутя* й *узвар* – на Різдво; *бабка* (солодкий хліб) і *крашанки* (писані й фарбовані яйця) – на Великдень; *вареники* – на свято молодого місяця (або щонеділі), бо формою нагадували молодик.

Борщ був і залишається найвиразнішою стравою українців. Він належить до високих здобутків світової кулінарії. Ареал його споживання поширився далеко за межі України. Борщ не лише у XIX ст., а й у давніші часи був повсякденною і дуже поширеною стравою. Готували й тепер готують борщ і на весілля, й на похорон, і на щодень. Борщ ніколи не приїдається. Його визнання проявилось в тому, що вже у XX ст. борщ почали називати своєю національною стравою не лише українці, а й молдовани, московити, білоруси та інші народи колишнього СРСР. Таке «привласнення» чужого елемента культури свідчить про його цінність і високу якість. Борщ став символом української національної кулінарної культури. Без борщу не мислиться обід ні повсякденний, ні, нерідко, святковий або ритуальний: «В нас усе просто: борщ, каша, третя кваша»; «Борщ і каша – їжа наша»; «Без борщу в обід пошу». «Каша – мати наша, а борщ – батько», – це не просто прислів'я. Адже борщ – головна, найздоровіша їжа! На Святвечір і Різдво, на Великдень і на другий день весілля, на поминки й гостини борщ був і лишається обов'язковою стравою. У своїй основі має буряк, моркву, капусту, квасолю, цибулю, часник, м'ясо, огірок, картоплю, зеленину. Найпоширеніший по всій Україні, борщ має й безліч варіантів: із пастернаком та селерою,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

затертий і засмажений чи засічений, заправлений борошном або кашею, зі свининою, з грибами, із кропивою, з недоспілими сливами, з помідорами тощо. Серед локальних варіантів є борщ полтавський із галушками, пирятинський пісний із квасолею та рибою, галицький з вушками, наддніпрянський із пшоном, поліський із грибами, волинський з вишнями або чорносливом та багато інших. Відомі випадки, коли на Великдень разом із численними (9-ма, 12-ма) святковими стравами господиня варила ще й борщ. До святкового борщу зазвичай подають гречану кашу з підливкою (м'ясною юшкою) або з молоком [1].

Каша як найдавніша страва із зернових була поширена і в давньоруські, й у пізніші часи. Калорійна, проста і швидка у приготуванні, вона була «другим хлібом» для всіх верств населення. З каші людина починає життя (перший прикорм для немовлят – це саме каша з круп дрібного помелу), і кашею завершує свій земний шлях (коливо – обрядова поминальна їжа). Із давніх часів каша була головною стравою як на весіллі, так і на поминках.

Українці їли квашенину й солонину, кисле і гірке, що дуже корисно для здоров'я. Солодощі, якщо й їли, то лише природні (мед, білий печений буряк, ягоди, садовина...).

Кілька століть тому поширеним продуктом стала картопля. Про її поширеність по всій Україні мовить ціла низка синонімічних назв (напр., тільки на одну букву «к»): *кантопля, кантоха, каракуля, карпеля, картойля, картокля, картона, картофелі, картофель, картофій, картоф'ї, картофля(ї), картох, картоха, картохель, картохля, картошка, карчоха, клубні, комперя(и), компір, конферя, копка, кортопля, корч, кромпель, кромплі, крумпе(ї)ль, крумплі, кумпери, куртофля, кармазинка, кильбаба, коблі, коренниці, кривульки, круцики, крутьки...* Хоча така поширеність картоплі не вельми тішить, позаяк козаки, наприклад, за три дні до походу чи бою зовсім не вживали картоплі. До того ж, на жаль, вона витіснила іншу городину (ріпу, гарбузу...). Та й картопля – не здоровий продукт (не кажучи вже про дуже шкідливі чипси з неї), хоча ми й навчилися готувати її смачною та різною.

Святкова обрядова їжа донедавна служила додатком до обрядових дій. Зараз, на жаль, – навпаки: їжу зробили основним персонажем свят, оминаючи обряди. Немало страв, колись недільних і святкових, стали будніми. Цивілізація завела нас далеко

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

від звичаєвого народного харчування. А з нашістю закордонних продуктів меню звичаєвої народної кухні значно збідніло. Люди середнього віку уже не знають, як готувати *зубці, квашу, пугрю, тетерю, саламаху, бабку, мамалигу чи лемішку*, а молодь навіть не чула цих назв. Споживання сучасних перемелених, рафінованих продуктів, а головне – нашпигованих біодобавками, емульгаторами, консервантами і барвниками – не живить, а губить здоров'я людини, а отже, й націю. А воно в молодих зараз гірше, ніж було в їхні роки у старших поколінь: вплив газованих, фарбованих, алкогольних напоїв і шкідливих звичок, швидкої їжі, незбалансованого харчування, нехтування простою їжею робить свою згубну справу.

Очевидець так описував їжу простої селянської родини на Поділлі у 1920-их роках: *«Їдять пересічно 4 рази на день. Хліб – житній. Пшеничний буває по святах, інколи печуть пироги. Взимку щодня борщ із м'ясом, позаяк заколота власна свиня. Окрім хліба, головним продуктом харчування є картопля, споживають капусту, олію, частково сало. Купують для приправ страви біле борошно і зрідка рибу та цукор»* [2, с. 270].

Напої. Здавна й аж до XIX ст. українці вживали мед, і не лише як їжу чи напій, а й як ліки. Одну з перших праць із медицини написала донька київського князя Мстислава Великого й онука Володимира Мономаха Євпраксія, де, зокрема пропонувалися численні приписи («рецепти») на основі меду. Мед був одним із основних продуктів експорту у княжій Русі. Медом платили податі та оброк князеві, мед був обов'язковим атрибутом братчини.

Серед безалкогольних напоїв першість мав *квас*: повсякденний і святковий напій, відомий слов'янам ще з дохристиянських, т. зв. язичницьких («язик» – «народ, нація»), часів, який вживали і в піст, і у м'ясоїд. Квас, на відміну від меду, був напоєм, доступним у повсякденні й простолюдові. Літописець, вихваляючи щедрість і жебраколюбство князя Володимира Святославича (996), серед страв, призначених для бідних, називає квас. У ранніх джерелах згадано й солод як необхідний компонент квасу.

Найпоширенішим був *сирівець*: хлібний квас, потім – ячмінно-солодовий. Готували яблучний, буряковий, березовий, щавлевий, кленовий квас. Способи приготування були прості: бродіння досягали або з житніх сухарів чи солодового борошна, залитих окропом, або ж за допомогою хмільних шишок.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Багато виготовляли різноманітних наливок, настояних на цукрові або на горілці, які викликали захоплення споживачів, особливо чужоземців.

Винокуріння, зокрема, виробництво горілки шляхом перегону, ймовірно, з'явилося в Україні не раніше XIV ст.: доти в жодних джерелах не трапляються згадки про винокурні. Горілку курили із пшениці та жита. Вже у XVIII ст. горілка була обов'язковим напоєм у свята на столі пересічного українця. Нею розпочинали святкові застілля, засвідчували торгові чи інші угоди (могорич). Вона була й на поминках. При цьому в народі засуджувалося надлишкове споживання горілки. Народна мораль суворо оцінювала пияків. І християнська, й народна мораль засуджувала пияцтво.

Гарячі безалкогольні напої: чай і кава – почали входити в побут українців (спершу міського населення) лише у XVIII ст., та й то лише у шляхти, багатого купецтва й міщан, які дотримувалися європейської моди. В домашніх умовах у забезпечених колах суспільства каву пили переважно з молоком та цукром. Вживання кави спричинило моду на її замітники. Бідні верстви населення готували сурогати зі смажених жолудів, ячменю й цикорію, адже справжня кава була надто дорогою.

Чай було завезено на українські терени з Китаю через московщину. Спершу його вживали в аристократичних колах як модні ліки і тільки з кінця XVIII ст. стали пити як освіжаючий і тонізуючий напій. Простолюд замість чаю вживав відвари з цілющих трав: материнки, чебрецю, меліси, звіробою, м'яти, суниці, з квіток і плодів шипшини й липи, гілок і листя малини, вишні, сливи тощо. У XVIII ст., коли посилився московитський вплив на Україну, Литву і Польщу, чай поступово завойовує й цей ринок. У містах модним стає ранкове і пообіднє чаювання із самовара, а трав'яними чаями нехтують. Досі популярний *узвар* із сухофруктів: важливий складник Святвечірнього столу. Узвар згадано в літописах і монастирських рукописах («звар», «взвар»), виготовлений з медом або без нього.

Поширеним і улюбленим напоєм українців була *варенуха* (варена, варьоха), яку готували із сухих груш, вишень, слив, меду й цукру, запашних трав (чебрецю, материнки, м'яти, меліси) або й заморських спецій (гвоздики, імбиру, анісу, духмяного перцю) і заправляли червоним пекучим перцем. Варенуха була гострою, солодкою, духмяною і гарячою. Це був істинно народний напій,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

нині подекуди на Подніпров'ї його ще готують на вчистості. Дехто з багатіїв додавав до варенухи горілки. На Запоріжжі та й у всій Україні цей напій вельми шанували, пригощання варенухою було виявом дружби й поваги до гостя. У повчаннях XII ст. є згадки про перчений мед як про напій.

У часи княжої Руси християнські свята і обряди тільки започатковували. Церква встановлювала календар чужих свят, який деякою мірою поглинав, забороняючи, звичний слов'янський, а подекуди й адаптувався до нього. Святкова навантаженість зберігалася саме у найвиразніші моменти сонячного циклу: зимове й літнє сонцестояння, весняне й осіннє рівнодення. Саме до цих етапів був прив'язаний старослов'янський колодар («календар»). Із ними ж були поєднані й головні християнські свята («Пасха» (Великдень) і Різдво) з їхніми незмінними атрибутами: паскою (бабкою), крашанками, писанками і кутею [3].

Попри заморське розмаїття страв і напоїв, не завше корисних, значно привабливішим, смачнішим та кориснішим виглядає домашній узвар замість «Пепсі» й справжнє, домашнє, селянське (а не «Селянське») масло, яке приваблює ще й естетикою вигляду: духмяну жовтаву грудку у формі яйця дбайлива господиня, вимивши у трьох водах і посоливши, ще й дотиком ложки декорує візерунком: рівнобіжними дужками. Посоливши, свіже масло зберігали і в спеку: у холодній воді, яку міняли...

А який неповторний смак і запах має малосольний *огірочок із медом або цукром!*...

Усі види народної їжі тут не опишеш, однак деякі згадаю детальніше. Багатьом вона нагадає їжу дитинства XX століття, напівголодних буднів і рідкісних свят. Когось (на це дуже сподіваюся), можливо, наверне до споживання рідних страв. Тим паче, що теперішнє виробництво продуктів часто має сумнівне походження, до того ж – надто дороге. Мало того, купуючи крамничні продукти, ми збагачуємо тих, хто нас знищує! А домашня їжа – завжди надійна, здорова і ситна, адже рідне, своє, – завше самобутнє («оригінальне») й неповторне, завжди в ціні. А що головне призначення їжі – бути джерелом енергії людини, то й наведу приклад тієї споконвічної народної їжі, яка додавала енергії, здоров'я і життя.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

НАРОДНА ЇЖА. Короткий опис

Ба́ба, ба́бка – 1. Великодній хліб, обов'язково білий і круглий (символ Сонця), зверху святково прикрашений. 2. Запіканка з локшини, сиру або тертої картоплі зі шкварками й цибулею.

Барабо́ляники (деруни) – смажені млинці з тертої картоплі («бараболі»), заправленої спеціями.

Бори́ц – найпоширеніша овочева страва з м'ясом. «Вариво із зілля», в яке входить до 20 продуктів, основний – буряк, який давно мав назву «бърц». Міг бути густим («аж хвилі встають»), таким, що «за туманом дітей не видно»; рідким («хрущі в борщі, а жаба в ющі, «на нозі сап'ян рипить, а в казані трясця кипить»).

Буряк печений – білий (цукровий) буряк, спечений на черені у печі.

Варе́ники – варені вироби з тіста у вигляді півмісяця з капустою, сиром, картоплею, вишнями, суницями, полуницями, сливами... Недільна страва.

Галушкі́ щипані́ – невеличкі вироби з прісного тіста: від цілого шматка відщипують руками і кидають у підсолений окріп. До молока або шкварок.

Голубці́ – тушковані завиванці із м'яса та пшона у капустяних листках.

Горі́х – варена страва з намоченого гороху, приправлена засмажкою.

Драглі́ (холоде́ць) – холодна страва (заливне м'ясо); м'ясний відвар зі шматочками м'яса, приправлений часником; заливна риба.

Завива́нці (налі́сники) – тонкі млинці, закручені з сиром, перемашені маслом або ситію (підсолодженою або медовою підливою) і запечені.

Зубці́ – одна з найдавніших страв. Робили з ячмінного солоду (пророщених зерен ячменю, які потім варили у конопляному чи маковому молоці).

Капусняк – буденна варена страва з квашеної капусти, пшона й картоплі.

Ка́ша – звичаєва варена страва з крупи: гречки, пшона, вівса, ячменю; крута (до підсоленої засмажки) або рідка солодка (на молоці).

Ка́ша гарбузяна – сезонна каша з гарбузи і пшона до солодкого молока. Тепер до гарбузи додають і рис або вермишель...

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Квас – сухарі або печені з прісного чи кислого житнього тіста хлібці, залиті окропом і настояні; березовий сік із сушиною.

Кв́аша – по жмені гречаного, житнього й житнього солодового борошна, запарити окропом до густини сметани, поставити на ніч на піч для вкисання. Варити, постійно помішуючи, щоб не збігла. Присмачували тертою калиною (журавлиною, родзинками). Мала бути кисло-солодкою.

Киселі́ця – вівсяний кисіль, одна з найдавніших борошняних страв.

Кисі́ль – густий напій, зварений на молоці або на воді з додаванням садовини, крохмалю, цукру, який подають на десерт («на третє»).

«Кі́шка» (кроб'я́нка, ковбаса́) – очищена широка свиняча кишка, налита сумішшю крові з гречаною кашею або/і картоплею, приправлена спеціями (сіль, перець, смалець) і спечена в духовці чи печі.

Ковбаса́ – очищена тонка свиняча кишка, начинена м'ясом, приправлена часником та спеціями, спечена у печі чи духовці.

Колоту́ха – парене в печі (2 – 3 год.) молоко зі сметаною чи кисляком.

Коні́пляне (ма́кове) молоко́ – підсушене зерно (макуха) добре потерте, залите гарячою водою, настояне і відціджене; вживали до страв у піст.

Коровáй – весільний здобний хліб. Родовий і родинний дарунок молодят.

Кулі́ш – страва української кухні, зварена із пшоняних круп. Куліш легко готувати і в польових умовах. Звідси й інша його назва: польова каша. Смачним вважали густий куліш. У польових умовах куліш готували на обід, а вдома, зазвичай, на вечерю. Куліш – одна з улюблених народних страв.

Кута́ – основна різдвяна обрядова страва із зерна, символ життя. (Утворено від «ку́т»).

Лемі́шка – каша з густо запареного житнього чи гречаного підсмаженого борошна, затертого окропом; терта картопля. Їли з приправами. Іноді замінювала хліб. Прислів'я «смішки з бабиної лемішки» свідчило про складність або невдачу приготування (затирання) лемішки.

Лóкшина – варена святкова і недільна страва з прісного пшеничного тіста, вчиненого на яйцях, тонко розкаченого і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

різаного на смужки; присмачена смальцем, шкварками, маслом. Смакує і з підсолодженим молоком.

Мамалі́га – каша з кукурудзяного борошна, приправлена сиром, засмажкою зі шкварок і цибулі, з часником, олією й сіллю.

Пампушкі́ – булки (пухкі млинці) з тіста на заквасці, спечені на живому вогні. В давнину – ритуальна, а донедавна – й щоденна їжа.

Пирі́жкі́ – печені вироби з хлібного тіста із начинкою: горох; сир; капуста; варення; картопля; варена квасоля; вишні; пшоняна каша; тваринні нутроці (печінка, нирки); сливи; калина; мак; м'ясо; яблука; печінка; смажена цибуля; гриби, варене яйце із зеленою цибулею...

Підпа́лок – прісний тонкий млинець, спечений на живому вогні.

Салдісо́н – спечений свинячий шлунок, начинений м'ясом, нутроцями, салом, часником.

Узва́р – компот із сушини (сушена садовина і ягоди); одна зі страв різдвяної вечері.

Хлі́б – основний продукт харчування; на розчині, вироблений круглим, адже хліб – символ сонця, яке обожнювали. Печений із житнього, пшеничного борошна чи впереміж [4, с. 269–271].

Про хліб додаю більше. Й ось чому. На чому тепер печуть хліб? На дріжджах. А з чого роблять їх? «Дріжджі хлібопекарські пресовані» ГОСТ171-81. «Харчові» складники для їх вироблення різноманітні. Процес дріжджового виробництва оснований на розмноженні дріжджів у рідкому середовищі, яке отримують із м'яси, котра, у свою чергу, є відходом від виготовлення цукру. Ці дріжджі називають грибковими (!) [5].

А ще при виробленні дріжджів застосовують допоміжні реагенти, які використовують для миття та дезінфекції обладнання: кислоту сірчану ГОСТ-2148, акумуляторну кислоту ГОСТ-667, вапно хлорне ГОСТ-1962, формалін, соляну к-ту технічну, вапно будівельне, білильне, їдкий натрій, мікродобрива для с/г, кальциновану соду, миючий рідкий засіб «Прогрес», борну кислоту...

Цей перелік має продовження. Тож задумаймося, що ми споживаємо щодня. Адже споконвіку було: хліб – це життя. А сучасний (крамничний) хліб... Чи сприяє він нашому життю?.. Що означає слово «хліб»? Утворене від слова «хлебтати». Наші предки

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

колись виробляли рідкий хліб, бо робили його на рідкій заквасці. На щастя, нині дехто, відмовившись від крамничного, дріжджового, повертається до здорового хліба: на живій, природній, заквасці. Вони самі печуть бездріжджовий, цебто на заквасці, здоровий, хліб. Бо, кажуть, дріжджовий звичайний пшеничний хліб – це повільна смерть. Грибок, який містять дріжджі, при випіканні не гине, а проникає в органи людини і починає в них паразитувати. Дріжджі створюють колонії у кровоносних судинах і спричиняють багато хронічних хвороб, у т. ч. й атеросклероз, інші недуги...

Отже, маємо споживати те, що відроджує життя, а не нищить його. Якщо випічка, то на заквасці, як робили колись наші бабусі й мами, а не те, що принесли нам 1935 року в СРСР для масового знищення нашої нації!..

Хліб зі смальцем; із цукром; з варенням; із олією – скибка хліба, помащена смальцем (жиром), варенням; водою і цукром; посоленою олією. Їжа повоєння (1950 – 1960-і роки).

«Шуліки» – ламані коржі із запареним та розтертим солодким маком. Їли з макітри на Маковея. Було, «шуліками» дітей за вухо не відтягнеш від макітри.

Перелічені страви – крапля у безмежному морі української національної звичаєвої, народної, кухні [6, с. 271].

Мені вдалося зібрати близько 50 назв їжі тільки на одну букву, які увійшли в моє оповідання «Словини»: «Серед салі-світлиці – сервірований стіл, сланий скатертиною (стільников), скрашений силою-силенною страв: *смаження, свинина-свіжина, солянка, селезінка, солоні сирожки, судаки, селезень, соєвий суп, спаржа, скибочки сухариків, смачні сластьони, сушена салака, сало (смажене, солоне), студенець, сарделя, салати, саламаха, соєве соте, сальник, сочевиця, сазанина, ставрида, сардина, сом (Судислав спіймав стопудового!), скумбрія, селера, сир, соус сабайон, стерлядь, спеції, сметана...* Солодкі страви: *січеники, суничне суфле, сайки, сирники, сулугуні, сметанник, струдель, сироп, сир, смоктунці, сита, сирівець, свіжі соковиті сливки, соложеники. Соки: суничний, сливовий, смородиновий...* Сорок сім страв!» [7, с. 116].

Іван Котляревський у поемі «Енеїда» назвав понад сотню українських народних страв! Ось деякі:

Лубенського пшат **короваю**,
Корито опішнянських **слив**,
Горіхів київських **смажених**,
Полтавських **пундиків** **пряжених**
І **гусячих** п'ять кіп **яєць**; ...
Буханчики **пшеничні білі**,
Кислиці, **ягоди**, **коржі**
І всякі різні витребеньки...
«Тут їли різнії потрави...
Лемішку, **зубці**, **путрю**, **квашу**
І з **маком** **медовий шулик**.
Просілне з **ушками**, з **грінками**,
І **юшка** з **хляками**, з **кишками**,
Телячий лизень тут лежав,
Ягни і до **софорку кури**... [8].

«Усім відомо: українське національне вариво подобається людям усіх національностей. Подобається вишуканими смаками, високими поживними якостями, різноманітністю страв. Є сотні приписів борщів, вареників. У «Енеїді» І. Котляревського читаємо: «Їли різнії потрави: свинячу голову до хрону, і локшину на переміну, потім з підливою індик». «І кубками пили слив'янку, мед, пиво, брагу, сирівець...». «Сластьони, коржики, стовпці, вареники пшеничні, білі, пухкі з кав'яром буханці, часник, рогіз, паслін, кислиці, козельці, терн, глід, полуниці, крутії яйця з сирівцем».

І ще одна «смачна, ситна» цитата: «У нас є все: заливна яловичина, холодець із свинини, риба смажена в сухарях, заєць у сметані, гуска, запечена з яблуками і картоплею, маківник, узвар, пампушки, медівниковий пиріг, рибний холодець, кисіль молочний, кисіль овочевий, свинина, запечена з чорносливом, калач, сирник, бабка, пироги, голубці, капуста. І напитки: квас, мед, сивуха, пиво, варенуха, запіканка, спотикач, вишнівка, слив'янка, десятки різних напоїв. Очевидно, таких напоїв і харчів ніколи не бачили жителі Синаю, болотистої убогої Московії, та інших країн, земля яких малоплодоносна» [9, с. 1264].

Однак, на жаль, нині забуваються навіть назви, а тим паче – самі страви та способи їх приготування. Пам'ять, родинна і родова, може повернути нам наше, тільки кожному мешканцеві міста варто згадати, що він або його батьки, або діди чи пра...діди походили із села, яке творило культуру загалом і культуру харчування. Тож

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

відродімо своє, рідне, національне, харчування (а заодно – й самобутню кулінарну лексику)! І най повняться снагою, здоров'ям та силою наші тіла й душі! Щоб не зникала українська нація! Щоб вічно ми жили на цій прадавній, батьківській землі!

Принеси ж, Боже, здалеку родину, то ми і в будень зробимо неділю. Підтвердження цьому прислів'ю – народна їжа, проста, смачна й цілюща [10].

Список використаних джерел та літератури:

1. Енциклопедія історії України (електронний варіант): http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=1.%204.%204.
2. Проскурівська округа. Матеріали до опису округ УСРР: Статистичні характеристики: Проскурівська округа. Харків, 1926: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Proskurivska_okruha.
3. Енциклопедія історії України (електронний варіант), там само.
4. Сердунич Л., Народна їжа села Теліжинці // Сердунич Л., Столиця твого родоводу. Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області. (Історично-краєзнавче видання). – Хмельницький: ФОП Крисюк, 2015. – 308 с.: іл. – С. 269–271.
5. Вікіпедія: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%BB%D1%96%D0%B1> та <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B1%D0%B8>.
6. Сердунич Л., там само.
7. Сердунич Л., Єднає єдине (Монофони, тавтограми, алітерація. Поезія і проза на одну букву). – Харків: «Укр-Паблішер», 2025. – 180 с.
8. Котляревський, Енеїда.
9. Лев Силенко, «Maga Vira». – Oriana, P. O., Box 147, Spring Glen, N. Y., 12483, U. S. A. – 1979.
10. Сердунич Л., Народне харчування українців як культурний феномен: <https://uamodna.com/articles/narodna-yizha/>.

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА РУСАНІВЦІ

У статті розповідається про заснування с. Русанівці, історичні події які відбувалися в різні часи на його теренах, демографічний стан населення, місцеве підприємство. Схарактеризовано природу і ландшафт прилеглої території, рослинний і тваринний світ, реальний стан зооценозів.

Ключові слова: Хмельницька область, Хмельницький р-н, с. Русанівці, історія, населення, підприємство, природа, рельєф, ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, ссавці, орнітофауна та зооценози.

Русанівці – село у Меджибізькій територіальній громаді Хмельницького району Хмельницької області, площа якого становить 1,377 кв. км, густота населення – 224,4 осіб/кв. км, чисельність населення у кінці ХХ ст. – 309 осіб, у 2014 р. – 168 осіб, географічні координати – 49°24'53" пн. ш. і 27°21'11"сх. д., середня висота над рівнем моря – 295 м. Найбільша водойма, яка протікає на землях цього населеного пункту – річка Південний Буг.

Православна церква України Хресто-Воздвиженський храм с. Русанівці

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Землі с. Русанівці розташовані в геоморфологічному районі – Летичівська рівнина, в якій практично змиті неогенові відклади і лесовидні суглинки, а четвертинні відклади представлені супісками та пісками, з-під яких іноді у долині річки Південний Буг можна бачити докембрійські породи. Місцевий Летичівський ландшафт належить до природних районів складної будови, в яких поряд з комплексами на кристалічній основі з чорноземами на лесовидних породах і з ерозійними формами поширені також піщані масиви з дерново-підзолистими ґрунтами і значними масивами на них сосново-дубових лісів. Можна спостерігати в цьому ландшафті також і екзотичні, але невисокі рифові пагорби, вкриті лесовидними суглинками з чорноземами опідзоленими.

Летичівська рівнина

На землях с. Русанівці розкинулись переважно чорноземи глибокі до 50 %, решта території займають – чорноземи опідзолені, але є в долині річки Південний Буг і торфовища низинні, площа яких досягає до 5%.

У геоботанічному відношенні землі с. Русанівці розташовані у смузі переходу від Європейської широколистянолісової області до Східноєвропейської лісостепової області, що зумовило характер рослинного світу. Тому розташовуючись землі с. Русанівці у Летичівському або Літинському геоботанічному районі, мають рослинність з поширенням дубових, дубово-грабових, дубово-соснових лісів, а також трав'яних боліт і болотистих лук.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Дубовий ліс

Північно західніше с. Русанівці розкинувся широколистяний ліс завширшки який досягає до 4 км, завдовжки – до 8,4 км, тут також є квартали дубово-грабового, дубового і навіть дубово-соснового лісу, які насаджені в основному штучно лісництвом, тому є класичними вторинними лісами.

За сучасним зоогеографічним положенням Хмельницька область і землі с. Русанівці належить до Європейської лісостепової зоогеографічної зони, Дніпрогалицької округи, Волино-Подільського лісостепового зоогеографічного району та Подільсько-Тернопільської степової діляниці. Волино-Подільський зоогеографічний район займає східну частину західного регіону України і є типовим лісостеповим, в якому господарська діяльність людини проявляється особливо рельєфно.

Зоогеографічна мапа України

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

У межах території земель с. Русанівці за ландшафтно-екологотипологічним принципом можна виділити три основні зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ; зооценоз широколистяних лісів; водно-болотяний зооценоз.

Дятел балканський

Внаслідок ведення досить інтенсивного сільського господарства і розвиток харчової промисловості та щільної мережі комунікацій вся територія Хмельниччини дуже окультурена, в тому числі не виключенням є землі с. Русанівці. Звісно – це вплинуло на формування фауни хребетних цього зоогеографічного району, в складі якої провідне місце займають синантропні та еврибіонтні види. Фауна хребетних на землях с. Русанівці відзначається певними зоогеографічними особливостями, які полягають у поширенні ряду специфічних видів. Деякі з цих видів досягають тут високої щільності, а тому мають практичне і біоценотичне значення. До них належать серед земноводних – жаба трав'яна, жаба озерна, жаба ставкова, ропуха зелена, а ось жаба гостроморда, квакша, кумка червоночерева, ропуха сіра, часничниця, тритон звичайний досить рідко тут трапляються; з рептилій є нечисленними – вуж водяний, ящірка зелена, іноді тут зустрічаються вуж звичайний, черепаха болотяна,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ящірка прудка, ящірка живородна і гадюка звичайна; з птахів – це дятел балканський, бджолоїдка золотиста, серпокрилець чорний, сиворакша, грак, сорока, ворона сіра, горобець польовий, плиска біла, жайворонок польовий, дрізд кам'яний, ластівка сільська; з ссавців – широкоух європейський, тхір степовий, заєць-русак, кріт, підковоніс малий, ховрах рябий, хомяк звичайний і полівка звичайна.

Досить різноманітною є іхтіофауна у річці Південний Буг, він протікає через землі с. Русанівці, вона представлена – карасем, коропом, пліткою, верховодкою, амуром білим, в'юном, в'язем, щукою, гірчаком, йоржем, краснопінкою, лином, лящем, окунем, підустом, чехонею, рибець, пічкур, сом, судаком і товстолобиком.

Сом звичайний

Відстань від с. Русанівці до містечка Меджибіж становить 10 км, село розташоване на лівому березі річки Південний Буг. За дослідженням археологів в околицях Русановиць знаходиться три давні населені пункти. На східній околиці Русанівців було чотири кургани заввишки 2 м, там же виявлено поселення розвинутого трипільля. На присадибних колишніх колгоспних ділянках лівого берега річки Південний Буг, до впадіння в річку струмка є двошарове поселення, на якому знайдено черепки черняхівської культури та уламки давньоруської кераміки.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Поселення черняхівської культури

В історичних джерелах с. Русанівці згадується вперше в XVI ст. За місцевою легендою с. Русанівці належало пану Русанову, від його прізвища, ймовірно, походить назва цього населеного пункту, спочатку воно називалося Русанівка, але згодом назва трансформувалася – в Русанівці. У першій половині XVIII ст. в с. Русанівка був розвинений ткацький промисел.

З початку XVII ст. господар містечка Меджибіж Рафаїл Синявський побудувавши римо-католицький костел, в числі інших наказів відпустив на утримання його доходи з цілого с. Русанівці. Від Синявських Русанівці перейшли до князів Чарторийських, а в останніх воно було конфісковане в 30-х роках у казну і перетворене у військове поселення царату. Частина селян була переселена в інші населені пункти. Русанівці внаслідок цього стали малолюдним селом, тому були приписані у 1849 р. до церкви с. Голоскова, але у 1854 р. знову відновлені в самостійну парафію.

До будівництва нині існуючої церкви в Русанівцях діяв дерев'яний Хресто-Воздвиженський храм, не відомо коли і ким він був побудований. У 1832 р. цей храм був розібраний, а на місці престолу був поставлений кам'яний хрест. У цьому ж році закладений новий теперішній кам'яний, однокупольний, разом з дзвіницею храм в ім'я Хреста Господнього, він був освячений у 1837 р. На той час іконостас був одноярусний, оновлений у 1895 р.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Церкву в ім'я Воздвиження Хреста Господнього споруджено на кошти парафіян, вона має вигляд зверху хреста. Будівництво храму здійснювалось за священника Гаврила Гдишицького, який був вихідцем з дворян, він ніде не навчався, родом із Кам'янця-Подільського. Священствував Гаврило Гдишицький 31 рік – з 1806 р. по 1837 р.

У 1854 р. населення с. Русанівці складалося з православних селян, серед нього нараховувалося 400 чоловіків і 434 жінки, які займалися переважно землеробством і скотарством. Селяни вирощували на своїх землях: жито, пшеницю, ячмінь, овес, горох, сою, ріпак, картоплю, буряки кормові і столові, моркву, капусту, помідори, кукурудзу, соняшник, гарбузи, квасолу, петрушку, редьку та навіть кавуни.

У с. Русанівці було дві школи: Міністерське народне училище відкрите у 1874 р., але в цьому населеному пункті ще працювала школа грамоти для дівчаток з 1897 р., яка розташовувалася в орендованому будинку, в якій навчалися переважно дівчатка з заможних місцевих селян.

Хресто-Воздвиженський храм в с. Русанівці

Після повалення самодержавства дальший розвиток революційного руху в с. Русанівці тісно пов'язаний був з діяльністю Летичівської ради, яка збирала сили, готуючи їх до боротьби проти місцевих панів. Згодом радянську владу було проголошено в с. Русанівці, але на початку 1918 р. населений пункт зайняли

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

австро-німецькі війська. У селі знову відновилася влада місцевого поміщика, встановився окупаційний режим. У жовтні 1918 р. революційно налаштовані жителі с. Русанівці встановили зв'язок з керівництвом Меджибожа. Ревком послав свого представника до села, аби перешкодити мобілізації до української армії. У січні 1919 р. повітовий комісар Директорії повідомив про те, що в Летичівському повіті більшовизм пустив глибоке коріння.

Перші роки після закінчення громадянської війни для селян с. Русанівці, були експериментальними роками місцевої сільськогосподарської комуни, яка не дала бажаних результатів керівникам, тому в 1929 р. відбулася агресивна насильницька колективізація, яка привела до Голодомору 1932–1933 рр.

У 1932–1933 рр. на початку часів Голодомору в с. Русанівці зерно ще в людей було, але його забирали активісти, казали, що виконували вказівку зверху. За документи і зброю активістів ніхто не питав. Люди боялись, знали, що за це буде. Були також дописи на людей, як хтось приховував трошки зерна на прожиття. Зазвичай приходили в хату по два-три рази цілою групою по три-чотири чоловіки, шукали зерно, де тільки могли: в гною, в грубці, печі, комині, в скринях, за образами, в землі на городі.

Голодомор 1932–1933 років

В місцевий колгосп люди йшли примусово, їсти їм ніхто не давав. За п'ять колосків, зібраних на полі, судили і забирали до

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

в'язниці. Не давали селянам збирати городину на власних городах. Навесні 1933 р. люди почали вмирати не тільки по-одиночці, але цілими родинами, якщо вмирали батьки, то сиротами ніхто не піклувався, хіба хтось забирав з рідних. Зазвичай виживала та родина в селі, яка мала корову або бджоли.

Великий терор 1937–1938 рр.

У 1937–1938 рр. Великий терор не обійшов с. Русанівці, у цей час були політично репресовані жителі Бондар Марія Іванівна – колгоспниця, Бондар Михайло Олексійович – конюх колгоспу, Вербовий Василь Пантелеймонович – колгоспник, Гетманюк Іван Васильович – селянин-одноосібник, Годзенко Парфентій Павлович – селянин-одноосібник, Григорович Іван Кіндратович – селянин-одноосібник, Дем'янишин Василь Миколайович – утриманець, Дем'янишин Володимир Корнійович – колгоспник, Дем'янишин Дмитро Макарович – селянин-одноосібник, Дем'янишин Микола Макарович – селянин-одноосібник, Дем'янишин Петро Миколайович – утриманець, Дем'янишина Степанида Омелянівна – домогосподарка, Дубовий Семен Сергійович – селянин-одноосібник, Кобець Федір Іванович – колгоспник, Коваль Іван Родіонович – селянин-одноосібник і Мартощин Володимир Михайлович – селянин-одноосібник.

У роки Другої світової війни багато чоловіків с. Русанівці були призвані до лав армії, вони мужньо захищали свою землю, багатьом

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

не довелося повернутися з різних фронтів до рідної домівки. За виявлену мужність у боях проти ворога, Батьківщина нагородила їх орденами та медалями, але у більшості випадків посмертно.

Під час окупації нацисти завдали великої шкоди с. Русанівці, з 9 липня 1941 р. по 24 березня 1944 р., вони спалили всі громадські будівлі тодішньої артїлі, клуб, декілька десятків хат селян, вивезли на каторжні роботи до Німеччини до сотні молоді.

24 березня 1944 р. війська 13-ї армії 1-го Українського фронту визволив с. Русанівці. Післявоєння було дуже важким, колгоспники відбудовували своє господарство, отримували сільськогосподарську техніку, обробляли поля, вирощували хліб і піднімали тваринництво.

Важливі зміни сталися в культурно-технічному житті с. Русанівці. У колгоспі у 1970-1980 рр. працювало багато механізаторів, серед них були електрики, токарі, слюсарі, всі вони мали восьмирічну або середню освіту.

У другій половині ХХ ст. певний час Русанівці були підпорядковані сільській раді с.Голосків, яка була керуючим центром цих двох населених пунктів. Згодом у результаті реформ в Україні на території с. Русанівці почала діяти Русанівська сільська рада, працював власний колгосп, був клуб, при ньому діяв вокально-фольклорний колектив «Любисток», який славився своїм автентичним українським співом, а також працювала бібліотека та фельдшерсько-акушерський пункт.

Видатні люди с. Русанівці:

Дзингель Денис Андрійович, молодший сержант ЗСУ

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Дзингель Денис Андрійович – учасник російсько-української війни з 2014 р. до тепер, нагороджений орденом «За мужність» III ступеня (посмертно). Денис закінчив Голосківську ЗОШ, мобілізований у квітні 2014 р. Брав участь у боях за Іловайськ, зазнав важких осколкових поранень у голову, спину та опіків при виході з оточення «зеленим коридором» - терористи обстрілювали з «градів». Денис був у комі, за його життя боролися лікарі м. Дніпра і Львова. Не опритомнівши, помер 12 жовтня 2014 р. у шпиталі. Вдома залишилися батьки, брат Андрій та сестра Юлія.

Собчук Ігор Іванович – відомий український прозаїк і перекладач.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологічна мапа Волинської губернії. К., 1887.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. – К., 1982. – 194 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття, Волині кам'яного віку. – К., 1981. – 310 с.
4. Археологія Прикарпаття, Волині та Закарпаття: (Енеоліт, бронза та раннє залізо). – К., 1990. – 184 с.
5. Березанська С. С., П'ясецький В. К. Зольники білогрудівського типу на р. Горинь під Славутю // Археологія. – 1978. - № 27. – С. 48–55.
6. Винокур І. С., Гуцал А. Ф. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К., 1984. – 223 с.
7. Гамченко С. С. Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині // Записки Шепетівського наук. при УАН тов. – Шепетівка, 1929. – С. 3-7.
8. Кочубей В. І. Археологічне обстеження берегів річки Горинь в 1928 р. – Шепетівка, 1929 р. – с. 5–11.
9. Малеев Ю. М. Поховання культури кульових амфор на Хмельниччині // Вісник Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. – К. 1986. – Вип. 28. Історичні науки. С. 98–102.
10. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
11. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
12. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
13. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2010. – 240 с.

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

14. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Гриби Хмельниччини. Навчальний посібник. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2014. – 176 с.
15. Говорун В. Д. Дикі звірі Хмельниччини. Серія «Фауна Поділля» Вип. 1 / В. Д. Говорун, О. О. Тимошук, Н. І. Антонюк, - Хм., 2006. – 80 с.: іл.
16. Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 216 с. : іл. – (Антропогенні ландшафти Поділля).
17. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сіцінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/ упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст – 2, 2011. – 560 с.
18. uk.m.wikipedia.org.
19. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М. В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.
20. Зима В. Ф. Голод в СРСР 1946–1947 роки. Голод 1946–1947 рр. в Україні.
21. Закон України. Про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні / Закон України // Офіційний вісник України. 2006. № 48.
22. 1933: тихі голоси свідків: Сьогодні – День пам'яті голодоморів // Голос України. – 2013. № 221.
23. Великий голод в Україні 1932–1933 рр. У 4 – х томах. Т. 1: Свідчення очевидців для комісії конгресу США / Виконавчий директор Комісії Мейс Дж. - К. : Києво-Могила акад., 2008. - 838 с.
24. Голод 1921–1923 рр. // Історія України. – К. 1996.
25. Голод 1932–1933 рр. на Україні: Очіма істориків, мовою документів. : К. Політвидав України, 1990.
26. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. – Дніпропетровськ: УСБУ, 2010.
27. Мовчазний апокаліпсис: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Голос України. 2016. № 226.

УДК 94 (477.43-25):[334.712:687] «17/19»

*Сергій ЄСЮНІН,
м. Хмельницький*

КРАВЕЦТВО – ПРОВІДНЕ РЕМЕСЛО ПЛОСКИРОВА (ПРОСКУРОВА) У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглянуто розвиток у місті Пłosкирів (Проскурів, нині – м. Хмельницький) у XVIII – на початку XX ст. кравецького ремесла, яке було провідним серед міських ремесел.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Ключові слова: ремесло, цех, реміснича управа, кравецький цех, кравецтво, кравець, кравчиня, модистка, Пłosкирів, Проскурів

Перша згадка про Пłosкирів (з кінця XVIII ст. – Проскурів, з 1954 р. – Хмельницький) датована 1431 р. На той час це було невеличке село поблизу впадіння річки Пłosкої (звідси назва) до Південного Бугу. У середині XVI ст. Пłosкирову було надане магдебурзьке право на міське самоврядування, що сприяло розвитку торгівлі та ремесла. У податкових документах Подільського воєводства 1578 р. зазначено що в Пłosкирові було декілька десятків ремісників, купців та представників інших станів [18, с. 243]. Ймовірно, що серед тих ремісників були і кравці.

Кравець, кравчиня, швачка – так здавна серед українців називали професійних майстрів, які займались пошиттям одягу. На Поділлі, як у всій Україні, кравецтво зародилось як домашнє виробництво у сімейному господарстві, де виготовлення одягу було обов'язком окремих членів родини, насамперед жінок. У подільських селах така традиція трималась фактично до кінця XIX ст. Натомість у містах кравецька справа близько XII–XIII ст. стала ремеслом – заняттям фахівців. Із розвитком цехової організації ремесла у XVI–XVIII ст. міське кравецтво за обсягами виробленої продукції та за числом зайнятих у ньому городян перетворилось на одну з провідних ремісничих галузей.

У цей час найбільшим ремісничим осередком Поділля був Кам'янець – місто-фортеця та адміністративний центр краю. Перше свідчення про діяльність у Кам'янці-Подільському ремісників знаходимо у грамоті князів Коріятовичів 1374 р., першу згадку про існування ремісничих цехів – у документах 1460 р. А вже у XVI ст. у місті працювало майже 600 ремісників, які гуртувались у 18 цехів [13, с. 302–303]. Найпоширеніші професії – різник, кушнір, пекар, швець, коваль, гончар... Серед них були й кравці, які згуртувались у власний цех – корпоративну професійну організацію, сформованої на засадах взаємодопомоги задля врегулювання процесу виробництва й захисту власних торгово-промислових інтересів.

Діяв кравецький цех згідно статуту, який затверджувався міською владою та королем. На чолі цеху стояв цехмістер, який обирався на загальних зборах серед членів цехової організації, до якої входили майстри, підмайстри та учні. Майстрів часто в старих

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

документах названо братчиками, підмайстрів – челядниками або товаришами, учнів – хлопцями. При вступі до цеху ремісники робили значний грошовий внесок, натомість у подальшому отримували значні вигоди як у виробничих питаннях так і побутових. Цех забезпечував свої членів знаряддями праці, допомагав у реалізації продукції та утриманні виробничого приміщення, організовував навчання учнів, надавав позики, доглядав за хворими членами, фінансово підтримували вдів і дітей померлих майстрів. З іншого боку вимагав суворого дотримання встановлених статутом правил та безперечного підпорядкування цехмістру. Продукція ремісників підлягала ретельному контролю з боку цехового керівництва. Вона мала бути вищої якості, ніж та, що пропонувалися так званіми «партачами» – ремісниками, які працювали поза цехом. У кравецький цех, як і в інші кам'янецькі цехи, входили майстри трьох тодішніх міських громад – поляки, українці та вірмени. Серед історичних свідчень про життя і діяльність кам'янецьких кравців збереглися відомості про статут кравецького цеху початку XVIII ст. У 1723 р. він був затверджений Кам'янецьким магістратом та у 1725 р. підтверджений польським королем Августом II Сильним [14, с. 12].

Так само як у Кам'янці-Подільському, ремісники Пłosкирова теж гуртувались у цехи. Наприклад, із Люстрації Пłosкирівського староства 1765 р. дізнаємося що у місті функціонували кушнірський, кравецький, шевський, ткацький, ковальський і бондарський ремісничі цехи [11, с. 181]. Продукцію, що виготовляли ремісники, продавалась на ярмарках і торгах у навколишніх містечках і селах, але здебільше задовольняла потреби городян Пłosкирова. На той час населення міста сягало 3 тисяч мешканців.

Цікаві відомості подані у Інвентарі Пłosкирівського староства 1775 р. Населення Пłosкирова за релігійною приналежністю складалось з іудеїв та християн – православних та католиків. Отож у місті був костьол, православний храм, синагога і кілька молитовень. Число будинків у місті – 366. Центр міста формувався навколо ринкового майдану, на якому знаходилось 36 будинків, включаючи скарбницю та ратушу. Тут проживали найбільш заможні євреї, які займалися торгівлею. В 76 «тильних» будинках проживали євреї-ремісники, серед яких були: 14 кравців, 4 пекарі,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

2 кантери (служителі синагоги), 2 різники, 2 скляра, швець, кушнір, конвісар, мірошник, воскобійник та пивовар. До того ж у Плоскирові мешкало 55 ремісників-християн, серед яких: 12 ткачів, 19 шевців, 10 кушнірів, а решта – ковалі, бондарі, теслі, рибалки, кравці та інші [17]. Як бачимо, кравці були серед найчисельніших груп плоскирівських ремісників.

Це підтверджує «Камеральний і топографічний опис Подільської губернії Проскурівського повіту 1797 року» [2, арк. 1-4 зв.]. У описі є докладні відомості про місто, яке вже мало назву Проскурів та статус повітового центру. У абзаці, де йдеться про ремісників зазначено, що серед мешканців-християн були «майстрові» люди: різники – 79, бондарі – 19, кушніри – 10, ткачі – 8, ковалі – 3, шевці – 2. Серед євреїв, які отримували прибутки переважно від гуральництва та шинкування, були також ремісники: кравці – 24, мідники – 12, шевці – 9, пекарі – 6, різники – 6, цирульники – 5. Виготовляли продукцію ремісники здебільше на замовлення, а також для продажу на ярмарках, яких щорічно відбувалось 13.

Традиційно ремісники об'єднувались у цехи. У середині XIX ст. у Проскуріві існували цехи: кравецький, ткацький, чоботарський, столярний, різницький, красильщиків (фарбувальники тканин), палітурників, склярів. У 1852 р. відбулось реформування цехового устрою та запровадження ремісничого управління в окремих містах та містечках. У Проскуріві реміснича управа почала діяти у 1853 р. та мала у підпорядкуванні дев'ять цехів [15, с. 53-54]. Складалась управа з голови, старшин цехів та їх помічників. Контролювала видачу ремісничих свідоцтв, запис у цехи, збір податей, ремісниче навчання. Обирали раду кожні три роки, так само кожні три роки обирали старшин цехів. Діяльність ремісників та цехів регулювалась спеціальними законами, які затверджував імператор [5, арк. 1-16]. Такі постанови надходили у кожен ремісничу управу до виконання.

Збереглися архівні документи 1860 р. про результати виборів цехових старшин у Проскуріві. Зокрема, старшиною кравецького цеху став Янкель Штримвасер, товаришами (тобто помічниками) старшини – Ель-Мойше Портной та Файбіш Маранц [3, арк. 1-8]. У цеху нараховувалось 32 майстра і понад сотні підмайстрів та учнів. За чисельністю майстрів ткацький цех був другим у місті. Зібрані статистичні відомості про Проскурів за 1861 р. свідчать про те, що у

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

місті було 146 ремісників-майстрів, з них: чоботарів – 40, кравців – 32, м'ясників – 25, столярів – 11, ткачів – 6, ковалів – 4 та інших [16, с. 34].

Керівництво кравецького цеху передусім опікувалось своєчасним виданням ремісничих свідоцтв, які надавали право законно працювати. Свідоцтва були декількох типів – управні та тимчасові, для майстрів, підмайстрів (робітників) та учнів [6, арк. 4, 10, 20].

У ремісничих свідоцтвах зазначалось у якій справі займається ремісник, до якого цех приписаний, наголошувалось на його обов'язках і підлеглості законам. Найдивніше – у свідоцтві вказувались вік, зріст та особливі прикмети ремісника – колір волосся, очей, шрами (як що є) тощо. Ну дуже схоже на опис осіб, що розшукує поліція! Але такі були правила. Без подібного свідоцтва займатись ремеслом було заборонено.

Ще однією з функцій ремісничих управ та старшин цехів було розгляд скарг від споживачів продукції майстрів та винесення з цього питання присудів. У архівних справах кінця XIX ст. зберіглось чимало подібних скарг на майстрів різних цехів. Слід зазначити, що на кравців скаржились менше, чим на представників інших професій. Тим не менш такі випадки були. Споживачі звертали увагу на неякісне пошиття або не той вибір тканини, на не своєчасне виконання замовлення тощо. Скарга розглядалась ремісничим керівництвом і після прийняття рішення давався письмовий присуд – постанова, виконання якої було обов'язковим для майстра [4, арк. 279-281].

Ремісники кравецького цеху в Проскуріві на середину XIX ст. цілком задовольняли потреби власних городян у всіх видах одягу. Адже місто було невеликим – усього 6844 мешканців (у 1861 р.), одяг місцеві городяни вибирали не складний, який не потребував великих технологічних і матеріальних зусиль у виробництві. Конкурувати з кравцями з більших міст, і зокрема з Кам'янця-Подільського, проскурівчани на той час поки були не в силах.

Важливою зміною для проскурівських кравців наприкінці XIX ст. стало поява швейних машинок. З прадавніх часів головним знаряддям праці кравця була голка, за допомогою якої виконувалось усе пошиття. Їй лише у середині XIX ст. відбувся справжній прорив у техніці кравецької справи – винайдення і масове виробництво швейних машинок.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

У 1851 р. 40-річний американець Іссак Зінгер запатентував механічну швейну машинку власної конструкції та вирішив запустити її у масове виробництво. У 1854 р. він заснував компанію Singer & Co. зі штаб-квартирою у Нью-Йорку та переконав партнерів та інвесторів вкласти максимум коштів у будівництво заводу. Це було перше у світі виробництво такого роду, яке кардинально змінило швейну справу.

Машинки Singer швидко завоювала не лише американський, а й світовий ринок. Компанія була перетворена на корпорацію Singer Manufacturing Company, яка у 1880 р. зареєструвала торгову марку (Red S Girl) – стилізовану красиво вигнуту літеру S та зображення дівчини, що сидить за аналогічним агрегатом. Під таким вивісками з літерою S представники корпорації почали відкривати мережу власних магазинів з продажу та технічного обслуговування (що не маловажно) у багатьох куточках світу.

Наприкінці XIX ст. зінгеровські машинки дійшли до Поділля. Перші машинки подільські кравці привозили з Одеси, Варшави та Києва, але вже у 1890-х рр. фірмові магазини Singer з'явились у Кам'янці-Подільському та Проскуріві. У 1910 р. таких магазинів у Подільській губернії було вже 10 (Кам'янець-Подільський, Проскурів, Вінниця, Балта, Тульчин, Жмеринка, Немирів, Ямпіль, Дунаївці, Деражня) [1, ст. 1980-2010].

«Переозброєння» кравців з голки на машинку вплинуло як на розвиток справи, так і на якість продукції.

Стабільний попит на кравецькі вироби сприяв успішному розвитку ремесла й спричинив спеціалізацію майстрів відповідно до сезонів, типу одягу, асортименту вбрання, статі замовників тощо. У другій половині XIX ст. всередині цеху почали виокремлюватись вузькопрофільні майстри: чоловічі кравці, дамські кравці, кравці церковного вбрання, корсетники та інші. Швачки-майстрині опановували суто «жіночі» спеціалізації – білошвейка, рукавичниця, панчішниця, модистка. Особливою повагою та популярністю серед панянок користувались кваліфіковані модистки.

Вперше слово «модистка» згадується майже 400 років тому у Франції, де й зародилася ця професія. Тлумачний словник української мови роз'яснює, що модистка – це майстриня, що шие жіночі плаття, білизну і капелюхи. Вже у ті далекі часи модистки швидко набирали популярності і значимості в країнах Європи і

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

світу. Послугами найбільш професійних модисток у давні часи користувалася знать, імена окремих із них були відомі далеко за межами держав, де вони створювали модні речі. Модистки втілювали в життя власний задум нової моделі, а також виготовляли вироби і деталі дамського декору: капелюшки, вуалі, квіти тощо. Вони займалися не лише особистим шиттям одягу і головних уборів, а й відкривали магазини, де виставляли унікальні моделі дамських туалетів. На Поділлі перші модистки з'явилися у губернському Кам'янці-Подільському у 60-х рр. XIX ст.

Отже, майже до 1880-х рр. кам'янецькі кравці утримували лідерство над своїми колегами з інших міст Поділля, вони освоювали нові професії, слідували за модою та шили якісний одяг. Але ближче до кінця XIX ст. ситуація у кравецькій справі краю змінилась кардинально – швидкими темпами на чільне місце вийшов Проскурів.

У 1870 р. відбулась надзвичайно важлива подія в історії Проскурова – через місто була прокладена залізниця. Причому не звичайна регіональна залізниця, а магістраль міжнародного значення. Сталеві колії вели з Києва та Одеси через вузлову станцію Жмеринку на захід, через Проскурів, і далі до європейських країн. Місто опинилось важливим транзитним прикордонним пунктом для товарів, що завозились на наші землі з Австро-Угорської імперії, Німеччини, Франції та Бельгії; для вантажів, що йшли до потужного морського порту в Одесі та до Києва; сільськогосподарській та продукції та сировині, яка відправлялась з українських губерній до Європи. Статистика зафіксувала, що Проскурів став одним із найбільших на західному кордоні імперії торгово-логістичним центром – лише із залізничної станції відправлялось щорічно понад 3 млн. пудів вантажів, а прибувало майже 7 млн пудів. Особливо важливу роль відігравало місто в експортній торгівлі зерном [7, с. 33].

Під впливом появи магістралі Проскурів почав швидко зростати, у місті з'явилися великі промислові підприємства та торговельні фірми, кредитні та банківські установи, розквартирувались війська, розгорнулось житлове і комерційне будівництво. Із населеного пункту «містечкового» типу Проскурів наприкінці XIX – на початку XX ст. перетворився на доволі пристойне місто, з бруківкою, цегляними будинками, театром,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

навчальними закладами. Значно зросло населення: у 1885 р. було 16 тисяч мешканців, у 1897 – 23 тисячі, у 1909 – майже 36 тисяч.

Таке піднесення Проскурова вплинуло на розвиток ремісничого виробництва. Наприкінці XIX ст. місто наздогнало губерньський Кам'янець-Подільський за кількістю ремісників, а на початку XX ст. значно випередило. У 1910 р. у Проскуріві діяло 575 ремісничих закладів у яких працювало 1142 майстра! Всі інші міста Подільської губернії відставали: Кам'янець-Подільський мав 312 ремісничих закладів (866 майстрів), Вінниця – 275 ремісничих закладів (669 майстрів), інші – ще менше [12, с. 145-215].

Такий динамічний розвиток ремісництва у Проскуріві зробив місцевих майстрів та їх ремісничі заклади (майстерні, ательє тощо) доволі потужними і самостійними підприємствами. Майстри наймали вже не 2-3 робітників, а 5-10; при ремісничому закладі намагались відкрити власну крамницю; напряду, без посередництва цеху укладали угоди з постачальниками і покупцями. Фактично вже наприкінці XIX ст. відпала потреба для ремісників гуртуватись у цехи, що і відбулось у 1895 р. – припинила діяльність Проскурівська реміснича управа і міська влада відмовилась від цехового устрою місцевих ремісників. Поступово ремісничі управи втратили свої повноваження у інших містах, а цеховий устрій, як застаріла та неефективна на той час організація поволі зник.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. найбільше ремісників у Проскуріві були задіяні у кравецтві – у 1910 р. діяло 166 майстерень різних напрямків кравецької справи – чоловічі кравці, дамські кравці, білошвейки, модистки тощо, у яких загалом працювало 482 ремісника [12, с. 205].

У Проскуріві чи не на кожній вулиці була майстерня або ательє кравця чи кравчині (а іноді їх було й декілька), яких знали і цінували як городяни, так і приїжджі. Окремі проскурівські кравці відправляли власні вироби в інші міста в губернії та за її межі. Серед майстринь виділялися унікальністю своїх робіт «білошвейки», які шили білизну і красиво її оздоблювали. Популярністю користувались модистки. Окремих з них знало ледь не все місто, особливо тих, що сліdkували за останніми новинами моди.

Як не дивно, цьому теж сприяло залізничне сполучення з європейськими країнами. З спогадів старожилів відомо, що до

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

початку ХХ ст. прокурівські міщани та інтелігенція мали традицію у вихідні та святкові дні проводити свій полуденний час на вокзалі. Справа у тому, що в ті роки пасажирський рух через станцію був поки незначним: за добу проходило всього чотири потяги. Отож, о 13.50 із Відня прибував кур'єрський потяг № 4, а о 14.35 у зворотному напрямку (Київ – Відень) йшов потяг № 3. За годину-півтори до цієї «події» на вокзалі збирався місцевий бомонд. Чоловіки вели ділові розмови, дами прогулювалися пероном, демонструючи свої нові вбрання, а в приміщенні вокзалу працював ресторан. Потім наставав довгоочікуваний момент – з інтервалом у 45 хвилин прибували-відбували потяги: вони привозили пошту, свіжі газети, журнали і новини зі столиці та Європи. Обов'язково приходили на перон прокурівські модистки та дамські кравці – вони отримували з поштою модні журнали, а також вдивлялись у вбрання подорожуючих заможних панянок... [8, с. 56-57].

Серед сотен прокурівських кравців найпрестижніші відкривали свої майстерні на центральних вулицях – Олександрівській, Кам'янецькій, Соборній. Однією з найвідоміших у місті були єврейська родина кравців Ройзенбаумів – чоловік Мордко та дружина Шейва та їх сини Лейба та Янкель. На самому початку вул. Олександрівської (нині – Проскурівська, 1) у наріжному будинку вони утримували з кінця ХІХ ст. велике ательє та крамницю готового плаття. Шили чоловічий одяг та жіночі сукні для всіх верств населення: заможних городян, звичайних міщан, а також для селян. У будинку № 21 по тій самій вулиці працював відомий майстер чоловічого одягу Зіль Пресайзен. Що цікаво, його син Ісак Пресайзен у майбутньому стане військовим льотчиком та у перші дні війни з нацистською Німеччиною здійснить справжній подвиг – спрямує свій палаючий літак на ворожу колону окупантів... Посмертно він був відзначений орденом, а одна з вулиць Хмельницького нині носить ім'я Пресайзена. Славився у місті дитячий кравець Меня-Шмуль Залазник, який мав майстерню на вул. Кам'янецькій. Успіх мали кравці Іось Бакман та його син Овсія, Арсен Ковальський, Ізраїль Коган та інші.

Замовлення прокурівські кравці виконували на будь-який смак за останніми зразками європейської моди. Чоловікам шили статусні костюми, жінкам – вишукані сукні, дітям – яскраве і красиве вбрання. Серед особливих замовлень – святкові весільні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

сукні, деякі з яких були справжніми шедеврами швейного мистецтва.

Але не завжди у кравецькій справі було все ідеально. Між робітниками та власниками майстерень час від часу виникали непорозуміння і передусім суперечки з умов праці та її оплатою. У історію увійшов проскурівський страйк кравців та кравчинь 1913-1914 рр., який тривав з невеличкими перервами майже півроку! Про цей страйк з'являлась інформація на шпальтах як місцевої, так і центральної преси [9; 10].

Розпочався страйк у останній місяць осені 1913 р., коли близько 70 кравців та швачок з різних майстерень та ательє Проскурова припинили роботу з вимогою до власників оплачувати працю не поштучно (за кожне пошиття плаття), а щотижнево. Власники між собою увійшли в домовленість не йти на такі поступки. Тоді протестувальники зробили зустрічний хід – організували незалежну спільну, на пайових початках, майстерню дамського вбрання. Але, створена ними майстерня була проігнорована проскурівськими модницями, і вже за тиждень зупинила діяльність. Страйкарі бунтували ще місяць і вимушені були повернутись до своїх власників та працювати на старих умовах. Проте, напружені стосунки між власниками і робітниками не зникли, навпаки періодично спалахували черговими страйками, і навіть сутичками – напади, бійки та інші негаразди.

Все це протистояння тривало до березня 1914 р., поки не втрутилась жандармерія. У середині березня було заарештовано 7 кравців-страйкарів, а на початку квітня проведено обшуки в квартирах підмайстрів і робітників дамських майстерень та арештовано ще 15 осіб, з яких 11 запроторили у в'язницю [9]. А у жовтні 1914 р. відбулось остаточне вирішення цього страйку – за рішенням міністерства внутрішніх справ 15 проскурівських підмайстрів (брати Крелі, брати Шмуклери, дівчина Привень, Д. Туб, М. Красногорський та ін.) були вислані на три роки за межі південно-західних губерній (Київської, Подільської, та Волинської) та одного із організаторів страйку – Крупника, ув'язнено за кримінальною статтею [10].

З початком Першої світової війни 1914 р. Проскурів опинився у прифронтовій смузі. Місто заповнили війська та армійські шпиталі, були евакуйовані деякі установи і навчальні заклади. Кравецька справа з одного боку почала потерпати, адже все менше

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

стали робити дорогі замовлення приватні особи, але з іншого боку – з'явилося чимало замовлень від військового відомства на пошиття та ремонт армійської форми. Майстерні та ательє Проскурова перейшли на виконання військових контрактів.

Кардинальні зміни у діяльності кравців настали наприкінці 1920 р., коли більшовицька армія здолала героїчний опір військ УНР та встановила на подільських землях радянську диктатуру. Як і по всій країні, в Проскурові розпочались процеси націоналізації приватної власності. Ще певний час у 1921-1925 рр. в роки т.зв. НЕПу дозволялось працювати приватним ремісникам, яких за нової влади стали називати кустарями (тобто ті, хто займається кустарними промислами). Але поступово їх діяльність була суттєво обмежена. Залишався єдиний вихід – об'єднатись у кооперативні спілки та артіль промислової кооперації, створення яких дозволялось і навіть підтримувалось радянською владою. Проте, діяльність кравців у радянський період історії – тема окремого дослідження.

Таким чином, розвиток кравецького ремесла у місті Плоскирові (Проскурові) у XVIII – на початку XX ст., свідчить про те, що назване ремесло було провідним у місті. Більше того, наприкінці XIX ст. проскурівські кравці вийшли на лідерські позиції над своїми колегами з інших міст Поділля.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вся Россия 1911-1912. Справочная книга. Киев: Изд. Тов-ва Л. М. Фиш, 1911.
2. Держархів Хмельницької обл., ф. 115, оп.1, спр. 12.
3. Держархів Хмельницької обл., ф. 227, оп.2, спр. 7413.
4. Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп.1, спр. 15.
5. Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп.2, спр. 3.
6. Держархів Хмельницької обл., ф. 307, оп.2, спр. 32.
7. Єсюнін С. М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2008. 126 с.
8. Єсюнін С. М. Прогулянка Проскуровим: історичні нариси. Хмельницький, 2008. 160 с.
9. Киевлянин, 1914, 14 апреля.
10. Киевлянин, 1914, 3 ноября.
11. Орловський М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии // Подольские Епархиальные Ведомости, 1863. № 5. С. 181-187.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

12. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год. Каменец-Подольск, 1911. С. 145-215.
13. Петров М. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. 480 с.
14. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии // Из трудов Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск, 1904. 78 с.
15. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). К.: Інститут історії України НАН України. 2016. С. 53-54.
16. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. СПб., 1863. Ч. II, Т. 29: Подольская губерния. С. 34.
17. Archiwum Głowne Akt Dawnych. ASK. Z. 7. Ser. 11. Syg. 221. Inwentari Snarostwa Płoskirowskiego, idq Mista Płoskirowa... 1775 r.
18. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX.

УДК 94(477.4)(=411.16)«18»

Катерина ГУРСЬКА,
м. Хмельницький

ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ТА РЕКРУТСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖИТЕЛЯ МІСТЕЧКА НОВОКОСТЯНТИНІВ)

Стаття аналізує політику Російської імперії щодо єврейського населення Правобережної України, у першій половині ХІХ ст., зосереджуючись на рекрутській повинності як ключовому інструменті державного тиску та асиміляції жителів-їудеїв Новокосянтинівського краю. Також простежується еволюція законодавства, механізми набору, практики ухилення від військової служби та реакцію влади, показуються соціальні наслідки для єврейських громад, включно з системою кантоністів. Значну увагу приділено внутрішнім конфліктам у громадах, зловживанням місцевої адміністрації та формуванню негативних стереотипів щодо євреїв у суспільстві. Матеріал ґрунтується на широкій джерельній базі й демонструє, як імперська політика впливала на повсякденне життя та долі окремих людей.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ключові слова: рекрутська повинність; єврейські громади; кантоністи; ухилення від служби; місцеве самоврядування.

У першій половині XIX століття російська влада була змушена проводити виважену соціально-економічну політику на Правобережжі, водночас не відступаючи від курсу на повну інкорпорацію регіону до складу імперії. Протягом цього періоду політика царського уряду щодо єврейського населення не була однозначною: вона коливалася між пом'якшеннями та посиленнями, але загалом мала обмежувальний і регламентаційний характер.

Одним із ключових напрямів імперської політики було навернення євреїв у християнство, що розглядалося як засіб їх «виправлення» та інтеграції в імперське суспільство. Влада надавала вихрещеним євреям різні пільги, заохочуючи їх до прийняття християнської віри. Так, іменним указом від 20 квітня 1811 р. євреї, які перейшли у християнство, звільнялися від рекрутської повинності [1, с. 618, Т. XXXI, № 24.599. Квітня 20 1811 р. «Про звільнення Євреїв, прийнявших Святе хрещення, від рекрутського набору натурою»].

У 1826 р. імператор Микола I наказав підготувати проект указу про військову службу для євреїв із відступами від загального «Статуту про рекрутську повинність» [2, с. 501–657, Т. VI, № 4677. Червня 28 1831 р. «Статут Рекрутський» з «Додатками»]. Попри спроби кагалів та окремих сановників, зокрема К. Новосильцева, відстрочити або пом'якшити нововведення, 26 серпня 1827 р. імператор підписав «Статут рекрутської повинності й військової служби євреїв», після чого було оголошено перший набір рекрутів, що охопив соціальні групи, раніше звільнені від служби.

У межах реформи було спрощено систему категорій населення щодо податків і військового обов'язку, а кількість станів, зобов'язаних постачати рекрутів, значно розширено. Особливу увагу імператор приділив другій категорії – тим, хто сплачував податки, але не служив. До неї включили й євреїв, які раніше виконували рекрутську повинність лише грошима [2, с. 727–741, Т. II, № 1329. Серпня 26 1827 р. «Про залучення євреїв до проходження рекрутської повинності в натурі...»].

Одночасно було затверджено «Статут рекрутської повинності й військової служби євреїв», який регламентував усі аспекти

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

служби – права, обов'язки, категорії та винятки [2, с. 728–739, Т. II, № 1329. Серпня 26 1827 р.]. Формально закон декларував зрівняння обов'язків усіх станів, але на практиці для єврейського населення, що жило окремими громадами з власним самоврядуванням, він став інструментом державної політики «перевиховання» та «навернення у християнство». Термін служби становив 25 років, що для більшості означало втрату зв'язку з родиною, здоров'я та перспектив повернення.

Запровадження рекрутської повинності суттєво вплинуло на життя єврейських родин, їхній побут, традиції та духовні уявлення. Це спричинило різні форми протесту з боку громад, що знайшло відображення і в російському законодавстві. Уже через кілька тижнів після оголошення статуту генерал-ад'ютант К. Х. Бенкендорф повідомив міністерство внутрішніх справ про «збурення і безпорядки серед євреїв» у місті Старокостянтинові, де лунали прокляття на адресу імператора. У відповідь було ухвалено закон про передачу євреїв-рекрутів до військового суду [2, с. 870, Т. II, № 1439. Жовтня 4 1827 р. «Про передачу Євреїв за заворушення до Військового Суду»].

У наступні роки було прийнято низку додаткових законодавчих актів, що регулювали порядок відбуття рекрутської повинності євреями: – 22 травня 1828 року – «Про додаткові правила щодо рекрутської повинності євреїв» [2, с. 566–569, Т. III, № 2045.]; – 26 листопада 1829 року – «Про заборону євреям, які проживають на відстані ста верст від кордону, сплачувати гроші замість рекрутської повинності...» [2, с. 807–808, Т. IV, № 3297.].

Навіть дозволена заміна служби грошовим внеском супроводжувалася такою кількістю умов і обмежень, що фактично була недосяжною. Уявлення влади про «військовий досвід» як засіб «вищої користі й кращого успіху» для євреїв ґрунтувалися на переконанні, що ця спільнота є «відсталою» та потребує державного «вдосконалення».

Єврейським громадам у Російській імперії заборонялося об'єднуватися для складання спільних списків призовників і колективного вирішення питання про те, хто має йти до армії; кожна громада мусила виконувати рекрутську повинність окремо, у межах власної квоти. Оскільки спільноти часто не могли або не бажали відправляти когось зі своїх членів до війська, виникла практика складочного збору – коли кожен член громади робив

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

грошовий внесок, з якого формували суму для найму рекрута або викупу когось від служби. Цей механізм отримав історичну назву «складочні рекрутські гроші». Він був своєрідною колективною формою уникнення служби, однак держава постійно ускладнювала або навіть забороняла такі практики, особливо для єврейських громад, запроваджуючи додаткові обмеження [2, с. 708–709, Т. III, № 2175. Липня 24 1828 р. «Про сплату Євреями складочних рекрутських коштів на рівні з Християнами»].

Кожній єврейській громаді визначали норму набору рекрутів, після чого призовники проходили медичний огляд і жеребкування. Особи, які не з'являлися на жеребкування, не звільнялися від служби – їх автоматично зараховували рекрутами. У перші роки після запровадження рекрутської повинності для євреїв у громадах не існувало чітко визначених списків призовників. Це давало старшині кагалу можливість використовувати рекрутчину як інструмент внутрішнього контролю: до війська могли відправити тих, хто викликав невдоволення – вільнодумців, порушників порядку чи особистих опонентів. Подібні практики засвідчують, що, як і в українських громадах, рекрутчина стала засобом придушення внутрішнього спротиву.

Єврейська громада також сплачувала рекрутський податок за тих призовників, яких не вистачало до встановленої норми. Однією з поширених форм ухилення від служби було навмисне нанесення собі фізичних вад, що мало зробити особу непридатною до війська. У відповідь держава видала спеціальний указ [2, с. 523, Т. XII, № 10308. Червня 3 1837 р. «Про зарахування рекрутів єврейським громадам, що віддають у військову службу Євреїв, які покалічили себе»], який передбачав, що таких осіб слід відправляти до війська незалежно від їхньої придатності, а громада при цьому не звільнялася від обов'язку постачати рекрутів за загальною квотою. Таким чином, громада фактично втрачала подвійну кількість робочої сили.

З 1841 року норма набору євреїв у рекрути була збільшена у п'ять разів [3, с. 119]. Так, християнська громада мала надавати 7 рекрутів від 1000 ревизьких душ, тоді як єврейська – 30 від 1000 осіб чоловічої статі [4, с. 245]. У практиці набору траплялися випадки рекрутування навіть хворих неповнолітніх юдеїв, що підтверджує указ [2, с. 569, Т. XXI, № 20065. Червня 20 1846 р. «Про прийняття до рекрутів малолітніх євреїв, хворих на коросту»].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Наступним кроком стало залучення до рекрутської повинності 13-річних хлопчиків, народжених після проведення ревізії [2, с. 557–558, Т. XXV, № 24257. Червня 19 1850 р. «Про залучення до рекрутської повинності Євреїв, які досягли 13-річного віку...»]. Таких дітей віддавали до кантоністів.

Неповнолітніх хлопчиків забирали з сімей і направляли до гарнізонних шкіл, де вони проходили суворе навчання, що поєднувало елементи освіти, фізичної підготовки та військової дисципліни. Випускники ставали писарями, фельдшерами, топографами, зброярами, ветеринарами, спеціалістами порохової справи та майстрами для військових заводів. Досягнувши повноліття, вони переходили до регулярної армії, де служба тривала до 25 років, що означало фактичну втрату зв'язку з родиною та громадою.

Для єврейських родин система кантоністів була одним із найбільш шкідливих інструментів імперської політики. Вона стала джерелом страху, соціальних потрясінь і глибоких родинних трагедій. Неповнолітніх хлопчиків забирали з родин і направляли до гарнізонних шкіл, де вони проходили сувору підготовку, що поєднувала елементи освіти, фізичного виховання та військової дисципліни. У цих закладах дітей часто змушували приймати християнство, ізолювали від рідної культури, мови та релігійних традицій. Після досягнення повноліття вони ставали солдатами регулярної армії, де служба тривала до 25 років. Для багатьох це означало остаточну втрату зв'язку з родиною та громадою.

Громади мусили виконувати встановлені норми «поставки» дітей, що породжувало внутрішні конфлікти, моральні дилеми та взаємні звинувачення. Система кантоністів була скасована лише у 1856 році, після початку реформ Олександра II [2, с. 807–808, Т. XXXI, № 30888. Серпня 26 1856 р. «Про дарування Євреям полегшення при виконанні рекрутської повинності»]. Однак її наслідки залишили глибокий слід у пам'яті народів імперії, особливо серед євреїв, для яких вона стала символом насильницької асиміляції та втрати.

Попри формальне скасування кантоністської системи, державний тиск на єврейські громади не припинився. Військова повинність залишалася одним із найбільш шкідливих обов'язків, а страх перед рекрутчиною – глибоко вкоріненим. У наступні роки зростає інша форма спротиву – ухилення від служби, втечі та

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

переховування, які стали масовим явищем у містах і містечках Правобережжя.

В архівних документах збереглися списки євреїв, які зникли невідомо куди, ховаючись від рекрутської служби. Під час призовних кампаній місцева поліція посилювала контроль за переміщенням євреїв у прикордонній смузі. Подільські євреї нерідко виїжджали за кордон – до Австрії або Бессарабії – часто використовуючи підроблені паспорти. Були й випадки, коли євреї з російським підданством користувалися чужими прізвищами та австрійськими, турецькими чи іншими іноземними документами. Чинovníки відзначали, що подільські євреї охоче купували іноземні паспорти, щоб уникнути військового обов'язку.

З метою запобігання таким практикам у 1851 році було ухвалено закон «Про запобіжні заходи щодо припинення ухилення євреїв від рекрутської повинності» [2, с. 54–55, Т. XXVI, відділення 2, № 25667. Жовтня 22 1851 р.]. Згідно з ним, якщо під час оголошення набору особа, внесена до черги, зникала, то замість неї до війська призивали представника наступної родини за списком. У разі виявлення втікача його негайно передавали до війська за прямим наказом керівництва рекрутської дільниці – або як заміну вже призваним євреям (якщо ті ще не вирушили до місця служби), або зараховували на майбутні набори відповідно до визначення певної родини чи громади. Після затримання втікача його піддавали тілесному покаранню, а з громади, яка сприяла переховуванню, стягували штраф у 300 рублів. Натомість особа, що повідомляла про місце перебування новобранця або допомагала в його пошуках, отримувала винагороду в 30 рублів.

Попри жорсткі заходи, громади – як юдейські, так і християнські – знаходили способи виконання повинності через найм «охочих». Мировий посередник 2-ї дільниці Літинського повіту у повідомленні «Про найм рекрутів охочими євреями та християнами і про зловживання євреїв у цих наймах» описував ситуацію так: «Рекрутська повинність через найм охочих виконується єврейськими громадами повсюдно, а з селянських родин – лише тими, хто має кошти для найму рекрута. Найм охочих у цих двох станах має відмінний характер: євреї зазвичай шукають найманців завчасно, за кілька місяців до оголошення маніфесту про набір, використовуючи всі властиві їм хитрощі та обмани. У цих справах пияцтво і хабарництво займають перше

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

місце. У описаній місцевості в кожному селі питна оренда перебуває в руках євреїв, тому місцеві орендарі-євреї, дізнавшись, хто з селян має намір вступити до війська як охочий, беруть його під своє покровительство, пригощають горілкою, при цьому й сільські урядники, і впливові особи громади користуються частуваннями та обіцянками».

Практика найму «охочих» – осіб, які добровільно погоджувалися відбутися військовою службою замість призовника, – стала одним із найпоширеніших способів виконання рекрутської повинності як у єврейських, так і в християнських громадах Правобережної України. Проте характер цієї практики, її масштаби та соціальні наслідки суттєво відрізнялися залежно від громади.

За свідченням мирового посередника 2-ї дільниці Літинського повіту, «охочий», який мав намір вступити до війська за єврейську громаду, нерідко проводив кілька тижнів, а іноді й місяців у неробстві, пияцтві та моральному занепаді. Це було наслідком того, що єврейські громади шукали найманців завчасно, задовго до оголошення маніфесту про набір, використовуючи «всі властиві їм хитрощі та обмани». У цих процесах, за словами чиновника, «пияцтво і хабарництво займають перше місце» [5, с. 7].

Євреї платили охочому від 50 до 150 рублів, тоді як селяни – від 125 до 300 рублів. Крім того, і ті, й інші залишали в громаді 50 рублів на сплату податків за охочого до наступної ревізії. Після прийняття охочого євреї зазвичай виплачували йому в рекрутському присутствії решту незначної суми, тоді як усі отримані авансом гроші він, як правило, встигав пропити. Якщо охочий мав дружину чи літніх батьків, вони отримували від нього лише кілька рублів.

Селяни, на відміну від євреїв, не давали грошей наперед: розрахунок відбувався лише після прийняття охочого до війська. Такі найманці зазвичай брали із собою на службу до 25 рублів, а решта коштів залишалася в батьків або в громаді на відсотки, які надсилалися йому до полку.

Особливо показовим є зауваження, що євреї встигали навіть «збути» непридатних охочих – тобто тих, кого рекрутське присутствіє визнавало непридатними до служби. Селяни ж із такими особами угод не укладали [5, с. 7].

Подібні випадки описано й у «Подільських Єпархіальних Відомостях» за 1866 рік. Один із сільських священників повідомляв

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

про ситуацію, коли єврейське товариство «купило» його парафіянина для вступу на військову службу за 80 рублів сріблом. Селянина протягом двох тижнів тримали в єврейській корчмі, «годували й поїли», доки не домоглися згоди. Коли він, протверезівши, утік, євреї подали скаргу становому приставу, нібито він «наробив боргів і втік, не розрахувавшись». Пристав передав селянина євреям «для погашення боргу». Погрози поліцією, вимоги негайної сплати, «лагідні переконання» та нова пиятика змусили його вдруге погодитися на службу.

У цьому ж повідомленні зазначалося, що єврейські громади купували селян не лише для себе, а й з метою перепродажу іншим громадам: «вони закупають стільки волонтерів, скільки можливо, особливо якщо цей товар дається дешево [...] і потім лишніх волонтерів перепродають іншим жидівським товариствам [...] завжди з подвійним прибутком» [6, с. 216–218, 1866 рік, вип. № 6].

Ухилення євреїв від рекрутської повинності призводило до нестачі новобранців, що покладало відповідальність на місцеві громади. Губернатори звітували про серйозні труднощі з виконанням військових вимог, зазначаючи, що випадки самокаліцтва та уникнення служби стали масовими. У деяких громадах після оголошення набору не вдавалося знайти жодного придатного рекрута, окрім неповнолітніх або осіб із фізичними вадами.

Ці звіти викликали невдоволення імператора. У грудні 1850 року Микола I видав указ, згідно з яким рекрутські присутствія зобов'язувалися за кожного не наданого дорослого новобранця додатково призивати ще трьох чоловіків із єврейських громад. Крім того, за кожні дві тисячі рублів недоплачених податків громада мала надати одного рекрута [2, с. 319, Т. XXV, відділення 2, № 24769. Грудня 27 1850 р. «Про стягнення з тих єврейських громад, які протягом року не сплатять покладених на них недоїмок, по одному дорослому рекруту за кожні дві тисячі рублів сріблом заборгованості»].

Рекрутчина, зростання податків і різноманітні переслідування призвели до зубожіння широких верств єврейського населення; до кінця правління Миколи I це зубожіння досягло жахливих розмірів. Якщо у 1827 році недоїмки з євреїв становили один рубль з людини, то у 1854 році – уже 15 рублів 50 копійок. Попри це, російське суспільство продовжувало формувати образ іудея як

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

«чужого», який не вписується в імперську модель «правильного» підданого, приписуючи всім євреям схильність до ухилення від служби, до комерційної діяльності навіть у війську та до «небойових» ролей, що нібито суперечить духу армії. Про це свідчить стаття «Іудейство, як релігійно-політична секта» в «Подільських Єпархіальних Відомостях», де автор писав: «Погляньте на єврея-солдата. Яким би спритним не був єврей у справі ухилення від військової повинності, порівняно невелика їхня кількість все ж потрапляє до війська. Що ж показує військова статистика нашої армії? Що з усього єврейського контингенту до 70% не перебувають у бойовому строю, а зараховані до різного роду майстерень і господарських служб, тобто опиняються в становищі, яке дає їм змогу заробляти гроші. Більшість із них навіть на службі продовжують займатися видачею грошей у борг. І справді, я знаю одного солдата-музиканта, який після виходу у відставку взяв на утримання поштову станцію» [6, с. 109, 1880 рік, випуск № 9]. Таким чином, законодавство щодо єврейської військової повинності не лише формувало загальні умови життя єврейських громад, а й безпосередньо впливало на долі окремих людей. Це добре ілюструє справа, порушена проти Новокосянтинівського єврейського товариства, що розглядалася з 1854 по 1867 рік під назвою «Кримінальна справа Літинського повітового суду щодо Єврея Арона Абрамовича Штенберга та Новокосянтинівського Єврейського Товариства, обвинувачених у пропуску родини Штенбергів по ревізьким казкам під час 9-ї народної ревізії, внаслідок чого було передано в рекрути сина Штенберга Іосю під іменем Хаїма Берковича» [7]. Подібні справи про перебіг рекрутчини серед єврейських громад Літинщини зберігаються і в Центральному державному історичному архіві України в м. Київ [8]; [9], в яких йдеться про напад євреїв містечка Янова на представників рекрутського присутствія з метою звільнення мобілізованих.

Це був не просто адміністративний збій, а приклад того, як соціальні упередження, бюрократичні механізми та міжгромадські конфлікти могли перетворити звичайну людину на жертву системи. 5 травня 1854 року Арон Абрамович Штенберг, «єврей цеховий Новокосянтинівського єврейського товариства, проживаючий у містечку Меджибіж», звернувся до військового губернатора Кам'янця та цивільного губернатора Подільської

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

губернії князя Вяземського зі скаргою. Він повідомляв, що 19 березня 1854 року, у період Кримської війни, члени Новокосянтинівського товариства – Лейба Бас, Янкель Бас, Іойлік Портний, Арон Столяр, Волько Сапожник і Авраум Берг – насильно затримали його 18-річного сина Іосю, якого батько послав у Закревський Майдан у торговельних справах. По дорозі хлопця схопили, закували в кайдани як «ухилянта» та віддали в рекрути. Згодом, з'ясувавши, що Іось не переховувався від служби і навіть не стояв на черзі, його продали старшинам рекрутської частини Уланівського єврейського товариства Літинського повіту. Того ж дня А. Штенберг подав скаргу до Летичівського повітового рекрутського присутствія, але Іосю вже було віддано в солдати під чужим ім'ям Хаїма Берковича відповідальною особою Уланівської громади Ароном Ідою Пішаком. Подальші скарги – 21 березня жандармському полковнику Грибовському та 24 березня Летичівському предводителю дворянства – залишилися без відповіді. У зверненні до губернатора А. Штенберг просив повернути незаконно забраного сина, видати йому паспорт та притягнути винних до суду. Він наголошував, що ще у 1849 році Іось був визнаний медичною комісією непридатним до військової служби й не мав жодних підстав переховуватися. Факт того, що йдеться саме про його сина Іося Штенберга, а не про Хаїма Берковича, могли підтвердити євреї-землероби колонії Закревський Майдан; у військовій частині його також називали Іосем Штенбергом під час переклички, а постійне проживання разом із заявником могли засвідчити мешканці Меджибожа. Генерал-майор А. М. Вяземський наказав Літинському земському справнику провести слідство [7, арк. 1–2-зв.]. 30 червня 1854 року земський справник Лукашевич доручив приставу 3-го стану з'ясувати підстави, на яких Уланівське товариство віддало Іосю Штенберга в рекрути. Під час допиту помічника рекрутського старости Арона Пішака було встановлено, що у березні 1854 року до Уланівської дільниці було зараховано 360 осіб цехових міщан Нового Костянтинова; громада здала трьох «безпаспортних іудеїв», серед яких був Іось; на запит до Новокосянтинівської громади старшина отримав відповідь, що Штенберги не внесені до ревізьких казок; на цій підставі Іось був відданий у солдати [7, арк. 3–5].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

30 серпня подібне розпорядження справником було дано й приставу 2-го стану Літинського повіту [7, арк. 6-зв.]. 13 липня 1855 року приставом 2-го стану Літинського повіту у цій справі були допитані жителі містечка Новокосянтинів: 25-річний Лейбіш Дувидович Краснер, Волько Лейбович Сапожник, 50-річний Янкель Бер, 58-річний Арон Абрумівч Токар та 36-річний рекрутський староста Новокосянтинівського єврейського цехового братства Янкель Духнович Краснер. Вони повідомили начальника поліцейської дільниці, що затриманий ними в Майдані Закревському Іось Штенберг був представлений у Новокосянтинівську громаду для перевірки, але його там ніхто не знав, і на підставі «Височайшого повеління щодо Євреїв, які ухилялися від рекрутської повинності та загалом не мали паспортів», як ухилиянт, він був відданий у солдати [7, арк. 7-9-зв.]. Переписка та регулярне збирання інформації щодо справи тривали протягом кількох років.

Арон Штенберг на запитання про його паспорт (явочне свідоцтво) стверджував, що отримав його в Новокосянтиніві у 1850 році під час 9-ї ревізії разом із синами Іосею, Дувидом та Іцком від місцевих посадовців — Лейби Равнера та Шампона Береля. Цей паспорт був наданий у поліцію Меджибожа та військову поліцію, але згорів під час пожежі 1851 року [7, арк. 116-зв.-117]. Меджибізька поліція надала слідству явочні свідоцтва лише на дружину А. Штенберга — Рівку та 3-річного сина Мошка [7, арк. 130-зв.].

Губернатора Вяземського на посаді змінив М. В. Степанов, а в 1858 році губернатором було призначено В. П. Пфелера, на ім'я якого А. А. Штенберг знову подав скаргу на бездіяльність державних органів у питанні незаконного рекрутування його сина [7, арк. 40-40-зв.]. У листі від 21 травня 1858 року губернатор вимагав від Літинського земського справника якнайшвидше завершити справу і доповісти про результати [7, арк. 39-39-зв.].

Тим часом Іося ніс військову службу в Херсонській губернії. 3 лютого 1858 року він надіслав листа «дражайшим Батькам Арону Аврумівчу та матінці Ривці», у якому дякував за надіслані 3 рублі сріблом, повідомляв про своє навчання «читать і писать по русску», дякував за спроби звільнити його від служби, просив вислати ще грошей та благав «[...] постарайтесь якнайшвидше вирвати мене з Військової Служби». Він передавав вітання всім родичам і писав:

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

«[...] всіх заочно цілую, і коли думаю про вас – заливаюся гіркими сльозами [...]» [7, арк. 41–41-зв.].

14 червня 1858 року губернатор знову вимагав від Літинського земського суду та пристава 2-го стану «[...] невідкладного завершення цієї справи [...]» [7, арк. 47–47-зв.]. На вимогу пристава рабин Новокосянтинівської громади Мошко Фільштейн провів звірку ревізьких казок за 1850 рік, у яких, як виявилось, Іося Штенберг записаний не був. 8 липня 1858 року він привів до присяги жителів містечка для дачі показів: 60-річного Шміля Злотника, 35-річного Зося Хусейна, 33-річного Берка Забарського, 60-річного Мошка Пріцкера, 40-річного Дувида Кайліча та 57-річного Мошка Бренера [7, арк. 50–52].

Шміль Злотник у своїх показаннях повідомив, що А. А. Штенберг хоч і належить до Новокосянтинівської громади, але вже давно проживає в Меджибожі, і він, Злотник, нічого не знає про його синів. А раз сини не вписані у люстрацію, то, на його думку, це означає, що сам Штенберг їх не подав. «Казкоукладачі» ревізії 1850 року – Хаїм Шмуклер і Лейба Равнер – померли у Новокосянтиніві, а Шамшон Барель і Абрамко Фернер переселилися до землеробської колонії Годзеліова Балтського повіту, де Ш. Барель також помер. Свідчення Злотника підтримали й інші опитані іудеї [7, арк. 52–53-зв.].

Наступного листа Іось написав у вересні 1858 року з міста Севастополь Таврійської губернії, де проходив службу в полковій канцелярії Волинського піхотного полку 14-ї піхотної дивізії [7, арк. 56–60-зв.].

20 липня 1859 року Балтський земський суд повідомив Літинський земський суд, що єврей Шимон Барель помер у колонії Моншурово у 1854 році, але акт про його смерть ніде не записано, оскільки відповідні книги не велися [7, арк. 65–67]. Тим часом пристав 5-го стану Балтського повіту розшукав Абрамка Фернера у землеробській колонії Чабановій. Під час допиту 50-річний А. Фернер повідомив, що до 1852 року був міщанином Новокосянтинівської громади, а потім почав займатися землеробством у колонії Чабанівка. Хоча він і був «в числі інших казкоукладачів Новокосянтинівської Єврейської громади», але до ревізької казки Арона Штенберга і його сім'ю не вносив, оскільки той «для запису не з'явився», а хто саме видав Штенбергу свідоцтво – не знає [7, арк. 66–66-зв.].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Подільське губернське правління постійно надсиляло листи до Літинського суду з вимогою якнайшвидше завершити справу, і 21 вересня 1860 року суд, у свою чергу, зобов'язав пристава 2-го стану Літинського повіту в двотижневий термін доповісти про результати слідства [7, арк. 75–79]. 24 жовтня 1860 року пристав знову опитував жителів Новокосянтинова. 80-річний, грамотний, ревізор перепису 1850 року Мейлах Янкелевич Сигалович повідомив, що під час 9-го народного перепису сім'я Арона Штенберга до списків не вносилося і «свідотство про явку» йому не видавалося. 75-річний рабин містечка Новокосянтинова Мошко Беркович Фільштейн, грамотний «по єврейськи і малограмотний по руськи», заявив, що йому нічого не відомо про те, чи отримував Штенберг явочне свідотство у 1850 році. 44-річний Лейба Шльомович Фринк, грамотний по-єврейськи, одружений, записаний у число міщан-євреїв Новокосянтинова і обраний після перепису 1850 року старостою, також підтвердив, що явочного свідотства Штенбергу не видавав [7, арк. 80–81-зв.].

Літинський земський суд доручив приставу 2-го стану Березовському допитати ще одного з «казкоукладачів» – Мортка Дрителя. Однак начальник місцевої поліції з'ясував, що той проживає у Кишиневі, куди й було направлено запит. У відповіді від 14 червня 1861 року пристав 3-ї частини міста Кишинева повідомив, що М. Дритель «по ревізії не значиться» [7, арк. 84–87], а опитані під присягою євреї громади Кишинева заявили, що такої людини не знають [7, арк. 88–89-зв.]. Розшуки Дрителя продовжувалися і в 1863 році [7, арк. 90–96-зв.].

12 червня 1863 року пристав 2-го стану Літинського повіту провів допит міщан Новокосянтинова після приведення їх до присяги рабином Мошком Фільштейном: 64-річного Іося Хаїмовича Вольвуса, 60-річного Дувида Іосьовича Сокола, 60-річного Хаїма Лейбовича Шербова, 72-річного Ісаю Айзековича Рудя, 68-річного Мошка Берковича Сієпая, 40-річного Тевія Янкельовича Біленького, 58-річного Ніся Лейбовича Прінзнера, 45-річного Іра Гершковича Шейнгиса та 65-річного Іцка Лейбовича Філермана. Усі вони підтвердили, що знали М. Дрителя, але той давно отримав явочне свідотство і перебрався на проживання до Кишинева [7, арк. 98–100-зв.].

31 жовтня 1862 року Подільське губернське правління наказало Літинській повітовій поліції призупинити розслідування справи

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Штенберга, яку провадив ліквідований у 1862 році Літинський земський суд, через неотримання необхідної інформації з Кишинівської поліції, затребуваної ще 3 листопада 1860 року. У цей же час «[...] на зволікання цієї справи Єврей Штенберг приніс скаргу Государю Імператору» [7, арк. 101-101-зв.].

У лютому 1864 року Подільське губернське правління своїм приписом наказало Літинському повітовому управлінню поліції інформувати кожні три тижні про хід розслідування [7, арк. 107-107-зв.].

У березні 1867 року Літинський повітовий суд, заслухавши рішення Подільського губернського правління за заявою А. Штенберга про незаконний рекрутинг його сина Іосі, визнав її безпідставною і залишив без наслідків. Таким чином, Іось Аронович Штенберг продовжив військову службу [7, арк. 126-128]. Рішення суду було сформульоване так: «Літинський повітовий суд, розглянувши 19 червня 1867 року справу новокостянтинівського єврея Арона Абрамовича Штенберга, НАХОДИТЬ: 1) так як А. Штенберг не надав справжнього свідоцтва від укладачів 9-го народного перепису містечка Нового Костянтинова єврейської громади, а довідка Меджибізької військової поліції «ні до чого послугувати не може», на підставі § 100 Правил 9-го Народного Перепису та додатку до 1518 ст. XI тому «[...] згідно із законами про стани, видання 1842 року, він підлягав би стягненню за приписані душі в його Родині понад Дев'яностокопійчаного штрафу, сплаті подвійного податку за минулий період, без жодних подальших розслідувань, грошових стягнень чи особистих покарань. Однак цей його вчинок стався до набуття чинності Всемилостивішого Маніфесту від 28 жовтня 1866 року [...], отже, це стягнення покривається силою XI статті того Маніфесту (§ XI): «За осіб, внесених до ревізії, виявлених будь-яким чином до дня видання цього Маніфесту, а також за людей, які повернулися з втечі та не були оголошені у встановлений у Статуті про десяту ревізію термін до дня видання цього Маніфесту, не підлягати стягненням, визначеним за це у Статуті про ревізію»; 2) крім єврея Штенберга ніхто більше не обвинувачується. А тому суд ПОСТАНОВИВ: Арона Штенберга і Новокостянтинівську єврейську громаду за пропуск сім'ї Штенберга по 9-му перепису на підставі XI статті Маніфесту 28 жовтня 1866 року «від всякого покарання звільнити» за умови, що ця родина виправить своє становище під наглядом

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Літинського поліцейського управління» [7, арк. 134-134-зв.; 136-139].

Попри численні допити, розшуки казкоукладачів, суперечливі свідчення та багаторічні вимоги губернської влади «якнайшвидше закінчити справу», слідство щодо незаконного рекрутингу Іосі Штенберга розтягнулося на понад десятиліття. Воно оголило не лише слабкість адміністративного контролю, а й глибоку кризу довіри всередині єврейських громад, де особисті конфлікти, страх перед владою та внутрішні суперечки нерідко ставали причиною трагедій окремих родин. Цей випадок показує, наскільки легко бюрократичні механізми та локальні інтереси могли перекривити дію закону, перетворивши звичайну людину на заручника системи.

Подібні історії не були поодинокими, адже населення загалом намагалося уникати будь-яких стосунків із державою. У газеті «Подільнин» за 1910 рік була надрукована замітка «Віддання міщанського старости до суду» такого змісту: «Міщанин містечка Новокостянтинів М. Ш. Більскер звернувся до Подільської казенної палати з клопотанням про переведення його до іншого товариства. При цьому прохач подав виданий йому місцевим міщанським старостою Ш. Ервіцем приговор громади про звільнення. У цьому вирокі, зокрема, зазначалося, що правила, викладені в статтях 138 і 141 Статуту про військову повинність, дотримані, тобто що Більскер приписаний до призовної дільниці. У палаті виник сумнів щодо фактичного дотримання міщанським старостою вимог Статуту про військову повинність. За розпорядженням губернського правління було проведено поліцейське розслідування. З'ясувалося, що Більскер справді не був приписаний до призовної дільниці. Подільське губернське по міських справах присутствіє, розглянувши дії новокопостянтинівського міщанського старости та самого Більскера, постановило порушити проти Ш. Ервіца кримінальне переслідування за ст. 362 Уложення про покарання, а Більскера притягнути до відповідальності за ст. 506 того ж Уложення» [10].

Обидві історії – і багаторічна справа Штенберга, і пізніший випадок із Більскером – засвідчують, що проблема полягала не в окремих «помилках» чи недоглядах, а в самій природі місцевого самоврядування, де влада громади поєднувалася з майже повною відсутністю зовнішнього контролю. Міщанські старости, рекрутські

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

старшини, казкоукладачі, члени братств – усі вони діяли на перетині державних вимог і внутрішніх інтересів громади, що нерідко створювало простір для зловживань, маніпуляцій і взаємних звинувачень. Саме тому навіть на початку ХХ століття, коли імперська бюрократія вже була значно розгалуженішою, подібні інциденти продовжували траплятися.

Список використаних джерел та літератури:

1. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое: в 45 т. – Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830.
2. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе: в 55 т. – Санкт-Петербург: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1839–1884.
3. Хонигсман Я., Найман А. Евреи Украины (Краткий очерк истории). Ч. 1 // Хонигсман Я., Найман А. Под общ. ред. Горовского Ф.; Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса – Киев: Украинско-финский ин-т менеджмента и бизнеса, 1992, – 157 с.
4. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс : [монографія] / Анатолій Григорович Філінюк, Сергій Антонович Сидорук ; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка, Кам'янець-Поділ. міська орг. Всеукр. т-ва «Знання». – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. – 413 с. : іл., табл.
5. Данильченко Н. Этнографические сведения о Подольской губернии. Вып. 1: Народные юридические обычаи и народные верования, суеверия и предрассудки, записание в Литинском уезде мировым посредником Н. Данильченко, с приложением памятников устной народной словесности. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского управления, 1869. – 54 с.
6. Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского правления, 1862–1905. – Выходили дважды в месяц (1862–1879), еженедельно (1880–1905).
7. ДАВіО, Ф. Д. 222. Оп. 1. Спр. 310. На 149 листах.
8. ЦДІАК, Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8212. На 4 арк.
9. ЦДІАК Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8213. На 41 арк.
10. Подолянин / Ежедневная политическая, общественная и сельскохозяйственная газета.

ДВОРЯНСЬКІ УЧИЛИЩА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТОК ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ

У статті проаналізовано діяльність дворянських училищ у Подільській губернії в першій половині XIX ст. як складової освітньої політики Російської імперії. Розглянуто історію створення та функціонування навчальних закладів у Немирові та Меджибожі (згодом переведеного до Чорного Острова), особливості їх реорганізації відповідно до урядових рішень 1835 р., матеріальне забезпечення, соціально-конфесійний склад учнів, організацію навчального процесу та кадровий потенціал. Простежено динаміку чисельності учнів, визначено чинники зростання та занепаду закладів, а також окреслено причини їх закриття у 1869 р. Зроблено висновок, що дворянські училища Подільської губернії відігравали важливу роль у підготовці адміністративних і військових кадрів, проте з часом втратили відповідність новим суспільним та освітнім вимогам другої половини XIX ст.

Ключові слова: Подільська губернія, дворянські училища, Немирів, Меджибіж, Чорний Острів; шляхта; меценатство.

У першій половині XIX ст. освітня політика Російської імперії на Правобережній Україні була спрямована на формування лояльної та освіченої дворянської еліти. Особливу роль у цьому процесі відігравала Подільська губернія, де поряд із гімназіями та повітовими училищами створювалися спеціалізовані заклади для дітей шляхетського стану. Саме тут у 1834 році розпочали діяльність два училища – у Немирові та Меджибожі, які стали важливими осередками підготовки майбутніх представників адміністративної та військової служби.

Немирівське училище було відкрито 26 червня 1834 року, а Меджибізьке – 6 грудня того ж року [1, с. 42]. Згодом Меджибізький заклад перевели до містечка Чорний Острів, що було зумовлено адміністративними та організаційними потребами.

Відповідно до урядового розпорядження від 16 червня 1835 року обидва заклади було реорганізовано у дворянські училища нового типу. Реорганізація Меджибізького училища

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

відбулася 7 січня 1835 року, а Немирівського – 8 січня [2, с. 42]. Основною метою змін стало розширення освітніх та виховних можливостей для представників дворянського стану, підвищення рівня їхньої підготовки до державної служби та суспільної діяльності.

Училище в Немирові розміщувалося в одноповерховому кам'яному будинку, який був переданий для освітніх потреб місцевим меценатом – Болеславом Потоцьким. Пожертва представника відомого шляхетського роду стала важливим внеском у розвиток освіти регіону та засвідчила підтримку дворянством навчальних ініціатив.

Будівля була достатньо просторою та функціонально спланованою. У ній розташовувалися дві великі зали, п'ять класних кімнат для проведення занять, окремі приміщення для вчителів, бібліотеки та канцелярії, а також господарська комора (кладова). Такий розподіл простору відповідав тогочасним вимогам до організації навчального процесу й забезпечував належні умови для роботи педагогів та навчання учнів.

Поряд із будинком знаходився великий двір, який використовувався для відпочинку вихованців та проведення занять на свіжому повітрі. Окремо було відведено місце для ботанічного саду – важливого елементу навчальної інфраструктури, що слугував практичною базою для вивчення природничих дисциплін. Наявність такого саду свідчить про прагнення адміністрації училища поєднувати теоретичне навчання з практичними спостереженнями, що відповідало прогресивним педагогічним підходам першої половини XIX ст.

Навчальний курс тривав чотири роки. Програма передбачала ґрунтовну загальноосвітню та гуманітарну підготовку: вивчення мов (зокрема російської, латинської, іноземних європейських мов), історії, географії, математики, основ права, а також предметів морально-етичного та релігійного спрямування. На четвертому році навчання учні опановували розширений перелік дисциплін, який подекуди перевищував обсяг програм звичайних гімназій.

Училище утримувалося за державні кошти. Щорічно на його потреби відпускалося 2850 крб. Щедрі пожертви надавав Потоцький. Вони складали 83431 крб. Ще 20 тис. крб. було на рахунок в Одеському банку [3, с. 43].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Училище утримувалося переважно за державний коштів: щороку на його потреби виділялося 2850 крб. Водночас вагому фінансову підтримку надавав представник відомого польського магнатського роду – Станіслав Потоцький. Його щедрі пожертви сягали 83431 крб., що значно перевищувало річне державне фінансування і свідчило про особливу зацікавленість мецената в розвитку освітнього закладу. Крім того, ще 20 тис. крб. зберігалося на рахунку в Одеському банку, що створювало певний фінансовий резерв і забезпечувало стабільність функціонування училища.

Завдяки такій матеріальній базі училище досить швидко розвивалося й вирізнялося значною кількістю учнів. Якщо у 1834 році в ньому навчалося 97 осіб, то вже наступного року їхня кількість зросла до 221. У 1836 році контингент учнів досяг 357 осіб. Така динаміка свідчить про підвищення авторитету закладу, розширення освітніх можливостей та зростання попиту на навчання серед населення регіону.

В 1838 р. Немирівське дворянське училище відповідно до вказівок Міністерства Освіти реформовано в гімназію.

На відміну від Немирівського училища, Меджибізьке спочатку було значно меншим за чисельністю. У 1834 році тут навчалося лише 25 учнів, а в 1836 році – 58. Проте переведення училища до Чорного Острова стало важливим етапом його розвитку. Зміна місця розташування позитивно вплинула на доступність закладу та умови навчання, що сприяло збільшенню кількості вихованців. Уже в 1844 році тут навчалося 150 осіб, а в другій половині 1850-х років – 169 дітей [4, с. 43].

Однак у 1860-х роках спостерігалося різке скорочення чисельності учнів. У 1869 році їх залишилося 124. Причини такого спаду могли бути пов'язані як із соціально-економічними змінами в регіоні, так і з реформами в освітній сфері, що відбувалися в другій половині XIX ст. Попри це, училище й надалі відіграло важливу роль у підготовці молоді та розвитку освіти краю.

В училищі навчалися переважно діти дворян польського походження та римо-католицького віросповідання. Так, в 1865 р. православних числилося 36, католиків 80 та один єврей. Осіб інших віросповідань не дворян практично не було. Так, в 1850 р. вчилася 4 євреї, 4 однодворці, 5 іноземців. Всі інші 136 – це діти дворян та чиновників. В 1865 р. навчалося 98 дітей дворян та чиновників, 3 дітей духовенства.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Училище розміщувалося в двоповерховій кам'яній будівлі, збудованій графом Пршездецьким. При училищі були відкриті квартири для студентів. Однак, вони не користувалися попитом в учнів та були з часом закриті. Училище мало досить непогану бібліотеку. В ній нараховувалося станом на 1865 рік 3299 томів різних книг [5, с. 44].

В останні роки навчальний заклад мало відповідав вимогам часу. Місцеве населення з недовірою відносилося до нього. Не відповідала вимогам і навчальна частина. Були вакантними посади педагогів латині та французької мови. Частина педагогів не мала достатніх педагогічних навиків.

В такому стані навчальний заклад пропрацював до 1869 року, коли було ухвалено постанову про закриття дворянських училищ. Наглядач училища Євтушевський був переведений в Острозьку прогімназію, а деякі педагоги у відкрите двокласне Проскурівське училище.

Таким чином, діяльність дворянських училищ у Подільській губернії в першій половині XIX ст. була важливим елементом освітньої політики Російської імперії на Правобережній Україні, спрямованої на формування соціально й політично лояльної дворянської еліти. Заснування навчальних закладів у Немирові та Меджибожі (згодом переведеного до Чорного Острова) відображало прагнення уряду інтегрувати місцеве шляхетство до імперського адміністративного та культурного простору через систему контрольованої освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михалевич Н. Каменец-Подольская гимназия. Исторические записки о пятидесятилетнем о существовании (1883-1883), Каменец-Подольский, 1883. С. 72.
2. Там само. С. 42.
3. Там само. С. 43.
4. Там само. С. 43.
5. Там само. С. 44.

БЮДЖЕТ ПРОСКУРОВА 1917 РОКУ: ДЖЕРЕЛА ДОХОДІВ ТА НАПРЯМКИ ВИДАТКІВ

У статті проаналізовано бюджет повітового міста Проскурів за 1917 рік, яке адміністративно входило до Подільської губернії. Показано джерела міських надходжень та напрямки видатків. Зроблено висновки, що революційні процеси негативно впливали на бюджетний процес та можливість міським урядам справлятися з ефективним функціонуванням міського господарства.

Ключові слова: місто, бюджет, міська дума, кошторис, прибуткова стаття, недоїмка, джерела надходжень, видатки.

Лютнева революція 1917 р. у Росії не лише радикально змінила суспільний устрій імперії, але й докорінно позначилася на усіх сферах життя. Функціонування міського господарства не становило у цьому якогось винятку. В історіографії проблеми неодноразово акцентувалася увага на специфічності революційних процесів та їхній вплив на різні сегменти життєзабезпечення [1; 2; 3; 4]. Однак далеко не усі питання, пов'язані з міським життям, на сьогодні знайшли своє об'єктивне висвітлення. До числа останніх слід віднести формування міськими управами та затвердження міськими думами міських бюджетів.

Відтак метою пропонованого дослідження є оприлюднення дохідної та видаткової частин бюджету Проскурова за 1917 рік.

У контексті нашого повідомлення слід наголосити, що після запровадження міського положення 1892 р. були введені нові правила складання, розгляду і виконання міських бюджетів, згідно з якими, принаймні зовні, бюджети мали бути бездефіцитними [5].

Отже, розглянемо дохідну частину міського бюджету Проскурова за 1917 р.

§ I. Збір з нерухомості.

Оціночний збір. Згідно розрахунків міської управи за цією статтею мало надійти до бюджету 56822 карб. 49 коп. По факту цю суму зібрати не вдалося. Міська скарбниця поповнилася лише на

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

34907 карб. 82 коп. Відповідно недоїмка становила 21914 карб. 67 коп. [6].

§ II. Збір з торгівлі та промислів.

За об'єднаними 2 та 3 статтями, що включали надходження зі свідоцтв на дрібну торгівлю і промисли та з білетів на торгові і промислові заклади, планувалося зібрати 2997 карб. 29 коп. По факту надійшло 1921 карб. Як видно, недоїмка становила по цьому джерелу надходжень 1076 карб. 29 коп.

Згідно ст. 4 збір з патентів на заводи для видачі напоїв і виробів із спирту та вина, а також на заклади, які спеціалізуються на продажі спиртних напоїв, або винагорода від казни там, де введений казенний продаж напоїв обраховувався у сумі 1130 карб. 90 коп. У результаті виконання бюджетних призначень таку суму вдалося зібрати.

За 5 статтею, що передбачала доходи з закладів трактирного промислу, планувалося зібрати 3078 карб. 93 коп. Однак і з цього джерела доходів зібрали лише 24557 карб. 50 коп. Відповідно недоїмка становила 621 карб. 43 коп.

Врешті, згідно ст. 6 збір із візників становив 421 карб. 50 коп. замість 699 карб. запланованих, а збір з велосипедів – 36 карб., замість 25 карб. 50 коп. за планом думи. Відповідно недоїмка за цією статтею обраховувалась у сумі 277 карб. 50 коп. [7].

Загалом за цим параграфом планувалося зібрати 7931 карб. 62 коп., але до міської скарбниці надійшло 5966 карб. 90 коп. При цьому 1975 карб. 22 коп. продовжувало залишатись в недоїмці.

§ IV. Мито різних найменувань.

Джерелами доходів тут виступали: плата за здійснення, протест і пред'явлення до стягнення різних актів, з аукціонних продаж рухомого майна (ломбарду та ін.), збір з гральних карт та з білетів на вхід у театри та інші видовища. Сукупний дохід у 1917 р. за цим параграфом мав становити 4200 карб. 04 коп., але вдалося зібрати дещо більше – 4957 карб. 55 коп.

§ V. Збори з міської власності та оброчних статей.

Відповідно до чинного законодавства збори з цього параграфу стягувалися за такими статтями: ст. 1 – з земель міста; ст. 2 – з міських приміщень; ст. 4 – з інших оброчних статей; ст. 6 – проценти з поточних засобів відповідних процентних цінних паперів та на поточному рахунку.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Найбільшим джерелом надходжень виступав збір з міських земель. У проєкті бюджету за цією статтею планувалося зібрати 20515 карб. 77 коп., за ст. 2 – 5010 карб. 17 коп., за ст. 4 – 11690 карб. 60 коп. Слід відмітити, що за першими двома статтями надходження були меншими: за ст. 1 – на 4906 карб. 71 коп., а за ст. 2 – на 512 карб. 17 коп. Натомість за ст. 4 перевиконання бюджету становило на 3741 карб. 59 коп.

Щодо 6 ст., то із запланованих 2095 карб. 13 коп. до бюджету надійшло 2483 карб. 70 коп. А загалом за цим параграфом міська скарбниця поповнилася на 38022 карб. 95 коп. з фіксацією 5418 карб. 88 коп., що залишалося в недоїмці.

§ VI. 3 міських споруд (підприємств).

За цим параграфом була запланована сума 368 карб. 72 коп., яку належало зібрати з санітарно-ветеринарного огляду тварин. Втім її не вдалося виконати. Сума недоїмки по цьому джерелу становила 295 карб. 62 коп. [8].

§ VII. Допомога місту та повернення витрат.

Від казни за закріпленими джерелами до міської казни надійшло:

- повернення витрат за квартирування війська – 6567 карб. 62 коп. (було заплановано 6396 карб. 14 коп.);

- доходи з товариства селян с. Заріччя до повернення частини видатків, зроблених містом з межування міської землі в 1903 та 1912 рр. – 564 карб. 12 коп. (зібрати не вдалося);

- відрахування в дохід міста у розмірі 1/6% з поступлень державних доходів з нерухомого майна по закону 6-го червня 1910 р. – 3878 карб. 67 коп. (було заплановано 2999 карб. 22 коп.);

- допомога від казни на утримання учнів міських початкових училищ та церковно-парафіяльної школи – 4779 карб. (було заплановано 6772 карб. 80 коп.);

- допомога місту від казни на утримання Проскурівської поліцейської команди городових – 20683 карб. 43 коп. (було заплановано 20294 карб. 95 коп.). [9].

Отже, за цим параграфом міська казна наповнилась на 35908 карб. 72 коп., а неотримані суми становили недоїмку в 2557 карб. 92 коп.

§ VIII. Штрафи, пеня, нарахування та стягнення.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Сукупно за цією статтею до міського бюджету надійшло у 1917 р. 1703 карб. 07 коп. При цьому вдалося ліквідувати недоїмку на суму 113 карб. 42 коп.

Крім основних джерел надходжень у 1917 р. міська казна поповнилася невеликими сумами з доходів, які не були передбачені кошторисом. До останніх слід віднести:

- збір на видатки по складанню розкладки міського оціночного збору – 267 карб. 16 коп.

- збір від добування льоду приватними особами з міського озера – 201 карб. 50 коп.;

- збір від оренди будинку та інших будівель на міському хуторі колишнього Купись – 16 карб.

- отримано за проданий з торгів ретирну, що знаходився на Ремісничій вулиці і підлягав зносу – 325 карб.

- на повернення видатків міста з очищення площі на Кам'янецькій вулиці біля складу «Самопомощь» та пивного складу Штернгж– 45 карб.

- на повернення видатків на замовлені камери для велосипедів – 12 карб. [10].

Також на бюджеті Проскурова в незначній мірі позначилися суми, які залишилися невикористаними з попереднього 1916 р. Загальна сума таких коштів становила 4720 карб. 02 коп. [11].

Підсумовуючи доходи бюджету Проскурова за 1917 р., можемо констатувати, що планувалося зібрати 147251 карб. 42 коп., по кошторису надійшло 115075 карб. 75 коп., але понад запланованого кошторису міська скарбниця поповнилася на 159237 карб. 92 коп. Загальні доходи міста становили 274313 карб. 67 коп. Водночас 32165 карб. 67 коп. залишалося в недоїмці.

У межах цього кошторису проводилися видатки міста. Останні також відбувалися на основі певних параграфів. Для повноти картини і зручності аналізу ми проілюструємо видаткову частину міського бюджету у вигляді таблиці [12]:

Видатки		Заплановано видатків у 1917 р.		Використано					
				Згідно кошторису 1917 р.		Понад кошторисом та із надходжень, що не ввійшли в кошторис		Всього	
		карб.	коп.	карб.	коп.	карб.	коп.	карб.	коп.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

<i>§ I. Участь у видатках з утримання урядових установ</i> Ст. 4. Пенсії особам, які служили в установах, що утримувалися за міські кошти	281	46	281	21	-	-	281	21
<i>Всього по § I</i>	281	46	281	21	-	-	281	21
<i>§ II. Утримання міського громадського управління та сирітського суду</i> Ст. 1. Утримання особового складу управи а) міського голови б) двох членів управи Ст. 2. Утримання канцелярії думи та управи а) особовий склад б) канцелярські та господарські видатки (друк бланків, накладних листків, постанов думи, поштові видатки і т. ін.) Ст. 3. Утримання міського архітектора, техніків та ін. Ст. 6. Пенсії, одноразові допомоги та винагороди Ст. 7. Оренда та утримання приміщення міського громадського управління б) опалення в) освітлення г) утримання прислуги д) господарські видатки Ст. 8. Утримання Сирітського суду (там, де його утримання віднесено на міські кошти) Утримання базарному смотрителю	2400 2400 12000 1000 1200 600 750 300 1260 1000 1000 500	- - - - - - - - - - - -	2400 2400 12000 1000 1200 600 - 300 1260 1000 1000 500	- - - - - - - - - - - -	1261 6046 13650 927 1250 75 - 28 449 1711 1081 687	66 64 62 84 - - - 56 70 56 - 45	3661 8446 25650 1927 2450 675 - 328 1709 2711 2081 1187	66 64 62 84 - - - 56 70 56 - 45
<i>Всього по § II.</i>	24410	-	23660	-	27170	03	50830	03
<i>§ IV. Військова квартирна повинність</i> Ст. 1. На оренду квартир для приїжджих у справах служби генералів, штаб. і обер-офіцерів Ст. 3. На опалення приміщень, зайнятих військами Ст. 4. На їхнє освітлення Ст. 5. На господарські витрати Ст. 6. Ремонт військових приміщень Ст. 7. Нагляд за військовими приміщеннями На додаткове квартирне забезпечення трьох жандармських унтер-офіцерів	3000 860 351 110 977 360 468	- - 63 50 78 - -	2790 - 308 3 139 360 78	50 - 41 90 60 - -	- - - - - 257 -	- - - - - 50 -	2790 - 308 3 139 617 78	50 - 41 90 60 50 -
<i>Всього по § IV.</i>	6127	91	3680	41	257	50	3937	91
<i>§ V. Утримання міської поліції</i> Ст. 1. Утримання особового складу міської поліції Ст. 3. Утримання приміщень Ст. 4. На постачання провіантом	15000 6144	- 30	15000 3274	- 50	57463 -	29 -	72463 3274	29 50

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

і амуніцією	300	-	-	-	-	-	-	-
На оплату телефонної сітки	49	70	49	70	24	55	74	25
На роз'їзди чинам поліції	800	-	146	27	-	-	146	27
Всього по § V.	22294	-	18470	47	57487	84	759558	31
§ VI. Утримання пожежних команд								
Ст. 1. Утримання особового складу	7800	-	7800	-	9689	84	17489	84
Ст. 2. Купівля і утримання пожежних коней	5084	46	5084	46	1872	54	6957	-
Ст. 3. Утримання приміщень	250	-	151	33	-	-	151	33
Ст. 4. Ремонт та утримання обозу	598	54	598	51	265	31	863	85
Ст. 5. На дрібні видатки	27	77	27	77	19	98	47	75
На оплату Т-ву «Голубого Хреста» страхової премії на страхування пожежних службовців	92	25	92	25	-	-	92	25
На обмундирування пожежних службовців	1200	-	1126	71	-	-	1126	71
На оплату за телефони в пожежному обозі	49	70	49	70	24	55	74	25
Всього по § VI.	15802	72	14930	76	11872	22	26802	98
§ VII. Благоустрій міста								
Ст. 2. Утримання бульварів і громадських садів	1213	35	801	35	-	-	801	35
Ст. 3. Утримання та ремонт мостів	135	91	135	91	270	44	406	35
Ст. 4. Утримання ставків, колодязів і т. п.	600	-	40	-	-	-	40	-
Ст. 5. Освітлення міста								
а) електричне	4800	-	935	49	-	-	935	49
Ст. 6. На дрібні витрати з благоустрою міста	2500	-	2500	-	307	61	2807	61
Всього по § VII.	10249	26	4412	75	578	05	4990	80
§ IX. Народна освіта								
Ст. 1. Утримання міських шкіл								
а) початкових	9546	-	9546	-	5536	35	15082	35
На оренду приміщення для 3-го початкового училища в Пелагеї Марцонь	250	-	250	-	75	-	325	-
На оренду приміщення для двохкомплектного початкового училища в Мюрдко Гальперсона	700	-	700	-	49	99	749	99
На оренду приміщення для 5-го початкового училища у Григорія Ковалевського	490	-	-	-	-	-	-	-
На оренду приміщення для 6-го початкового училища у Феодора Мельхерта	400	-	-	-	-	-	-	-
На оренду приміщення для 7-го початкового училища у Сильвестра Дияка	140	-	140	-	40	-	180	-
На оренду квартири вчителям 7-го початкового училища у Олексія Краковецького	100	-	100	-	-	-	100	-
На обладнання училищ	300	-	-	-	-	-	-	-
На ремонт двох міських будинків, зайнятих 1 та 2								

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

училищами та ін. витрати	184	-	140	70	-	-	140	70
Ст. 2. Допомога на утримання церковно-парафіяльних шкіл	150	-	150	-	2922	32	3072	32
Ст. 3. Допомога на утримання казенних навчальних закладів								
а) загальноосвітніх								
На утримання Проскурівського Реального Училища	4000	-	-	-	-	-	-	-
На поповнення 1/20 частини недоїмки казни за попередні роки	1047	24	1047	24	-	-	1047	24
На квартирне забезпечення інспектору, двом помічникам класних наставників і діловоду Р.У.	1000	-	800	-	-	-	800	-
На утримання при Проскурівському вищому початковому училищі педагогічних курсів	300	-	150	-	-	-	150	-
На платню ксьондзу (законо-вчителю) при Проскурівському вищому початковому училищі	200	-	133	30	-	-	133	30
Ст. 7. Стипендії та плата за навчання у вищих та середніх навчальних закладах	400	-	-	-	-	-	-	-
Ст. 9. Загальні засоби з розповсюдження освіти серед міського населення	940	-	940	-	790	-	1730	-
Всього по §IX.	20147	24	14097	24	9413	66	23510	90
§ X. Громадське піклування								
Ст. 5. Допомога благодійним товариствам і установам, які не перебувають у віданні міста.	300	-	200	-	-	-	200	-
Ст. 6. Утримання закладів з піклування бідних і припинення жебрацтва	3000	-	3000	-	1034	21	4034	21
На оплату членського внеску Всеросійському попечительству про охорону материнства і дитинства	5	15	5	15	-	-	5	15
Всього по § X.	3305	15	3205	15	1034	21	4239	36
§ XI. Медична, ветеринарна і санітарна частини								
Ст. 1. Утримання лікарського персоналу, крім тих, що перебувають при лікарнях								
а) утримання ветеринарн. лікаря	300	-	100	-	-	-	100	-
б) утримання ветеринарного фельдшера при скотобойнях	20	-	40	-	-	-	40	-
Ст. 5. Видатки на попередження та припинення епідемічних захворювань	1500	-	28	-	-	-	28	-
На знищення бродячих собак	300	-	300	-	49	67	349	67
Допомога Проскурівській єврейській лікарні	1000	-	1000	-	-	-	1000	-
Всього по § XI.	3220	-	1468	-	49	67	1517	67
§ XII. Оплата податків								
Ст. 1. На оплату державного податку з належного місту								

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

нерухомого майна	1000	-	295	99	-	-	295	99
На оплату земських податків з належного місту майна	2500	-	2500	-	1104	58	3604	58
<i>Всього по § XII.</i>	3500	-	2795	99	1104	58	3900	57
<i>§ XIII. Утримання та облаштування належних місту нерухомості</i>								
Ст. 3. Утримання приміщень та іншого майна, очистка нечистот	2000	-	2000	-	769	99	2769	99
Страховання міських приміщень	377	55	237	68	-	-	237	68
<i>Всього по § XIII.</i>	2377	55	2237	68	769	99	3007	67
<i>§ XIV. Оплата боргів</i>								
Ст. 1. Оплата за облігаційними позиками касі міського і земського кредиту	12256	97	-	-	-	-	-	-
Ст. 3. Оплата за позиками з громадських і приватних банків								
Бесарабсько-Таврійському банку	10147	70	5422	40	-	-	5422	40
Проскурівському міському громадському банку	2454	-	2454	-	6	30	2460	30
<i>Всього по § XIV.</i>	24858	67	7876	40	6	30	7882	70
<i>§ XVI. Різні видатки</i>								
<i>Всього по § XVI.</i>	9802	46	8014	07	4735	08	12749	15
<i>Видатки, що не увійшли в кошторис</i>								
<i>Всього видатків, що не увійшли до кошторису</i>	5000	-	-	-	59424	43	59424	43
<i>Всього</i>	151376	42	105136	43	17389 7	26	279033	69

Отже, як видно з аналізу таблиці, видатки поглинали майже всю частину міського бюджету, і на вирішення питань соціально-культурної сфери коштів катастрофічно не вистачало. З тим щоб стабілізувати фінансове становище, містам доводилося робити борги, вчасно розраховуватися з якими не було можливості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський в Українській революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 116 с.
2. Єсюнін С. М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монограф. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 336 с.
3. Єсюнін С. М. Проскурів у роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 років. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2021. С. 22.
4. Прокопчук В. С. Дунаєвеччина: події Української революції 1917–1921 років у провінції. Дунаївці-Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 165 с.
5. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне: ПП ДМ, 2010. С. 158–159.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 1092. Оп. 2. Спр. 235. Арк. 1 зв.

7. Там само.

8. Там само. Арк. 3 зв.

9. Там само.

10. Там само. Арк. 4 зв.

11. Там само. Арк. 5 зв.

12. Там само. Арк. 1–11.

УДК 061.2(477.43):37(09)

Артем ІЛЬЧУК,
м. Хмельницький

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОСКУРІВСЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

У статті досліджується культурно-освітня діяльність Проскурівського товариства «Просвіта» в добу Української революції 1917–1921 рр. На основі документальних джерел, збірників матеріалів та наукових праць розглянуто процес заснування та організаційне становлення товариства, проаналізовано основні напрями його роботи: видавничу справу, поширення грамотності, розвиток шкільної освіти, театральну та хорову діяльність, організацію просвітницьких осередків у повіті. Показано роль Проскурівської «Просвіти» у підготовці та розповсюдженні україномовної літератури, у формуванні мережі просвітницьких організацій Проскурівського повіту, в активній участі у загальноподільських культурно-просвітницьких процесах. Висвітлено внесок окремих діячів – Т. Верхоли, К. Ванькевича, В. Мудрого – у просвітянський рух. Розглянуто специфіку діяльності товариства за різних політичних режимів – доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР – та показано, як більшовицька окупація завдала нищівного удару по просвітницькому руху краю.

Ключові слова: товариство «Просвіта», Проскурів, Поділля, Українська революція, культурно-освітня діяльність, українізація, просвітницький рух.

Вступ

Доба Української революції 1917–1921 рр. стала часом безпрецедентного розмаху просвітницького руху в Україні. На

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

хвилі національного піднесення в містах і селах масово засновувалися культурно-освітні товариства «Просвіта», які перетворювалися на осередки українського духовного відродження. Проскурів – повітовий центр Подільської губернії – у цей бурхливий час теж став місцем активного розгортання просвітницьких процесів.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що регіональний вимір просвітницького руху залишається недостатньо вивченим. Попри наявність праць, присвячених загальноподільській «Просвіті», конкретні відомості про Проскурівський осередок розпорошені по різних виданнях і не узагальнені в окремі науковій студії. Крім того, нинішнє відродження національної самосвідомості та культурно-освітніх практик потребує звернення до досвіду попередніх поколінь.

Метою статті є висвітлення культурно-освітньої діяльності Проскурівської «Просвіти» впродовж 1917–1921 рр. – від її заснування до ліквідації більшовицькою владою. Для досягнення цієї мети використовуються матеріали документальних збірників, наукових монографій та статей, присвячених просвітницькому руху на Поділлі.

Джерельну базу дослідження складають матеріали збірників документів «"Просвіти" Поділля в добу Української революції (1917–1920)» [1], «"Просвіти" Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920)» [2], монографія В. Р. Адамського «"Просвіти" Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» [3], документальне видання «Поділля в добу Української революції. Рік 1917» [4], а також наукова стаття Ю. В. Телячого, В. Р. Адамського та Б. С. Крищука «Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства "Просвіта" на Поділлі (початок ХХ ст.)» [5].

1. Заснування Проскурівської «Просвіти» та організаційне становлення товариства

Революційні події лютого 1917 р. в Росії відкрили нову сторінку в суспільному житті України. На Поділлі, як і по всій країні, почали масово виникати культурно-просвітницькі організації. Вже в березні–квітні 1917 р. просвітницькі товариства почали з'являтися мало не в кожному повітовому місті губернії.

18 квітня 1917 р. товариство «Просвіта» було засноване в м. Проскуріві. Про цю визначну подію повідомив київський

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

часопис «Нова рада». Втім, за інформацією іншого репортажу тієї ж газети, 18 квітня було лише обрано Раду товариства, а урочисте відкриття діяльності «Просвіти» мало відбутися 23 травня 1917 р. Осередок планувалося розмістити у власному будинку [3, с. 38]. Ці деталі свідчать, що засновники з першого дня думали не лише про символічне проголошення організації, а й про забезпечення її практичної діяльності.

До початку літа 1917 р. в Проскурівському повіті вже було засновано щонайменше вісім просвітницьких організацій [3, с. 38]. Товариство швидко розгорнуло роботу, налагоджуючи зв'язки з іншими «Просвітами» губернії та повітовими осередками.

Важливим організаційним чинником стало видання у Проскуріві брошури Т. Верхоли «Про Просвіти (Порада, як засновувати сільські та містечкові Просвіти)», що вийшла в друкарні Д. М. Левіта у 1917 р. Автор схаактеризував культурно-освітні товариства як суспільно-значиме явище, вказавши, що товариство «повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть» [1, с. 69]. Брошура містила практичні поради щодо заснування і організації роботи осередків, а також зразковий статут «Просвіти», що мало велике прикладне значення.

Відповідно до повідомлення Проскурівської повітової народної управи від 2 вересня 1918 р. до Департаменту позашкільної освіти Міністерства народної освіти, в повіті станом на той час фактично існували такі «Просвіти»: у містечку Сатанів, селах Куманів, Ярмолинці, Сарнів, Ружична, Іванківці-Олешинські, Баламутівка, Тритильник, Лезнів, Дзеленче [1, с. 130–131]. Цей перелік засвідчує, що завдяки організаційним зусиллям проскурівських просвітян мережа «Просвіт» охопила значну частину повіту.

На ширшому регіональному тлі стаття М. Любинського від 28 травня 1917 р., опублікована в тогочасній пресі, серед діючих «Просвіт» Поділля вказувала для Проскурівського повіту осередки в самому Проскуріві та Ярмолинцях [1, с. 39]. Цей факт свідчить, що вже в перші місяці по революції «Просвіта» в повіті набрала реальної організаційної сили.

2. Видавнича та просвітницька діяльність

Одним із найбільш вагомих напрямів роботи Проскурівської «Просвіти» стала видавнича справа. Дослідники зазначають, що серед подільських осередків найбільш потужно організувати

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

видавничу справу вдалося Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Проскурівській та Брацлавській «Просвітам» [3, с. 64]. Тобто Проскурівська «Просвіта» посідала одне з провідних місць серед регіональних осередків за цим показником.

Проскурівська «Просвіта» видрукувала праці Т. Верхоли та К. Ванькевича [3, с. 65]. Зокрема, це вже згадана брошура Т. Верхоли «Про Просвіти», а також його наступна праця «Наше минуле і сучасне», де автор повернувся до питання самоорганізації громадян через просвітницькі товариства. Твори К. Ванькевича ознайомлювали читачів з історією та культурою українського народу та його Пророка – Тараса Шевченка. Усі видання виходили в проскурівській друкарні Д. М. Левіта і розповсюджувалися серед населення.

Особливу роль відіграло видання «Наше минуле і сучасне» Т. Верхоли (Проскурів: Друкарня Д. М. Левіта, 1917). У ньому автор наголошував на необхідності масово засновувати товариства «Просвіта», оскільки в них «повинні збиратись наші люди і довідуватись з газет та книжок, що в світі робиться, як де живуть люди і що вони собі здобувають» [1, с. 78]. Ця публікація відіграла важливу роль у популяризації просвітницького руху на Проскурівщині.

Видавнича діяльність товариства була спрямована насамперед на задоволення духовних і освітніх потреб населення Проскурівщини. Усі видання виходили українською мовою – у контрасті із загальною тенденцією, за якою переважна більшість тогочасних видань у регіоні друкувалася ще російською [3, с. 64].

3. Розбудова мережі просвітницьких осередків у повіті

Велику увагу Проскурівська «Просвіта» приділяла поширенню просвітницького руху в сільській місцевості. Цьому сприяли і брошури з практичними порадами, і особисті контакти між активістами.

Показовим є приклад заснування «Просвіти» в с. Манилівці Проскурівського повіту. На загальному зібранні селян були заслухані реферати учня духовної семінарії «Про рідну мову» та «Про національне визволення». Виступи справили на присутніх велике враження, після чого відразу постало питання про заснування у селі «Просвіти». Статут взяли з видання «Рідне слово». Головою обрали П. Демчишина, писарем І. Хмельовського

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

та скарбником О. Демчишина. Всього до осередку записалося 65 членів [3, с. 41].

На початку грудня 1917 р. просвітницький осередок був заснований у с. Ружична Проскурівського повіту. Його члени відразу намагалися організувати низку заходів культурницького спрямування [3, с. 48]. Це свідчить про свідомий і цілеспрямований характер просвітницького руху навіть у сільській місцевості.

Практичною базою для поширення осередків стала брошура Т. Верхоли, видана Проскурівською «Просвітою». Завдяки їй нові товариства знали, яким чином вести діловодство, як організувати бібліотеку-читальню, як залучати членів. Зокрема, в брошурі містився зразковий статут, яким нові осередки могли одразу керуватися [1, с. 71].

Паралельно з формальним зростанням мережі просвітяни Проскурівщини долучалися і до збору коштів на Національний фонд. Над вирішенням цього питання активно працювали просвітяни Проскурівського повіту [3, с. 93]. Кошти, зібрані таким чином, спрямовувалися на потреби національно-культурного відродження в усеукраїнському масштабі.

У добу Директорії УНР, за даними регіональної преси, навесні 1919 р. у Проскурівському повіті діяло 20 товариств «Просвіта» [2, с. 47]. Це один із найвищих показників по губернії, що свідчить про великий охоплення просвітницькою роботою населення повіту.

4. Освітня діяльність і боротьба з неписьменністю

Одним із ключових завдань «Просвіти» було подолання неписьменності та поширення освіти. Аналіз подільських джерел показує, що просвітницькі осередки по всій губернії організовували вечірні та недільні школи, курси для дорослих, лекції і читання. Проскурівська «Просвіта» брала активну участь у цій роботі, що підтверджується її участю у Всеукраїнському з'їзді «Просвіт».

Симптоматичним є той факт, що в жовтні 1918 р. Рада Подільського товариства «Просвіта», розподіляючи 8 делегатських місць від Поділля на Всеукраїнський з'їзд «Просвіт», включила до числа таких представницьких організацій Проскурівську «Просвіту» поряд із Кам'янецькою, Вінницькою, Могилівською, Ольгопільською, Ладижинською, Новоушицькою та Немирівською [1, с. 166]. Це свідчить про визнання Проскурівської «Просвіти» одним із ключових осередків губернії.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Шкільна справа була в центрі уваги подільських просвітян. Серед важливих заходів – участь у реалізації постанови надзвичайного губернського земського зібрання, яке відбулося у Вінниці 16 березня 1917 р., про початок навчання в школах Поділля українською мовою. Загальна лінія на українізацію навчального процесу, за якою активно виступали всі «Просвіти» Поділля, не обминала й Проскурівської. Члени товариства підтримували вимоги щодо запровадження у навчальний процес освітніх закладів підручників рідною мовою [5, с. 103].

Важливою сферою просвітянської роботи в повіті було й видання та розповсюдження навчальної літератури. Видрукувані Проскурівською «Просвітою» брошури мали чітко практичний, прикладний характер – вони були адресовані широким народним масам і мали допомагати людям усвідомити свою національну ідентичність та орієнтуватися в суспільно-політичній ситуації революційного часу.

5. Культурно-мистецька і громадська діяльність

Значне місце в роботі Проскурівської «Просвіти» займала культурно-мистецька діяльність: організація театральних вистав, концертів, вечорів. Театральні та хорові колективи, як і по всьому Поділлю, були не лише засобом відпочинку, а й важливим інструментом поширення національної свідомості.

Яскравим свідченням цього є факт, що ярмолинецькі просвітяни Проскурівського повіту збір від вистави «Борці за мрії» у сумі 500 карб. спрямували на користь військовополонених [2, с. 69]. Це демонструє не лише мистецьку, а й суспільно-громадянську функцію культурних заходів.

Активними учасниками просвітницького руху на Проскурівщині були й священнослужителі. Зокрема, при заснуванні «Просвіти» в с. Немичинці Проскурівського повіту на Різдвяні свята 1919 р. серед ініціаторів виявилися місцевий панотець Йосип Крась та дяк Приймак, який відразу організував хор [2, с. 40]. Участь духовництва надавала просвітянській роботі глибокого морального авторитету серед сільського населення.

Члени товариства брали участь у роботі різних регіональних форумів. Зокрема, відомо про активну участь у єпархіальних з'їздах, на яких представники «Просвіт» виголошували промови про роль просвітянського руху у відродженні національної церкви і культури [3, с. 93].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

У культурно-мистецькому плані Проскурівська «Просвіта» виступала і своєрідним центром тяжіння для місцевої інтелігенції. Освічені люди міста – вчителі, службовці, місцева інтелігенція – зосереджувалися в її лавах, формуючи актив, здатний провадити різнопланову просвітню роботу.

6. Труднощі та виклики в діяльності товариства

Попри значні успіхи, Проскурівська «Просвіта» стикалася з серйозними труднощами. Перш за все, гострою проблемою залишався брак відповідного приміщення. Аналіз документальних джерел свідчить, що подібні проблеми були притаманними гайсинським та проскурівським просвітянам [3, с. 50]. Відсутність власного будинку або постійного осідку обмежувала можливості для роботи.

Складною залишалася й фінансова ситуація. Для поповнення каси товариства, як і інші «Просвіти» краю, проскурівські просвітяни організовували вистави, вечори, гуляння. Але в умовах постійних воєнних дій і зміни влад стабільне фінансування культурно-просвітницької діяльності було вкрай утрудненим.

Серйозною проблемою стала й мінливість політичної ситуації. Протягом 1917–1921 рр. Проскурів неодноразово переходив з рук в руки – від влади Центральної Ради до Гетьманату, далі до Директорії та більшовиків. Кожна зміна влади позначалася на роботі товариства, вимагала переорієнтації і нових зусиль з відновлення діяльності.

Певні труднощі виникали і з організацією роботи в сільській місцевості. Частина сільського населення Проскурівщини ставилася до просвітницьких організацій із недовірою або байдужістю. Зокрема, при заснуванні «Просвіти» в с. Немичинці Проскурівського повіту частина старшого покоління заявляла: «Нехай це роблять молодші, нам це не потрібно. Батьки наші й діди "Просвіти" не знали» [2, с. 40]. Подолання такої інерції потребувало терпіння і постійних агітаційних зусиль.

7. Ліквідація товариства більшовицькою владою

Остаточний крах просвітницького руху на Проскурівщині, як і по всьому Поділля, пов'язаний з утвердженням більшовицької влади. Восени 1920 р. Поділля остаточно перейшло під радянський контроль. Нова влада вбачала в товариствах «Просвіта» носіїв «буржуазного націоналізму», небезпечних для комуністичного проекту.

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

У освіті більшовики задекларували нові принципи, які не враховували національних чинників. Поступово розпочалася «советизація» товариств «Просвіта», що досягалося шляхом перереєстрації статутних документів. Влада вимагала, щоб просвітницькі осередки діяли не на національному, а на класовому принципі [5, с. 116]. У разі ігнорування цих вимог товариства закривали.

Перші приклади такого ставлення до просвітян фіксуються вже в грудні 1920 р. [5, с. 116]. Наступного 1921 р. більшість «Просвіт» Поділля, у тому числі й Проскурівська, припинили своє існування. Прихід більшовиків ознаменував цілковите заперечення у використанні набутого в революційний період досвіду будівництва національної школи та культури. Натомість створювалася жорстка система політико-ідеологічного контролю над духовним життям [5, с. 116].

Проскурівська «Просвіта», як і всі інші подільські товариства, стала жертвою цієї ліквідаційної кампанії. Розпочалося закриття просвітнянських бібліотек, вилучення «шкідливої літератури», запровадження жорсткої цензури [5, с. 116]. Більш як чотирирічний досвід культурно-просвітницької роботи виявився перерваним.

Висновки

Проскурівська «Просвіта», заснована 18 квітня 1917 р., за короткий час стала одним із найпомітніших культурно-освітніх осередків Подільської губернії. Товариство розгорнуло активну видавничу діяльність, організувало мережу просвітницьких філій у Проскурівському повіті, залучилося до загальноподільської культурної роботи, включаючи участь у Всеукраїнському з'їзді «Просвіт».

Видавнича спадщина Проскурівської «Просвіти» – брошури Т. Верхоли та К. Ванькевича – стала практичним посібником для розбудови просвітницьких організацій у сільській місцевості. Завдяки організаційним зусиллям товариства до 1919 р. в повіті діяло 20 просвітницьких осередків, що було одним із найвищих показників серед повітів Поділля.

Діяльність товариства охоплювала видавничу справу, театральну-хорову роботу, поширення освіти серед дорослих, боротьбу з неписьменністю, участь у земській та регіональній культурній роботі. За умов постійних змін влади – Центральна

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Рада, Гетьманат, Директорія – товариство демонструвало дивовижну живучість і здатність до відновлення.

Утвердження більшовицької влади восени 1920 р. поклало край діяльності Проскурівської «Просвіти». Однак набутий нею досвід культурно-просвітницької роботи, практики виховання національної свідомості та організації громадянського суспільства не пропав марно – він живив наступні покоління борців за українську культуру та державність.

Список використаних джерел та літератури:

1. «Просвіти» Поділля в добу Української революції (1917–1920): збірник документів і матеріалів / упоряд. В. Р. Адамський, Б. С. Кришук. – Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2014. – 571 с.
2. Адамський В. Р., Кришук Б. С., Телячий Ю. В. «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920): Дослідження. Документи. Матеріали. – Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2016. – 428 с.
3. Адамський В. Р. «Просвіти» Поділля в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. – Хмельницький : ФОП Цюпак А. А., 2018. – 478 с.
4. Поділля в добу Української революції. Рік 1917 : Документи та матеріали / упоряд.: В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Рута», 2017. – 848 с.
5. Телячий Ю. В., Адамський В. Р., Кришук Б. С. Розвиток освітньої справи в контексті діяльності товариства «Просвіта» на Поділлі (початок ХХ ст.) // Сторінки історії: збірник наукових праць. К., 2020. – Вип. 51. – С. 102–120. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220179.

УДК 93(477.4) «1918»

*Віталій ГАЛАТИР,
м. Хмельницький*

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 р.)

У дослідженні висвітлено перебіг державотворчого процесу в повітах Південно-Східної Волині у період Української Держави Павла Скоропадського.

Ключові слова: Південно-Східна Волинь, державотворення, староста, повстання.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Останнім часом все більший інтерес у дослідників викликає вивчення регіональної історії. З'ясування державотворчого досвіду минулого допоможе запобігти прорахункам у майбутньому. Корисним в нашому випадку є період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. Малодослідженою в цьому плані залишається територія Південно-Східної Волині. Лише окремих аспектів визначеної проблеми в загальному контексті торкаються І. Ярмошик [1], І. Козинець [2], О. Демянюк [3], та ін. Тому метою дослідження є висвітлення процесу державотворення на території Південно-Східної Волині в квітні-грудні 1918 р.

Необхідність розбудови повноцінної місцевої структури влади, яка б стала надійною опорою держави, зумовив наступний етап революційних подій (квітень-грудень 1918 р.). У квітні 1918 р. в гетьмана не було чіткої ідеї реформування органів влади на місцевому рівні. Лише загальні засади її окреслювались у програмі Української народної громади, де зазначалося, що громада вважає за свій прямий обов'язок запросити до державного будівництва осіб, які «щиро люблять свою Батьківщину» [4, с. 209]. На початку травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський скасував рішення Центральної Ради про поділ України на землі та відновив традиційний – на губернії і повіти. В адміністративно-територіальному відношенні міста Південно-Східної Волині були повітовими центрами. В Ізяславському та Кременецькому повітах на той час було по 16 волостей, в Острозькому – 14, Старокостянтинівському – 13 [5].

Законом «Про перейменування губернських і повітових комісарів і їх помічників» з 17 травня 1918 р. ці посадові особи перейменовувались на старост [6, с. 3]. Згодом з'явився наказ міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба «Про усунення від посад повітових комісарів і помічників та заміну їх повітовими старостами» [7, с. 154]. Сфера їх діяльності визначалася «Тимчасовим положенням про губернських та повітових комісарів» [8]. Фактично старости успадковували права та обов'язки колишніх губернаторів і комісарів. Вони були представниками уряду в губерніях, здійснювали нагляд за виконанням законів, постанов і розпоряджень верховної влади місцевими органами. Перебуваючи у відомстві міністерства внутрішніх справ,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

губернські старости призначалися й звільнялись урядом за поданням міністра внутрішніх справ [9].

4 травня 1918 р. Волинським губернським старостою призначили Д. Андро. Помічником Волинського губернського старости призначили О. Зарембського [10, с. 6]. На нижчому владному щаблі знаходились повітові старости. Ізяславським повітовим старостою 14 травня було призначено М. Шабельського, Старокостянтинівським – Р. Ржевського, Острозьким – К. Курзенькова, Кременецьким – М. Шмідта [11]. Вони очолювали управління, штати яких були затверджені законом від 10 серпня 1918 р. До складу управління входило ще 13 посадових осіб: помічник старости, секретар канцелярії, службовці. Повіти Південно-Східної Волині відносились до повітів другого розряду [12].

Приступивши до своїх обов'язків повітові старости, мали лише загальні вказівки щодо організації нової моделі влади. Найнижчою ланкою влади були волосні старшини та сільські старости, що керувалися «Загальним положенням про селян» від 1861 р. Обрання представників влади на селі практикувалося через загальні зібрання, а не через посередництво обраних усім населенням волосних земських зборів. Продовжувала існувати попередня система виборів, яка з 27 травня 1918 р. називалася не «народні збори», а «волосний сход» [13].

В повітах функціонували самоврядування. До їх системи входили міська дума й повітові, волосні земські збори (представницькі органи, до яких входили гласні), також міська, повітова, волосні земські управи, волосні і сільські виконавчі комітети (виконавчі установи, до яких входили представник та члени, що обирались зібраннями). Вони вирішували питання місцевого господарства, організації земської статистики, економіки, народної освіти і охорони здоров'я, податків, повинності відносно державної варті (утримання та забезпечення підсудних і чинів державної варті під час етапування) [14]. З метою їх перевірки 8 червня 1918 р. було видано закон про заснування тимчасової ревізійної комісії. До неї входив представник судового відомства, податковий інспектор, 2 громадські діячі від земського і міського самоврядування, фахівець з юридичних питань [15]. На Волині була створена губернська тимчасова ревізійна комісія, десять повітових ревізійних комісій з перевірки органів місцевого

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

самоврядування, дві підкомісії для перевірки діяльності Острозького та Здолбунівського самоврядувань. За результатами перевірок розпустили Острозьку та Кременецьку міські управи, повітові земські управи. У Старокостянтинові ревізія засвідчила невинуваті фінансові витрати міською управою, неправильну організацію заготівлі палива, звітність велась незадовільно, через що простежити витрати коштів було неможливо. Губернська комісія вважала такий стан справ злочинним і усунула весь склад міської управи, а матеріали перевірки передала до суду. Це викликало обурення членів управи. На засіданні 26 вересня її голова Н. Татарський скаржився на незаконні дії ревізійної комісії і просив звільнити його від обов'язків голови. Новим головою став С. Прошковський [16, с. 91-92]. Випадків зловживання самоврядуванням Ізяславщини комісія не виявила.

У вересні 1918 р. підготовлено закони «Про проведення виборів губернських і повітових земських гласних», «Про зміну діючого статуту і громадського управління міст» [17]. Виборці, залежно від суми загального податку, об'єднувались у 3 курії (платники вищих ставок податків, а також особи з вищою освітою, та ті, хто володів землею і вів власне господарство; платники середніх податків; решта платників). Право брати участь у виборах гласних до міських дум мали громадяни (чоловіки і жінки) різних національностей і віросповідань, які досягнули 25 - річного віку і проживали не менше одного року в місті та сплачували податок з нерухомого майна [18]. Від Ізяславського повіту передбачалось 57 гласних до повітових зібрань та 6 до губернських і 24 гласних до міської думи Ізяслава. Від Староконстантинівського – 51 до повітових і 5 до губернських. Від міста Старокостянтинова до міської думи – 30. В Кременецькому відповідно – 60 і 6, до міської думи – 30. В Острозькому – 48 і 5, до міської думи – 24 відповідно [19]. Проте через ряд причин вибори так і не відбулися.

Влада провела реорганізацію недієвої, малоздатної до роботи міліції на Державну варту, для служби в якій набиралися працівники колишньої поліції. На місцях її підрозділи переходили у пряме підпорядкування губернських, повітових старост та міських отаманів. Інспектором Державної варти Волинської губернії у травні 1918 р. призначено С. Василенка. Відповідна підлеглість була і в повітах. Вся територія повіту розподілялася на відділи: повітовий (сільський, куди входили, крім волостей,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

містечка до 30 тис. жителів) і міський. Сама варта поділялась на сільську (кінну) і міську (пішу). У травні наказом Д. Андрю в Ізяславський повіт були призначені повітовий начальник варти П. Бакшеев і його помічник Ф. Виговський. У Старокостянтинівський – П. Вишневецький та С. Красновольський, в Кременецький – Й. Ковальський та Г. Загоровський, в Острозький – М. Павлійчук та Б. Страдацький відповідно. Виконуючи директиви уряду та постанови губернських старост про припинення анархії та повернення захопленого під час безвладдя майна, вони ставали жертвами розгніваних селян, розбурханих більшовицькими агітаторами. Так було 18-19 липня 1918 р., коли селяни Авратинської і Базалійської волостей Старокостянтинівського повіту, обурені вимогою відшкодувати гроші за погромлений панський маєток, напали на загін вартових і вбили начальника повітової варти П. Вишневецького, начальника 5-ї дільниці Тимощука, начальника волосної варти Воробчука. Загалом загинуло 25 вартових [20]. Однак, слід зазначити, що процес повернення майна, який розпочався з відновленням приватної власності в Українській Державі, здебільшого не мав справедливого вирішення. Так, 10 липня селяни Великих Калитинець Волинської губернії повідомляли гетьману, що острозька міліція наклала на село контрибуцію 36 тис. карб. за конфіскований на фільварку хліб прохідними військовими частинами, встановила доплату по 15 карб. за пуд хліба, купленого населенням восени в продовольчій управі за твердими цінами. Виплата мала здійснитись за 3 дні, селян били, тримали в погребях кілька днів, за звільнення вимагали по 1 тис. карб. [21]. 29 липня начальник Ізяславської повітової варти надіслав обіжник до районних начальників, у якому зазначив, що до нього «щоденно надходять з усіх місць скарги від селян про вартових, які немилосердно деруть, не відрізняючи винних і невинних». Тому він вимагав, щоб «під час проведення репресій невинні не страждали, оскільки це підриває авторитет влади» [22].

Політична ситуація на місцях контролювалась так званою «політичною поліцією» – губернськими і міськими інформаційними відділами при Державній варті, створеними в червні 1918 р. Вони мали «наглядати» за діяльністю політичних партій [23].

Судові органи мали свої межі територіальної юрисдикції. Повіти Південно-Східної Волині належали до Житомирського

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

окружного суду. Головою Житомирського окружного суду було призначено К. Пашенка-Розвадовського. Нагляд за дотриманням законів під час проведення попереднього слідства тимчасовими судовими слідчими, адміністративними суддями, здійснювали прокурори окружних судів. Відсутність достатньої кількості прокурорських працівників на місцях негативно впливала на функціонування окружних судів і на діяльність інституту мирових суддів. Мирові судді обирались на 3 роки повітовими земськими зібраннями у сільській місцевості і міськими думами у містах. На Ізяславщині головою з'їзду мирових суддів обрано Н. Вишневського, в Острозькому повіті – Ф. Прокоповича, в Кременецькому повіті – В. Покровського, в Старокостянтинівському призначено П. Скоропадським (через те, що вибори не відбулись) – В. Суровецького [24].

Проте основним фактором державотворчого процесу в Південно-Східній Волині були австро-німецьких війська. Про всі випадки незаконних дій австрійських властей, які зайняли Старокостянтинівський повіт Волинської губернії старости мали повідомляти представника голови Ради Міністрів при австро-угорському командуванні С. Гербеля, а пізніше генерала Г. фон-Рауха [25]. Формально влада в краї перебувала в руках чиновників Української Держави, але справжніми господарями становища були австрійські офіцери, які спирались на потужну збройну силу. В тогочасній пресі вказувалося: «Фактично всім керують німці. Без їх дозволу нічого не можливо. Контрреволюція яку проводив Скоропадський, справа рук німців» [26]. Інколи траплялися випадки звернень до іноземних військ застосувати силу. До прикладу, група польських поміщиків зі Старокостянтинівського та Кременецького повітів зверталася до австрійської влади з проханням, щоб ті зайняли всю територію Правобережної України, завели там свої порядки та змусили селян відробити чи сплатити завдані їм збитки [27, с. 106].

Директор департаменту державної варті А. Аккерман зазначав, що головним завданням, для початку, в найкоротший термін було відновлення адміністративного апарату на місцях і забезпечення державного порядку та громадської безпеки [28]. Серед найбільш проблематичних з важкою політичною ситуацією називав саме повіти Південно-Східної Волині. Він також звертав увагу на недоцільності та малофункціональності комендатури. В

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Ізяславському повіті відбулись сутички кінної сотні комендатури із загоном державної варти [29].

Земельне законодавство гетьманського уряду спрямовувалось на відновлення прав колишніх власників. Тому, конфлікт між більшістю селянства Південно-Східної Волині і владою був неминучим. Ці настрої посилювала і беззупинна антигетьманська агітація українських соціалістичних партій та російських більшовиків. Розпочалася своєрідна селянська війна, що з різною інтенсивністю тривала до листопада. Зокрема, упродовж травня-серпня 1918 р. повстання відбулися у с. Заруддя Кременецького повіту [30, с. 15-16]. Д. Андро в доповідній записці нарікав на труднощі придушення революційних виступів [31]. Староста, звітуючи про події, що сталися, перед МВС, зазначав, що 26 липня виникло організоване повстання селян в Авратинській та Базалійській волостях Староконстантинівського повіту [32, с. 290]. Селяни Авратина, Гальчинець, Ожигова, Янівки, Свинної, озброєні рушницями і кулеметами, виступили проти влади, іноземне командування кинуло проти повстанців регулярні війська, які жорстоко з ними розправилися [33]. Він повідомляв про виступи проти державної варти в м. Базар, м. Старокостянтинів [34].

Для унеможливлення ведення боротьби населення з владою відбувалась реквізиція наявної зброї. Для цього повітовим старою видавались розпорядження про здачу зброї. Представники влади разом з чинами державної варти, німецькими солдатами складали план обшуку дворів населених пунктів та проводили обшуки вилучаючи зброю та апарати самогоноваріння, проте частина не знайденої зброї залишалась в населення [35]. Дії влади сусідніх губерній в цьому напрямку мали би бути згуртовані. Так, Д. Андро 25 травня повідомляв міністерство внутрішніх справ, що Старокостянтинівський повітовий староста намагаючись роззброїти населення повіту, потрапив під обстріл селян сусіднього Проскурівського повіту Подільської губернії. Тому просив Подільського губерньського старости С. Кисельова вжити відповідні заходи [36].

У Ізяславському повіті повстанський рух очолив І. Шурпа. Загін під його керівництвом ведучи спротив наприкінці листопада захопив склад зі зброєю. Водночас до Ізяслава прийшли загони повсталих селян з Білогіродки, Корниці та інших сіл. Під їх натиском австро-німецькі війська та загони Державної варти

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

відступили. Повстанці переслідували їх аж до Припутнова де їх було роззброєно. Восени 1918 р. в Старокостянтинівському повіті створюється 2 загони. Одним керував М. Гаврилюк і П. Бойко, другим – В. Продоус і Волков. В листопаді вони напали на склади зброї 2-го Волинського піхотного гайдамацького полку на станцію Старокостянтинів і захопили 850 гвинтівок, набої. Другий загін напав на січовиків біля с. Чернятина [37].

Під натиском повстанських загонів з часом становище влади ускладнювалася. Після революції в Австрійській імперії збройні сили австро-угорських військ фактично були недієздатні. 6 листопада Волинський губернський староста доповідав, що австрійці, залишаючи зброю та склади у Старокостянтинівському повітах, відходять з місць їх розташування [38]. На початку листопада 1918 р. солдати австрійської армії почали грабувати населення та склади, продавати майно та зброю [39]. В листопаді Волинський губернський староста у зверненні до населення зазначав, що в прикордонних повітах спостерігались погроми залізничних станцій, крадіжки. З 6 листопада оголошував в губернії надзвичайний стан [40].

Не маючи змоги втриматись у Житомирі, Д. Андро з боєм пробивався до Києва, зберігши при цьому гармати і броневики. Зі шпальт преси місцева влада звинувачувалася у організації добровольчих дружин, які були «послані проливати кров» [41]. В ніч на 27 листопада гетьманська влада залишила Житомир. Губернським комісаром було призначено С. Куриленка [42]. Владу захопила Директорія УНР.

Таким чином, дослідження державотворчого процесу на території Південно-Східної Волині у період Гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити висновки, що на території вказаних повітів було відновлено дореволюційний адміністративно-територіальний устрій, владні інституції повітового старости, волосного старшини, сільського старости та сільського сходу. Органи самоврядування підлягали ревізії та готувалися до перевиборів, що мали відбутись у листопаді-грудні 1918 р. Було створено правоохоронний орган – Державну варту та розгалужену судову систему. Мали місце факти зловживань їх службовцями. Негативний вплив на процес державотворення відіграла присутність австро-німецьких військ на території Південно-Східної Волині.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Репресії з боку влади, грабунки, реквізиції та конфіскації приміщень, харчів, контрибуції вилились у конфлікти між населенням і владою та призвели до створення повстанських загонів. Розгорнувся повстанський рух, що призвів до падіння влади гетьмана в краї.

Список використаних джерел літератури:

1. Ярмошик І. Місцеві органи влади Волинської губернії в період Гетьманату Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 року). Український консерватизм і гетьманський рух : історія, ідеологія, політика. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. Вип. 11-12. Гол. ред. Ю. І. Терещенко. К. : Вид. Центр КНЛУ, 2006. С. 88-96.

2. Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського [Текст] : дис. канд. іст. наук. : 07.00.01. Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2009. 248 с.

3. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914-1921 роках. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 320 с.

4. Геращенко Т. С. Українська народна громада. Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. Київський державний лінгвістичний університет [за ред. Ю. І. Терещенка]. К. : ВЦ КДЛУ, 2000. Вип. 4. С. 196-213.

5. Центральний держаний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф. 1064, оп. 2, спр. 9, арк. 3.

6. Закон про переіменування Губерніальних і Повітових Комісарів і їх помішників. Державний вістник. 1918. № 10. 5 червня. С. 3.

7. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 [ред. кол. : Пеленський Я., Білас Л., Боряк Г. та ін.]. НАН України. Ін-т укр. археограф. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського; Ін-т східноєвр. досл.; Східноєвр. досл. ін-т ім. В. К. Липинського. Київ; Філадельфія, 1995. 492 с.

8. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 93, арк. 53.

9. Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 112, арк. 1-2.

10. Діяльність місцевих органів державної влади на Правобережжі у добу Гетьманату Павла Скоропадського. Збірник документів, матеріалів та світлин. [упоряд. Галатир В. В., Олійник Ю. В., Павлунішена Т. Д.]. Хмельницький : ПП Мельник А. А., 2014. 310 с.

11. Дем'янюк О. Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914-1921 роках. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. С. 189-191.

12. Ухвалений Радою Міністрів закон про штати і спис Управлінь Губерніальних та Повітових Старостів та про асигнування в розпорядження Міністра Внутрішніх Справ 4969800 карбованців на утримання цих Управлінь. Державний вістник. 1918 р. 27 серпня. С. 3.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

13. Лозовий В. Селянські органи влади після гетьманського перевороту. Наукові праці Кам'янець - Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. Т. 21 : На пошану професора О. М. Завальнюка. С. 287, 289.

14. Державний архів Вінницької області, ф. Д-255, оп. 1, спр. 124, арк. 109.

15. Ресент О. П. У робітнях історичної науки. К. : Пошук, 1999. С. 304.

16. Ярмошик І. І. Місцеві органи влади Волинської губернії в період Гетьманату Павла Скоропадського (травень-грудень 1918 року). Український консерватизм і гетьманський рух : історія, ідеологія, політика. Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. Вип. 11-12 / [гол. ред. Ю. І. Терещенко]. К. : Вид. Центр КНЛУ, 2006. С. 88-96.

17. Закон про проведення виборів губернських і повітових земських гласних. Державний вісник. 1918. № 50. 21 вересня. С. 3; Закон про зміну діючого статуту громадського управління міст. Державний вісник. 1918. № 55. 5 жовтня. С. 3.

18. Закон о выборах. Жизнь Подоліи. 1918. № 93. 7 ноября. С. 2.

19. У Житомирі. Волинська газета. 1918. № 22. 1 жовтня. С. 2; Розпис кількості гласних, підлягаючих обранню до Міських Дум. Державний вісник. 1918. № 59. 16 жовтня. С. 3.

20. Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського [Текст] : дис. канд. іст. наук. : 07.00.01. Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2009. С. 98-103.

21. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 73, арк. 26.

22. Козинець І. Ю. Державотворчі процеси на Волині в добу гетьманату П. Скоропадського [Текст] : дис. канд. іст. наук. : 07.00.01. Київський національний лінгвістичний університет. Київ, 2009. С. 98-103.

23. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1., спр. 67, арк. 8; Державний архів Житомирської області, ф. р - 1644, оп. 1, спр. 4, арк. 96 зв.

24. Галатир В. В. Державотворчий процес на Ізяславщині в добу Гетьманату П. Скоропадського . Ізяславщина. Від давнини до сучасності : наук.-краснавче видання / за ред. В. Г. Берковського. Ізяслав, 2013. С. 113.

25. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 9, арк. 183.

26. Коммуніст. № 1 – 2. 1918. 15 червня. С. 2.

27. Косміна Р. І. Наш край в 1917-1920 рр. Наш край в курсі вивчення історії України / [упор. С. Ю. Рибчинчук]. Луцьк : Вид-во «Волинська обласна друкарня», 2004. С. 103-115.

28. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 58, арк. 23.

29. Там само, ф. 1216, оп. 1, спр. 73, арк. 10.

30. Макарчук С. А. Рік перший боротьби під прапором Жовтня. Назустріч волі : збірник науково-історичних нарисів / [упор. М. К. Івасюта, А. П. Калиновський]. Львів : «Каменярь», 1979. С. 12-16.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

31. Державний архів Житомирської області, ф. Р-1644, оп. 1, спр. 9, арк. 2.
32. Галатир В. Селянські повстання в Правобережній Україні за Гетьманату П. Скоропадського. Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали Четвертої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / [під ред. О. Г. Погорільця, Л. В. Баженова, А. М. Трембіцького та ін.]. Меджибіж – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2011. Ч. 1. С. 287–293.
33. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 73, арк. 20.
34. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 95, арк. 119.
35. Державний архів Київської області, ф. р-2797, оп. 1, спр. 2, арк. 170 зв.
36. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 95, арк. 9.
37. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К.: Головна редакція УРЕАН УРСР, 1971. С. 267, 493–494.
38. ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 95, арк. 230.
39. ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 43, арк. 1–5, 10, 12.
40. До населення Волинської губернії. Вісник Волинського губернського старости. 1918. Ч. 74. 10 листопада. С. 1.
41. Ірод. Громадянин. 1918. 24 грудня. С. 2.
42. У Волинському Національному Союзі. Свободная Волинь. 1918. 7 грудня. С. 3.

УДК 94(477.43)«1918»:352/353

*Світлана КОРЖИК,
селище Летичів, Хмельницька обл.*

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ВЛАДНА ВЕРТИКАЛЬ НА ЛЕТИЧІВЩИНІ В ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.)

У дослідженні на основі широкого кола архівних джерел та спогадів очевидців проаналізовано трансформацію владної вертикалі в Летичівському повіті Подільської губернії впродовж 1918 року. Висвітлено процес відновлення державних інституцій за доби Гетьманату Павла Скоропадського, зокрема діяльність повітового старости Олександра Потоцького та розгортання структур Державної варті.

Особливу увагу приділено детальному аналізу структури та персонального складу Летичівської міської управи станом на осінь

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

1918 року, що дозволило реконструювати функціональний поділ та соціально-освітній зріз місцевого чиновництва. Розглянуто специфіку взаємовідносин між українською цивільною адміністрацією та австро-угорським військовим командуванням. Доведено, що жорсткий окупаційний режим, реквізиції та діяльність Земельних ліквідаційних комісій призвели до радикалізації селянства, сплеску партизанського руху та проголошення «Летичівської радянської республіки», що зрештою дестабілізувало регіон напередодні приходу влади Директорії.

Ключові слова: Летичівський повіт, Українська Держава, Павло Скоропадський, повітовий староста, Олександр Потоцький, міська управа, Державна варта, австро-угорська окупація, Земельна ліквідаційна комісія, партизанський рух, Поділля.

Актуальність теми. Дослідження трансформації місцевого самоврядування та владних вертикалей у період Української Держави гетьмана Павла Скоропадського залишається одним із найбільш пріоритетних завдань сучасної історичної науки. У контексті децентралізації та сучасних реформ державного управління особливої ваги набуває досвід функціонування повітових та міських управ у 1918 році, коли відбувалася спроба поєднати дореволюційні адміністративні традиції з новими вимогами національного державотворення. Летичівський повіт Подільської губернії є репрезентативним регіоном для вивчення складних механізмів взаємодії між цивільною адміністрацією, військовими структурами та окупаційними австро-угорськими військами.

Метою статті є комплексний аналіз структури, персонального складу та функціональних особливостей органів влади в Летичівському повіті у 1918 році, а також з'ясування причин дестабілізації політичної ситуації в регіоні восени 1918 року.

Аналіз джерельної бази та стану наукової проблеми. Наукове осмислення діяльності владних структур на Летичівщині неможливе без системного аналізу джерельної бази, яка, за визначенням В. В. Галатиря [1], є сукупністю документів, що відображають усі сфери життя суспільства та мають глибоке історичне значення. Найбільш репрезентативний масив інформації щодо Правобережжя зосереджений у фондах ЦДАВО України, зокрема у фондї 1216 [2] («Міністерство внутрішніх справ Української Держави»). Згідно з анотацією до Опису 1 цього фонду

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

[2], документи розкривають зміст діяльності гетьманського уряду по відновленню порядку, містять законопроекти, звіти про настрої населення, формування державної варти та боротьбу з більшовицькими організаціями. Важливе значення для вивчення кадрової динаміки та процесу становлення інституту комісарів напередодні Гетьманату має дослідження В. Р. Адамського [3], де опубліковано матеріали, що відображають зміни в місцевих органах влади Поділля впродовж 1917 – квітня 1918 рр.

Джерельну базу дослідження суттєво розширюють неопубліковані раніше матеріали Фонду 1166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, зокрема протоколи Летичівської повітової та дільничних виборчих комісій, які дозволяють детально реконструювати механізми функціонування виборчої вертикалі та ідентифікувати персональний склад місцевого адміністративного апарату в добу Української Держави [4].

Особливу роль у реконструкції структури міського самоврядування відіграють матеріали фонду 538 [5], де зберігаються результати анкетування статистичного відділу МВС щодо персонального складу та галузевого поділу управи Летичева. Отримані дані дозволяють верифікувати інформацію про керівництво та кадровий склад місцевих установ, зокрема про обрання міським головою М. С. Крижанівського [6].

Вагоме місце в джерельній базі посідають напрацювання автора, зокрема монографія «Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917-1921 рр.», де комплексно висвітлено перебіг боротьби за владу [7]. Суттєвим доповненням стали мемуарні свідчення та краєзнавчі нариси О. Осліковської, у яких відтворено атмосферу каральних заходів австро-угорських військ та діяльність Земельних ліквідаційних комісій [8, с. 119].

Найбільш трагічним епізодом став рапорт губерньського старости Кисельова, у якому зазначалося, що в Новій Синяві 23 квітня 1918 року австрійці вдалися до масових підпалів та розстрілів заручників у відповідь на збройний опір селян [9].

Концептуальне бачення цих подій сформовано з урахуванням праць О. М. Завальнюка [10], який аналізує складні трансформації Української революції 1917-1921 рр. Додаткові відомості про фінансовий стан повіту та земські витрати базуються на матеріалах фонду 3140 [11], а загальні статистичні дані звірені з «Календарем

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

на 1919 рік» [12]. Соціальні конфлікти та діяльність повстанських загонів деталізовано у працях О. Осліковської [13], а методологія дослідження містечок Правобережжя та діяльність органів місцевого самоврядування опирається на монографію О. Завальнюка та О. Комарницького [14].

Серед дослідників та науковців, які приділили увагу вивченню органів міського самоврядування на Поділлі необхідно відзначити П. Григорчука [15], В. Лозового [16], В. Стецюка [17], О. Кравчука [18] та інших.

Методологія дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності та системності. Застосовано історико-генетичний метод для простеження еволюції владних інституцій, порівняльно-історичний — для зіставлення методів управління різних політичних режимів, та метод просопографічного аналізу (при вивченні персонального складу управ та біографії старости О. Потоцького).

Наукова новизна дослідження полягає у введенні до наукового обігу раніше невідомих масивів архівних даних Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, що дозволило вперше детально реконструювати поіменний склад та внутрішню структуру Летичівської міської управи станом на осінь 1918 року [4]. Шляхом глибокого синтезу статистичних показників та виявлених автентичних агітаційних матеріалів у роботі вперше проаналізовано особливості складної взаємодії державної влади з національними виборчими комітетами на Летичівщині, що дало змогу довести визначальну роль етнічного чинника у формуванні електоральних уподобань мешканців повітового центру. Крім того, у дослідженні вперше вибудовано цілісну модель співіснування гетьманських призначенців із виборними органами самоврядування, що в умовах тогочасної іноземної військової присутності на Поділлі відображало специфіку адаптації владної вертикалі Української Держави до складних викликів революційної доби [5].

Виклад основного матеріалу. Аналіз трансформації владної вертикалі на Летичівщині у 1918 році потребує передусім ретельного окреслення адміністративно-територіальних та демографічних параметрів регіону, які визначали специфіку місцевого управління. Станом на 1 січня 1918 року Летичівський

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

повіт Подільської губернії охоплював площу у 2371,7 кв. верст та об'єднував 12 волостей, де у 8 містечках і 201 селі загалом проживало 234104 особи [19, с. 12]. Окрім повітового центру – міста Летичева, чие населення на той момент налічувало 10930 мешканців, вагомий статус містечок мали також Меджибіж (8358 осіб), Вовковинці (8 094 особи) та Деражня (5 392 особи).

Важливо підкреслити суттєву відмінність в етнічній структурі повіту, що безпосередньо впливала на характер політичної мобілізації населення: якщо у сільській місцевості абсолютну більшість становили українці (83,18%), то в містах і містечках домінувала єврейська громада, чия частка сягала 57,25%, тоді як українці становили лише 23,61%, поляки – 9,71%, а росіяни – 9,02% [19, с. 4, 20]. Саме така демографічна конфігурація зумовлювала необхідність пошуку інклюзивних моделей управління та пояснювала вагому роль національних виборчих комітетів у подальших державотворчих процесах.

Початок 1918 року позначився для регіону різкою дестабілізацією безпекової ситуації, оскільки вже у перші дні січня полки 2-ї Фінляндської дивізії за розпорядженням більшовицького командування були перекинуті в район Красилова, а до Деражні та Вовковинець увійшли підрозділи 11-ї кавалерійської дивізії, що перейшли на бік більшовицької влади. Ця військова експансія призвела до фактичного паралічу проукраїнських структур, про що згодом згадувала Олена Осліковська, зауважуючи, що ні в місті, ні в повіті на той час не залишилося представників Центральної Ради, які б виявляли ознаки свого існування.

Попри ці критичні обставини та військову присутність більшовицьких сил, легітимні адміністративні інституції намагалися підтримувати тяглість державного управління, що найяскравіше проявилось в діяльності виборчих органів. Важливим складником утвердження української влади, попри загрозу окупації, стала організація виборів до Українських Установчих зборів, чий перебіг у Летичівському повіті детально відображений у матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [4].

Попри вкрай складну воєнно-політичну ситуацію, тогочасний адміністративний апарат повіту демонстрував дивовижну тяглість та спроможність до організації чітких демократичних процедур,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

що підтверджується ієрархічною підпорядкованістю міських та дільничних комісій повітовому центру.

Згідно з протоколом засідання від 21 січня 1918 року, Летичівська повітова комісія здійснювала ретельний нагляд за процесом волевиявлення, аналізуючи результати голосування по всій мережі дільниць, серед яких особливе місце посідала дільнична комісія № 1 міста Летичева [4]. Статистичні дані засвідчують, що із загальної кількості 4341 виборця, внесеного до списків у повітовому центрі, участь у голосуванні взяли 1367 осіб, при цьому переконливу перемогу здобув список № 11, який отримав 616 голосів [4, арк. 1-4 зв]. Така електоральна активність була значною мірою зумовлена потужною мобілізацією національних громад, зокрема єврейської, яка через діяльність «Єврейського національного виборчого комітету» забезпечила консолідовану підтримку своїх представників, що підтверджується використанням двомовних агітаційних карток ідиш та російською мовою [4, арк. 5 г]. Аналіз персонального складу комісій дозволяє ідентифікувати представників тогочасної місцевої еліти, серед яких чільне місце посідали Адам Козловський, Костянтин Зарембський та Вікентій Малицький, чия діяльність на виборчих посадах підкреслює активну роль місцевої шляхти та інтелігенції у функціонуванні владних структур [4, арк. 3]. Особливу увагу привертає процедурна строгість роботи комісії, яка визнала недійсними частину виборчих карток через порушення законодавчих норм, зокрема статтю 54 тогочасного виборчого закону, що свідчить про намагання зберегти легітимність державного управління навіть у кризовий період [4, арк. 4].

Паралельно з виборчими процесами, формування владної вертикалі на місцях продовжувало спиратися на правове поле попереднього періоду, де діяла Постанова Російського Тимчасового Уряду від 19 вересня 1917 року та «Тимчасове положення про губернських і повітових комісарів». Варто наголосити на тому, що комісари Тимчасового Уряду після утворення УНР були замінені обраними на з'їздах різних партій і громадських організацій комісарами Центральної Ради [20, с. 380]. Відповідно до пункту 9 Постанови, губернський і повітовий комісари та їх помічники призначалися Міністром внутрішніх справ за погодженням з губернським чи повітовими комітетами об'єднаних громадських організацій, де такі існували, причому ці посадовці при вирішенні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

загальних питань місцевого самоврядування діяли як одне ціле [21, арк. 63 зв.].

Проте реальний стан справ у повіті часто дисонував із формальними адміністративними процедурами через глибоку деструкцію правопорядку. Летичівський повітовий комісар Я. Карпачов з приводу даної ситуації зазначав: «Аграрні непорозуміння, крадіжки, грабежі поширюються по губернії. Міліція не стоїть на висоті свого завдання. В тих повітах Подільської губернії, куди вступило військо перед останнім відступом, в селах залишилися чорні обгорілі стовпи. Кам'янецький повіт голодує. Землю селяни беруть на орендних умовах за вказівкою земельних комітетів» [22, с. 14]. Також він констатував факти масового нищення посівів, худоби, спуску ставків та руйнування будинків [23, с. 150].

У лютому 1918 р., коли більшовицька окупація охопила майже всю територію України, політичні лідери УНР звернулись за підтримкою до Німеччини та Австро-Угорщини, внаслідок чого було підписано мирний договір і утворено військово-політико-економічний союз [24, с. 45]. Центральна Рада не мала власних регулярних збройних сил і тому була переконана, що з більшовиками можна боротися тільки за допомогою німецької військової сили. Панування більшовиків на Поділлі було короточасним, до середини лютого 1918 р., коли почали наблизатись підрозділи австро-угорських військ. Саме через цю новину не вдалось провести Губернський з'їзд Рад, який планувався на 14 лютого 1918 р. з розглядом питань організації губернської влади, продовольства, землі та місцевого судочинства [25, арк. 12]. Зрештою, боротьба за владу на Поділлі мало цікавила простих жителів територіальних громад, які в першу чергу потребували вирішення нагальних господарських питань, таких як пошук посівного матеріалу та поновлення реманенту.

Функціонування та персональний склад органів місцевого самоврядування Летичева. Встановлення влади Української Держави у квітні 1918 року зумовило необхідність переформатування місцевих управлінських структур на засадах фаховості та стабільності. У Летичівському повіті цей процес відбувався в умовах складної взаємодії між державними призначеннями та виборними органами міського самоврядування. Ключовою ланкою в цій системі була Летичівська міська управа,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

функціонування якої восени 1918 року стало об'єктом прискількивої перевірки з боку Департаменту місцевого самоврядування МВС [5, арк. 20].

Згідно з архівними даними, станом на вересень 1918 року міським головою Летичева був М. С. Крижанівський, обраний на цю посаду міською думою 18 серпня 1918 року [5, арк. 22]. Соціально-майновий статус голови підкреслював його приналежність до заможної верстви: окрім середньої освіти, він володів дачею з лісовою ділянкою у Звенигородському повіті та земельною площею у 800 кв. сажнів безпосередньо в Подільській губернії [5, арк. 22]. До складу управи також входили члени К. Л. Вержбицький та Н. С. Березовський, які мали «домашню освіту», що було характерною рисою для повітового чиновництва того часу [6, с. 70].

Особливістю Летичівської управи була її чітка галузева структура, що складалася з чотирьох відділів: секретарського (завідуючий Коцеба), бухгалтерського (завідуючий Березовський), продовольчого та воїнського (діловод Бондині) [5, арк. 22]. Кожен відділ мав штатних помічників, що свідчило про спробу налагодити стабільний бюрократичний апарат, здатний забезпечувати життєдіяльність міста в умовах воєнного стану та присутності австро-угорських військових підрозділів [6, с. 82].

Проте ефективність цієї структури часто нівелювалася втручанням окупаційної влади. Австро-угорські війська, які дислокувалися в Летичеві, нерідко ігнорували розпорядження цивільної адміністрації, проводячи самовільні реквізиції та втручаючись у роботу продовольчого відділу управи [7; 18, с. 8]. Це створювало ситуацію двовладдя, де номінально українська адміністрація була змушена лавірувати між вимогами гетьманського центру та інтересами іноземного військового командування [10, с. 216].

Інститут повітового старости та система державної варті на Летичівщині. Центральною фігурою гетьманської адміністрації в регіоні був повітовий староста, чиї повноваження поєднували адміністративні та наглядові функції. На цю посаду в Летичівському повіті було призначено Олександра Олександровича Потоцького [26]. Його персональний досвід як депутата III та IV Державної Думи від Подільської губернії [26], а також тривала служба мировим суддею в Летичівському окрузі,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

відповідали кадровій політиці Павла Скоропадського щодо залучення фахових управлінців із середовища місцевого дворянства. О. Потоцький, будучи кавалером орденів Св. Станіслава та Св. Володимира [26], уособлював тяглість державної традиції, намагаючись відновити в повіті суворий правопорядок після хаосу початку 1918 року [7].

Силу підтримку адміністрації старости забезпечувала Державна варта, яка прийшла на зміну повітовій міліції [27]. Начальником варти в Летичеві був призначений В. А. Фідлер, а загальна чисельність підрозділу разом із кінною резервною сотнею перевищувала 270 вояків [6, арк. 32]. Головним завданням варти була не лише боротьба з криміналітетом, а й охорона залізничних вузлів (зокрема станції Деражня) та підтримка діяльності Земельних ліквідаційних комісій [27]. Військовим комендантом повіту залишався полковник А. М. Гончаренко [28, с. 42], який координував взаємодію між українськими збройними формуваннями та австро-угорським командуванням.

Попри формальну підпорядкованість старості, реальна влада в повіті часто належала представникам 25-го австро-угорського корпусу [29, с. 82]. Це створювало системні конфлікти: австрійські коменданти нерідко скасовували розпорядження О. Потоцького, якщо вони суперечили інтересам окупаційних військ щодо збору продовольчого податку [10, с. 218].

Населення губернії було стурбовано появою австро-угорців, і зазначимо, що не безпідставно. Однак, місцева влада намагалась охарактеризувати прихід військ як допомогу у боротьбі проти більшовиків, а не як окупантів. З цією метою Подільський губернський комісар Г. Степура закликав населення краю до спокою і попередив, що жодного насильства не буде і бути не може. Він же надіслав телеграму Кам'янець-Подільському повітовому комісару з роз'ясненням присутності іноземних військ наступного змісту: «Темні сили, вороги Української Народної Республіки, розсіваючи всякі невірні слухи, підбурюють народ. Між іншим, балакають, що німці і австрійці приїхали по заключенню миру на те, щоб відібрати у селян землю, яка передана народом третім і четвертим Універсалами Центральної Ради і віддати її назад панам...

Всі ті слухи неправдиві. Німці і австрійці не вмішуються зовсім у наше самоврядування і не можуть припинити наших соціальних

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

реформ» [30, с. 99]. Але, як виявилось згодом, це було замилювання очей простих селян [27, с. 169].

Як зазначає у своїх спогадах О. Осліковська, присутність іноземних військ сприймалася населенням як «чужа сила», що підтримувала повернення поміщицького землеволодіння, що зрештою радикалізувало селянство та підірвало авторитет інституту старости [13, с. 119; 8, с. 8].

Економічне забезпечення та земельні відносини в повіті. Функціонування владної вертикалі на Летичівщині потребувало сталого фінансового підґрунтя, основним джерелом якого залишалися земські збори. Згідно з архівними даними про кошториси витрат повітового земства на 1918 рік, розподіл коштів відображав гостру кризу перехідного періоду [31]. Кошториси свідчать про спроби адміністрації О. Потоцького стабілізувати податкову систему, проте основний тягар земського збору лягав на плечі селянства, що в умовах воєнного стану сприймалося вкрай негативно [31].

Паралельно з фінансовим тиском, ситуацію в повіті дестабілізувало аграрне питання. 18 серпня 1918 року розпочали активну роботу Земельні ліквідаційні комісії, завданням яких було повернення майна та відшкодування збитків великим землевласникам [9, арк. 3]. У Летичівському повіті цей процес супроводжувався активним залученням Державної варти та австро-угорських підрозділів для примусового стягнення контрибуцій із селян [8].

Комісією здійснювався розгляд позовів та скарг про збитки від погромів та пограбувань. Повернення збитків в десятки і сотні тисяч комісією звичайно присуджувались і накладались на усе поселення, з огляду на важкість встановлення дійсних винуватців пограбування. За порубку і розграбування 721 дуба з церковного лісу с. Козачки, комісією було присуджено вилучити на користь церкви 9 тис. 680 крб. по особливій розкладці на селян села Козачок, села Терлівки, присілка Ревухи і хуторів «Анютин» та інших околичних поблизу церковного лісу поселень. Це відбулося за постановою судової ліквідаційної комісії від 28 жовтня, з правом апеляції в Губернську Ліквідаційну комісію з боку відповідачів. Вилучення збитків не настало з огляду нових подій, що насувалися [32, с. 23-24].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Як зазначає О. Осліковська, саме діяльність цих комісій стала тригером для масових заворушень. У селах Марківці та Голосків спроби відновлення поміщицьких прав призвели до відкритих збройних зіткнень, які окупаційна влада придушувала із надзвичайною жорстокістю [13, с. 119; 18, с. 8]. Фінансовий аудит земських витрат [31] у поєднанні з жорсткою земельною реституцією створили умови, за яких гетьманська адміністрація втратила підтримку навіть поміркованих верств населення, що зрештою зумовило швидку радикалізацію регіону восени 1918 року [10, с. 219].

Неузгодженість дій органів місцевого самоврядування із виконавчими органами влади, нерішучість Центральної ради у питанні реформування системи міського самоврядування, відсутність правової бази, яка б регламентувала повноваження та діяльність органів самоврядування, постійна зміна влади на Поділлі, вносили хаос в роботу територіальних громад, що в свою чергу значно зменшило їх вплив на місцеве життя.

На основі проведеного дослідження адміністративно-територіального устрою та функціонування владної вертикалі на Летичівщині у 1918 році можна сформулювати такі **висновки**:

1. Встановлено, що адміністративно-територіальна модель Летичівського повіту на початку 1918 року характеризувалася перехідним станом, де поєднувалися дореволюційні управлінські традиції, правове поле Тимчасового уряду та нові інституції Української Народної Республіки. Демографічна специфіка регіону, де понад 57% міського населення становила єврейська громада, зумовила особливу роль національних виборчих комітетів у легітимізації влади, що підтверджується успіхом національних списків на виборах до Установчих зборів у січні 1918 року.

2. Доведено, що кадровий склад гетьманської адміністрації на Летичівщині формувався за принципом залучення фахових управлінців із місцевого дворянства та інтелігенції. Призначення повітовим старостою Олександра Потоцького, досвідченого парламентаря та юриста, свідчило про намагання Павла Скоропадського забезпечити професіоналізм та тяглість державної служби. Реконструкція структури Летичівської міської управи дозволила виявити чіткий галузевий поділ (секретарський, бухгалтерський, продовольчий та війський відділи), що вказує на

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

спробу створення ефективного бюрократичного апарату європейського зразка.

3. З'ясовано, що ключовим дестабілізуючим фактором для владної вертикалі стала ситуація «двовладдя», спричинена дислокацією австро-угорських військ. Іноземне командування систематично втручалось в роботу цивільної адміністрації, ігнорувало розпорядження старости та проводило самовільні реквізиції. Це нівелювало авторитет української влади в очах населення, перетворюючи державні інституції на номінальні структури, обмежені вимогами окупаційного режиму.

4. Виявлено, що соціальна напруга в повіті сягнула критичної межі через діяльність Земельних ліквідаційних комісій та фінансовий тиск на селянство. Примусове стягнення контрибуцій за погроми поміщицьких маєтків та реституція великого землеволодіння за підтримки Державної варти призвели до радикалізації мас. Жорсткі каральні акції австро-угорців у відповідь на опір (зокрема трагедія в Новій Синяві) стали каталізатором партизанського руху та проголошення ефемерних утворень на кшталт «Летичівської республіки».

5. Резюмовано, що спроба побудови міцної владної вертикалі на Летичівщині у 1918 році зазнала фіаско не через відсутність фахових кадрів чи структурних реформ, а внаслідок нерозв'язаності аграрного питання та повної залежності від іноземної військової сили. Це створило сприятливе підґрунтя для швидкого падіння гетьманського режиму в регіоні та переходу влади до рук Директорії УНР під час антигетьманського повстання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галатир В. В., Лозовий В. С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.). Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. 380 с.

2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Фонд 1216. Міністерство внутрішніх справ Української Держави, м. Київ. Опис 1. Анотація. URL: <https://tsdavo.gov.ua/f-1216-ministerstvo-vnutrishnih-sprav-ukrayinskoyi-derzhavy-m-kyiv/> (дата звернення: 25. 03. 2026).

3. Адамський В. Р. Подільський губернський комісар (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Дослідження. Документи. Матеріали. Хмельницький: ФОП Цюпак А. А., 2021. 275 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

4. ЦДАВО України. Ф. 1166. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи засідань Летичівської повітової комісії з виборів до Українських Установчих зборів (1918 р.). 143 арк.
5. ЦДАВО України. Ф. 538. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 20–22.
6. Адамський В. Управи міст Поділля восени 1918 року: структура та кількісний склад. *Поділля і Південно-Східна Волинь*. Хмельницький: ХГПА, 2025. С. 68.
7. Коржик С. А. Летичів та Летичівщина у вирі Української революції 1917–1921 рр. Хмельницький: Стрихар А. М., 2019. 92 с.
8. Осліковська О. Один епізод з великої історії. *Колгоспна правда*. 1973. 13 листопада.
9. ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 3.
10. Завальнюк О. М. Нариси історії Української революції 1917–1921 років. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 214–219.
11. ЦДАВО України. Ф. 3140. Оп. 1. Спр. 1.
12. Календар – Довідкова книжка на 1919 рік. Кам'янець на Поділлі: Друк. Когена і Дунаєвського, 1919. 120 с.
13. Осліковська О. Летичівська республіка. *Вітчизна*. 1974. № 4. С. 119–129.
14. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
15. Григорчук П. С., Яременко О. І. Реалізація реформи органів державного управління та самоврядування в Подільській губернії в 1918 р. *Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 361–364.
16. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис). Київ: [б. в.], 1999. 29 с.
17. Стецюк В. Б. Роль земського самоврядування в житті Кам'янця-Подільського доби Визвольних змагань 1917–1920 рр. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія та сучасність: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: К-ПДУ, 2005. С. 98–100.*
18. Кравчук О. М. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.). *Поділля в контексті української історії: матеріали всеукр. наук. конф. (29–30 листоп. 2001 р.)*. Вінниця: ВДПУ, 2001. С. 172–176.
19. Календар – Довідкова книжка на 1919 рік / Оціночно-статистичний відділ Подільської губернської народної управи. Кам'янець на Поділлі: Друк. Когена і Дунаєвського, 1919. 120 с.
20. Антонишин А. П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий – травень 1918 р.). *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. С. 379–386.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

21. ЦДАВО України. Ф. 1792. Оп. 1. Спр. 2. 121 арк.
22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: у 4 кн. Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1921. Т. 2. 204 с.
23. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923: у 2 т. Ужгород, 1932. Т. 1: Доба Центральної Ради. 437 с.
24. Григорчук П. С., Яременко О. І. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: зб. наук. пр. Вінниця, 2002. Вип. 3. С. 45–46.*
25. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (ЦДАГОУ). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 661. 21 арк.
26. Кравчук О. М., Калитко С. Л., Марценюк Н. М. Олександр Потоцький – Летичівський повітовий староста (1918 р.). *Деражнянщина: минуле і сучасне: матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С.230–239.*
27. Вітюк О., Герасимов Т., Завальнюк К. Міське самоврядування на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.). *Межибіж: науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. 2017. № 1, ч. 1. С. 167–170.*
28. Кохановський О. Деражнянщина у період української національної революції 1917–1922 років. Хмельницький: [б. в.], 2008. 48 с.
29. Комарніцький О. Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 82.
30. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): зб. док. та матеріалів / упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. Вінниця: О. Власюк, 2008. 208 с.
31. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): монографія. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г., 2009. 368 с.
32. Дячок В. Церковний літопис села Козачки як джерело до вивчення визвольних змагань на Поділлі у 1917–1920 рр. *Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.): матеріали Всеукр. наук. конф. (19 січня 2007 р.). Хмельницький, 2008.*

**РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ НА ПОДІЛЛІ
НАПРИКІНЦІ 1918 РОКУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ГАЗЕТИ «ЖИТТЯ ПОДІЛЛЯ»)**

Період Української революції 1917-1921 років є визначальним етапом у історії Української державності. Досвід Української Народної республіки став своєрідним орієнтиром для багатьох поколінь борців за незалежність, від повстанського руху другої світової війни, дисидентського руху в 60-80 роках до сьогодення й сучасних захисників які відстоюють територіальну цілісність та національну самобутність України в умовах повномасштабної війни.

Актуальність дослідження цього періоду зумовлена необхідністю аналізу механізмів розбудови державних інституцій. У цьому контексті особливої ваги набуває вивчення регіонального аспекту революційних подій, зокрема на теренах Поділля. Адже саме територія Поділля наприкінці 1918 року шперетворилась на один із ключових центрів розгортання українського руху та формування структур Дрикторії УНР. Реконструкція подій того часу за матеріалами місцевого видання газети «Життя Поділля» дозволяє змогу не лише деталізувати перебіг антигетьманського повстання, а й простежити динаміку суспільних настроїв у регіоні.

Метою данного дослідження є аналіз особливостей/аспектів розгортання українського руху на поділі відображених у газеті «Життя Поділля», а також з'ясування його основних форм, напрямів діяльності.

Дослідження революційних подій на Поділлі 1917-1921 рр. має тривалу традицію в українській історичній науці. Зокрема, загальні аспекти становлення української влади у регіоні та функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету ґрунтовно висвітлені у працях таких дослідників, як О. Завальнюк, В. Степанков, І. Данилов та А. Трембіцький.

Попри значний доробок істориків, питання репрезентації українського руху на сторінках місцевої періодики, зокрема крізь

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

призму часопису «Життя Поділля», залишається вивченим лише фрагментарно. Більшість дослідників залучали матеріали газети як допоміжне джерело для верифікації окремих фактів. Натомість комплексного аналізу ідеологічного наповнення публікацій, динаміки суспільних настроїв та механізмів координації громадського життя через цей медійний ресурс наприкінці 1918 року досі не проводилося. Це зумовлює наукову новизну нашого дослідження, у якому газета постає як самостійний об'єкт аналізу та провідний ретранслятор державотворчих ідей Директорії в краї.

Кінець 1918 року став переломним етапом в історії Української революції. Після дев'яти місяців правління Української Держави Павла Скоропадського в країні розпочалося антигетьманське повстання, очолюване Директорією УНР. У цьому процесі Поділля, і зокрема Кам'янець-Подільський, відігравали стратегічну роль.

Перехід влади до Директорії в регіоні відбувався в умовах гострої військово-політичної напруги. Поділля фактично перетворилося на тилу базу для формування нових республіканських підрозділів та водночас стало осередком «культурного десанту», куди з окупованого більшовиками Києва перемістилися провідні наукові та інтелектуальні сили. Саме у грудні 1918 року відбувалася зміна адміністративної парадигми: перехід від бюрократично-централізованої моделі Гетьманату до концепції народоправства та широкої участі самоврядних інституцій (земств і селянських спілок) у розбудові держави. На тлі активної фази боротьби за незалежність та збройного конфлікту в Галичині, Поділля наприкінці 1918 року стало унікальним майданчиком, де мілітарні потреби органічно поєднувалися з безпрецедентним культурно-освітнім піднесенням.

Часопис «Життя Поділля», що позиціонував себе як незалежна та демократична газета видавалась товариством «Просвіта» у Кам'янці-Подільському від 15 грудня 1918 року до 10 травня 1919 року, містила в собі накази центральної та місцевої влади, місцеву хроніку, новини з університетського життя, та статті відомих громадських діячів, таких як В. Біднов.

Джерельна база часопису «Життя Поділля» дозволяє здійснити комплексний аналіз українського руху, що наприкінці 1918 року охопив ключові сфери життєдіяльності краю. Для цілісного відтворення картини національно-визвольних процесів у регіоні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

доцільно розглядати їхнє розгортання через призму трьох взаємопов'язаних рівнів.

Насамперед увагу зосереджено на політико-адміністративному вимірі, що включав утвердження влади Директорії УНР, мобілізацію селянства та стратегічну боротьбу з політичними опонентами. Наступним етапом дослідження постає аналіз розбудови національної системи освіти, де провідну роль відіграв Кам'янець-Подільський державний український університет як осередок інтелектуального спротиву русифікації. Зрештою, логічним завершенням цілісного огляду є духовно-релігійний аспект, що виявився у прагненні до українізації церкви та повернення православної традиції до національних витоків. Саме така послідовна структура дозволяє простежити динаміку трансформації Поділля з провінційної окраїни колишньої імперії на один із ключових центрів українського державотворення.

Аналіз публікацій часопису дозволяє реконструювати не лише тогочасну політичну ситуацію в регіоні, а й ідеологічні засади, на яких розгортався український рух на Поділлі наприкінці 1918 року. Одним із наріжних каменів інформаційної політики видання була безкомпромісна критика поваленого Гетьманату П. Скоропадського. Режим трактувався авторами як антинародний та соціально несправедливий. Зокрема, у відозві Повітового Комітету Селянської Спільки зазначалося: Гетьман з великими землевласниками та капіталістами, опираючись на німецькі штики, гнітив трудове населення, наших робітників та селян» [1].

Така публічна деконструкція попередньої влади слугувала цілям політичної мобілізації. Публікації мали на меті протистояти інформаційному тиску та контрреволюційній пропаганді. Автори часопису застерігали населення: «Вороги нашого народу... ширять всякі чутки і сіють ворожнечу поміж всім громадянством, аби ослабити великий визвольний рух український, аби одібрати з рук селянства здобуту волю та землю» [2]. У цьому контексті газета виступала не просто інформатором, а ідеологічним щитом УНР на Поділлі.

Виходячи з матеріалів видання, можна чітко простежити політичну лінію Директорії – лівосоціалістичну та народоправну. Головною рушійною силою та опорою республіки бачилося селянство Поділля, яке закликали до негайної самоорганізації. Часопис пропагував ідею свідомого громадянського суспільства

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

через створення селянських спілок: «Щоб допомагати Директорії, а разом з тим і самим собі, все селянство повинно об'єднуватися та гуртуватися в селянські спілки. В єднанні – сила, і безпека од усяких ворогів!» [3].

Важливо підкреслити прикладний, практичний характер подільської преси. Замість абстрактної агітації, газета «Життя Поділля» подавала чіткі інструкції для сільських громад краю: від алгоритму реєстрації нових осередків (повідомлення до тимчасового Повітового комітету в Кам'янці) до анонсування дати майбутнього з'їзду представників спілок на Різдво. Таким чином, через пресу здійснювалася реальна координація та структурування подільського селянства навколо програми Директорії УНР.

Окрім мобілізації сільського населення та критики Гетьманату, на сторінках часопису «Життя Поділля» гостро поставало питання взаємовідносин нової влади з міськими елітами та старим самоврядуванням (Думою). Яскравим прикладом внутрішньополітичної полеміки є стаття під назвою «Думці в гамлетовому плащі». У ній автор піддає нищівній критиці поведінку міських гласних (депутатів), які під час правління П. Скоропадського самоусунулися від політичного життя. Газета викриває їхнє вичікувальне ставлення: «Більше двох місяців не було видно і чути наших товаришів по думському розгону... поховались так що не було з ким поговорити про опротестування цього розгону. А зараз... все це герої, завоювателі революції» [4].

Автор протиставляє пасивність міських еліт жертвовності української демократії, яка вела підпільну боротьбу на межі виживання. У статті наголошується: «Українська демократія, заціпивши зуби, готовилась до боротьби на життя або на смерть... Зараз все кінчено. Кров'ю найкращих синів української демократії здобута воля народу України» [5].

Особливе обурення часопису викликав той факт, що після перемоги повстання стара міська Дума почала блокувати роботу республіканських органів влади, прикриваючись удаваною вірністю демократичним нормам (звідси й метафора про «плащ Гамлета»). Газета трактує це як політичний саботаж та демагогію: «...починаються пам'ятні інтерпеляції меншостей, жонглювання принципами: вони не хтіли, бачите, працювати з-за принципу... та, мабуть, з принципового боку не варт було і з гетьманом боротись?» [6].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Таким чином, матеріали газети фіксують глибокий конфлікт між радикально налаштованою українською революційною демократією та консервативним міським самоврядуванням Кам'янця. Часопис закликає не гаяти часу на безплідні політичні дискусії з міськими елітами, а зосередитися на негайному державному будівництві: «Зоставайтесь здоровенькі зо своїми принципами, а ми як здобули самі свою волю, так і здобудем вільне життя своєю країні. Ставаймо до праці, час не жде» [7].

Поряд із розв'язанням нагальних політичних питань, стратегічним напрямом діяльності українського руху на Поділлі постала сфера народної освіти. Редактори «Життя Поділля» обґрунтовували це тим, що задоволення освітніх потреб є «міцною основою для творчої державної роботи», адже еволюція будь-якого народу прямо залежить від інтелектуального розвитку. Часопис наголошував на трагізмі попередньої епохи, коли школа проводила «денационалізацію та русифікувала населення так, що молоде покоління... одривалося од народнього ґрунту» [8].

Процес інституційної розбудови галузі розпочався з централізації управління та підпорядкування освітніх структур органам Директорії УНР. Газета фіксує наказ № 105 від 7 грудня 1918 р., за яким завідувачем відділу освіти було призначено Є. Щирицю. Окрім кадрових рішень, часопис висвітлює масштабні плани: зокрема, розробку проєкту будівництва мережі зразкових початкових шкіл на Поділлі з бюджетом у 30 мільйонів карбованців.

Проте розбудова української школи наптовхнулася на запеклий опір. На сторінках видання професор В. Біднов зазначав, що народження національної школи «обурило проти себе певні верстви громадянства, яке ненавидило український рух і вважало нашу мову „мужичою“ мовою, нездатною до науки» [9]. Газета гостро піднімала проблему «чужого вчителства» — представників російської інтелігенції, які роками отримували «грошові надбавки „за обрусеніє“» і тепер відверто саботували українізацію. Символічним відображенням цього конфлікту став кейс студента В. Таранухіна, який демонстративно залишив Кам'янецький університет, не бажаючи слухати лекції українською мовою. Часопис трактував такі вчинки як ренегатство, зауважуючи: «Коли став ренегатом свого народу, то будеш опльовувати своє рідне!» [10].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Попри кадровий дефіцит та матеріальну скруту, Кам'янець-Подільський державний український університет став справжнім інтелектуальним штабом регіону. В. Біднов підкреслював, що хоча університет ще «не встиг ще утворити традицій», [11] він уже став осередком культури, де працювали провідні вчені: І. Огієнко, В. Біднов, О. Білецький, М. Драй-Хмара. Важливою рисою академічного життя була його відкритість: Студентський видавничий комітет організував друк курсів лекцій, роблячи наукові здобутки доступними для широкого загалу.

Особливу суб'єктність у розгортанні руху продемонструвало студентство. Газета змальовує його як найбільш свідому частину суспільства, що не лише займалася самоорганізацією (Рада Старост, гуртожитки), а й чітко артикулювала соборницьку свідомість через підтримку українського Львова. З 22 грудня 1918 року університет став осередком мілітарної мобілізації – формування Кам'янецької сотні студентського полку Січових Стрільців. Таким чином, подільське студентство постає як універсальна сила, що водночас опановувала науку та була готова до збройного захисту республіки, доводячи, що «школа на Україні повинна бути українська, щоб вона творила своє велике діло» [12].

На сторінках часопису «Життя Поділля» релігійне питання постає не як вузькоконфесійна проблема, а як невід'ємна складова загальнонаціонального визвольного процесу. Автори видання постулювали фундаментальну тезу: «Церква на Україні – то душа народу» [13]. Відповідно, її тривала денаціоналізація, зумовлена синодальним устроєм Російської імперії, розглядалася як одна з основних перешкод на шляху до повної державної незалежності.

Ключовим дискурсом часопису стала вимога негайної українізації богослужбової практики. Газета вітала появу в церковній пресі статей свідомих пастирів, як-от о. Степанківського, який наголошував: церква зможе виховати народ лише тоді, коли духовенство звертатиметься до нього «рідною його мовою, бо хто говорить іншою мовою, той для народа чужинець».

Однак автори «Життя Поділля» констатували глибоку ідеологічну відчуженість значної частини подільського кліру від місцевого ґрунту. Часопис викривав парадоксальну соціокультурну ситуацію: поки одні закликали до відродження, інші священики продовжували апелювати до постатей московського православ'я

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

(Гермогена, Сергія Радонезького). Редакція гостро критикувала такий підхід: «Безцельно, пан-отче, згадувати не наших людей... бо в нас багато своїх героїв, про яких ми забуваємо, яких заміняємо чужими». Натомість газета закликала повернутися до власних витоків — від подвижників Києво-Печерської лаври та Петра Могили до козацтва, що «боронило волю народню та православну віру» [14].

Особливий науковий інтерес викликає публічна полеміка між священником Олександром Богацьким та редакцією. О. Богацький у своєму «Листі до редакції» виступив на захист корпоративної честі духовного стану. Він заперечував тезу про повну відірваність духовенства від народу, вказуючи на почуття справедливості: «Чи не виховані ті странники, сини попів, що загинули по тюрмах та в Сибіру за кращу долю народу?». Богацький підкреслював, що багато пастирів уже тоді проповідували українською мовою, нерідко «втрачаючи за це парафії» [15].

Відповідь редакції чітко окреслила політичну позицію українського руху. Критика спрямовувалася не проти «свідомих пастирів», а проти «тієї переважної більшості», яка залишалася ретранслятором імперських інтересів і чію позицію яскраво підтверджував антиукраїнськи налаштований «Духовний Собор» у Києві. Заклик газети був безкомпромісним: «До народу, до свого рідного ґрунту, шановні панове-отці духовні!..» [16].

Таким чином, за матеріалами часопису, Поділля наприкінці 1918 року стало ареною боротьби за демократизацію та емансипацію церкви. Впровадження української мови у літургійне життя та освіту розглядалося як необхідна умова відновлення морального авторитету церкви та її остаточного возз'єднання з нацією в процесі розбудови УНР.

Підсумовуючи результати дослідження матеріалів газети «Життя Поділля», можна стверджувати, що грудень 1918 року став часом інтенсивного формування нового суспільно-політичного ландшафту регіону під егідою Директорії УНР. Аналіз публікацій часопису демонструє, що розгортання українського руху на Поділлі мало комплексний характер, охоплюючи не лише зміну адміністративних еліт, а й глибоку трансформацію освітньої, культурної та духовної сфер. Утвердження владних структур, зокрема через діяльність Губернського комісара Григорія Степури та Подільського Національного Союзу, відбувалося у тісній

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

взаємодії з інтелектуальними колами, центром тяжіння яких став Кам'янець-Подільський державний український університет. Діяльність провідних науковців та висока національна свідомість студентства перетворили місто на потужний осередок формування майбутньої державної еліти, що надавало революційним подіям у регіоні ознак системного державотворення.

Водночас культурно-мистецьке життя, представлене діяльністю національних хорів та популяризацією української драматургії, слугувало важливим фундаментом для відновлення національної ідентичності та протидії тривалим процесам денаціоналізації. Важливою складовою цього процесу стала світоглядна полеміка навколо ролі церкви в українській державі. Публічна дискусія на сторінках видання засвідчила прагнення прогресивної частини суспільства повернути духовенство до рідного національного ґрунту, перетворивши релігійні інституції на органічну частину українського життя. Таким чином, газета «Життя Поділля» постає як унікальне джерело, що фіксує момент перетворення Подільського краю на один із провідних центрів української державності, де національна ідея втілювалася в конкретні інституційні та культурні форми.

Список використаних джерел та літератури:

1. Поклик до селянства та свідомого громадянства // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 29 грудня. – № 12.
2. Там само.
3. Там само.
4. Думці в гамлетовому плащі // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 15 грудня. – № 1.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Шкільна справа // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 18 грудня. – № 3.
9. Там само.
10. Там само.
11. Біднов В. Українська школа // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 26 грудня. – № 9.
12. Там само.
13. Пора вже!.. // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 22 грудня. – № 6.

14. Там само.

15. Лист до редакції // Життя Поділля (незалежна, демократична газета). – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 29 грудня. – № 12.

16. Там само.

УДК 94(477.43):327«1920»

Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,
м. Вінниця

ЗНИЩЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ АМЕРИКАНСЬКОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ НА ПРОСКУРІВЩИНІ У 1920 РОЦІ

У статті досліджується перебування американської дипломатичної місії на Поділлі у 1920 році та її трагічна доля. При дослідженні використані мемуари полковника Дієвої Армії УНР Г. Порохівського та більшовицького військовика І. Дубинського. Акцентується увага на необхідності подальших досліджень у цьому напрямку.

Ключові слова: *Проскурівщина, Старокостянтинівщина, Гнат Порохівський, Ілля Дубинський, американська дипломатична місія.*

З початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року ними було скоєно чимало злочинів проти мирного населення нашої держави. Так, за повідомленням Офісу Генерального прокурора України, з 24 лютого 2022 року по листопад 2024 року було зареєстровано понад 140 000 злочинів РФ проти України. Від 24 лютого 2022 року до 30 червня 2023 року Управління Верховного комісара ООН з прав людини зафіксувало: 25 170 жертв серед цивільного населення у 1 504 населених пунктах України, зокрема 9 177 загиблих і 15 993 поранених. За даними Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти (ICMP) під час війни в Україні станом на 25 листопада 2022 року зникли безвісті понад 15 тис. людей. За оцінками української влади, лише у Маріуполі загинули або зникли безвісті 25 тис. осіб [2]. Широкого резонансу серед світової спільноти набуло також масове вбивство у березні 2022 року українського цивільного населення в місті Буча Київської області, де загинуло понад 637 мирних жителів міста, а також в багатьох інших населених пунктах України. Тодішній міністр оборони України Олексій Резніков заявив, що кількість людей,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

убитих російськими військами в Бучі, більша, ніж у Вуковарі (щонайменше 255 осіб) [1].

Не менш криваві та жорстокі злочини проти людяності здійснювали московські окупанти і в минулому. Про один із таких злочинів розповів у 1932 року на сторінках часопису «Гуртуймося» учасник національно-визвольних змагань 1917-1920 років полковник Дієвої Армії УНР Гнат Ярмилович Порохівський (29.01.1888 – після 1947). Народився він у с. Добре Уманського повіту Київської губернії. Закінчив Одеське піхотне юнкерське училище (в іншій реєстраційній картці вказано про закінчення Чугуївського училища) (1907), вийшов до 35-го Сибірського стрілецького полку. За кілька років до початку Першої світової війни вийшов у запас. Жив у Владивостоці. Був мобілізований до армії у 1914 році, командував ротою та батальйоном 274-го піхотного Ізюмського полку. З 01. 02. до 10. 07. 1917 року – т. в. о. командира цього полку. З 13. 07. 1917 року – командир 43-го Сибірського стрілецького полку. З 02. 09. 1917 року – підполковник. Під час Першої світової війни був нагороджений усіма орденами до Святого Володимира IV ступеня з мечами та биндою, Георгіївською зброєю (04. 03. 1916, за бій 18. 06. 1915), був двічі поранений, контужений, отруєний газами.

З 10. 10. 1917 року помічник командира 4-го Козацького полку (416-го піхотного) 1-ї Української дивізії 1-го Українського корпусу військ Центральної Ради. З 01. 12. 1917 року – командир 8-го Гайдамацького полку 1-го Українського корпусу військ Центральної Ради. З 23. 12. 1917 року – командир 4-го Козацького полку військ Центральної Ради. У 1918 році – помічник командира 4-го пішого Холмського полку Армії Української Держави. Під час протигетьманського повстання з частиною старшин свого полку перейшов на бік повстанців – до загону ім. С. Наливайка отамана Сумчука, був начальником штабу цього загону. З 06. 12. 1918 року – отаман для особливих доручень головнокомандувача Південно-Західного району військ Директорії. З 22. 12. 1918 року – начальник штабу 5-го Чернігівського корпусу військ Директорії. З 22. 01. 1919 року – т. в. о. начальника Володимир-Волинської групи військ (згодом – 18-ї пішої дивізії) Дієвої Армії УНР, що воювала на польському фронті. 02. 03. 1919 року потрапив до польського полону. З 22. 12. 1919 року – штаб-старшина у справі формування армії при військовому міністрі УНР. З середини березня 1920 року –

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

командир 1-го окремого пішого запасного куреня запасної бригади 6-ї Січової дивізії Армії УНР, що формувалася у Бресті-Литовському. З 25.05.1920 року – начальник 6-ї запасної бригади; з кінця липня 1920 року – начальник 2-ї збірної запасної бригади, незабаром перейменованої в 2-гу бригаду 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР. На чолі бригади 11. 11. 1920 року був інтернований у Румунії. До 1924 року був комендантом табору інтернованих вояків-українців у м. Брашов (Румунія).

На еміграції жив у Бухаресті. З червня 1941 року працював радником та перекладачем у німецьких та румунських військових штабах.

У 1945 році був схоплений НКВС у м. Тімішоара. Останні згадки про Г. Порохівського, що перебував під слідством, трапляються у документах МГБ і датовані 1947 роком [5, с. 348-349].

У 1932 році в часописі «Гуртуймося», що виходив у м. Прага, з'явилися спогади Г. Порохівського «Знищення більшовиками американської місії», у якій він розповів про трагічну долю американської дипломатичної місії, з якою він чисто випадково зустрівся у роки воєнного лихоліття 1920 року на вогняних дорогах Старокостянтинівщини. «Час від часу, – писав згодом про цю зустріч Г. Порохівський, – мимоволі пригадуються ті або інші епізоди з минулої визвольної боротьби... Часами вони, ці епізоди, не мають, здається, жадного відношення до трагічних для нашої Батьківщини подій і встають як живі, лише через те, що відбулися на тлі цієї боротьби...

Пригадую зараз один з них, який відбувся під час спільного відвороту Української та Польської армій в 1920-му році.

Бригада, якою я командував, відходила 6-го липня від Старокостянтиніва... Відступ задавався на дуже тяжкий: праворуч в напрямку на Проскурів велися бої, під Чорним Островом чи в тому напрямкові греміли гарматні стріли, ліворуч в напрямку Шепетівки і навіть далеко в запілля присутність ворога, що прорвався, теж давала себе знати... 13-та польська стрілецька дивізія, до якої належала в той час наша бригада, поволі стягалася зі своїх широких позицій... Отже, бригада вирушила раніше, в напрямку на Красилів, щоб затриматися там, де то буде наказано, для зайняття нових позицій... Бригада була змучена попередніми маршами, рушничних набоїв їй бракувало, її кіннота та артилерія були віддані в розпорядження польських частин...

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Виступили зі Старокопчанівки ранком, щоби зробити перехід в більше сприятливий час, коли спека не так дає себе відчувати... Йшли кольною під охороною своїх стеж.

Коли одійшли від Старокопчанівки верст на 15, в переріз нашому напрямкові показалося зі шляху від Шепетівки дві підводи... Швидким рухом наближалися вони до кольони, мабуть, поспішаючи перерізати наш шлях раніш, ніж кольна вийде на роздоріжжя, через яке вони мусіли проїхати.

І дійсно, як раз, коли штаб бригади наблизився до перехрестя доріг, ці підводи вискочили на це перехрестя, проскочили його й затрималися... На звичайних селянських возах було чоловік вісім, гарно вбранних в європейській одяг, подорожних... Деякі з них мали на перев'язях великі шкіряні гаманці. біноклі та інше... Подорожники зішли з возів й вийшли знов на перехрестя на зустріч бригаді...

Зорієнтувавшись, хто є начальником війська, що проходило, подорожники направилися до мене і представилися, як американська місія, що приїхала на Україну з уповноваження свого та з дозволу Українського урядів... Без жадної вимоги з мого боку, цю свою заяву місія ствердила відповідними посвідками...

Штаб спішився. Всі ми зійшли з дороги і, поки перед нами проходила довга кольна, вели розмову...

Голова місії, вже старша, повненька людина, заявив, що місія має метою допомогати американським громадянам, як би такі знайшлися в районі бойових подій, та посилати інформації про військові події до американських часописів... Між членами місії, як мені памятається, було де-кільки фахових журналістів... Голова місії просив мене поінформувати місію про становище на фронті... Вкоротці я ознайомив їх становищем на тій частині фронту, про яку я мав відомости і поцікавився, куди вони простують... Голова місії заявив, що місія має на меті зараз проїхати до Проскурівки...

Я радив місії не їхати на Проскурів, що вважав небезпечним для місії, а направитися разом з бригадою під її захистом у заплілля...

Я звернув увагу місії на те, що вона може попасти між двох ворожих ліній, або будучи прийнятою за ворогів, підгорнутися обстрілу гарматним вогнем з того, або з іншого боку.

На це мені члени місії з самопевністю заявили, що вони – громадяне нейтральної країни, члени місії, мають відповідні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

посвідки та що під захистом прапора Американських Сполучених Штатів з ними нічого злого не може трапитися...

В цей мент, один з членів місії направився до воза, взяв там великий державний прапор Американських Сполучених Штатів, розгорнув його та високо підняв до гори... Під соняшним промінням України цей прапор весело сяяв своїми зірками поруч з Українським жовто-блакитним національним прапором... Ми, українці привітали цей зірчатий прапор, як символ Великої Країни... Але я все ж таки, знаючи ситуацію, порадив їм добре подумати над моїми словами... Одні з членів місії, як видно більше обережні, захиталися в своєму намірі щодо подорожі на Проскурів, але другі, між якими один журналіст в цвікерах, рішуче настоювали на продовженні подорожі... Нічого було робити! Я міг лише порадити їм ще раз, бути як можна більше, обережними та оминати в полі зустрічі з більшовицьким військом...

На цьому ми й росталися... Місія розмістилася на підводах... Над одною з них маяв у повітрі усипаний зірками американський прапор... Вози рушили... Дорога закурилася за ними. Але довго ще було видно розгорнутий прапор Північно Американських Сполучених Штатів...

Ось і все...

Але чомусь то мені часто протягом цих дванадцяти років приходила на думку ця американська місія... Що робила вона потім на Україні?... Як їй поводилося?... Якою була її зустріч з більшовиками?... По моїх розрахунках, місія в дуже короткому часі мусіла з ними здибатися, і то в полі...

Не тільки я, але й інші старшини штабу бригади, яким пощастило залишитися в живих, згадували вже в часи перебування на чужині ту, повну віри в здобутки цивілізації, американську місію...

Несподівано відповідь на це знахожу в радянській військовій літературі...

Дубінський, очевидно один з відповідальних комуністів, написав книжку, призначенну для виховання салдатів Червоної армії в бойовому дусі, під назвою «Війна і мир червоного козацтва». Книжку цю виданно в 1930 році Українським Державним видавництвом...

В ній автор малює бойові заслуги 8-ї Кінної дивізії червоного козацтва, яка й тепер, під назвою І-ша кінна дивізія червоного

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

козацтва знаходиться в лавах Червоної армії і має стоянку в м. Проскурові...

Ця більшовицька кінна дивізія, як пише автор, складалася в ті часи, (коли Українська Національна Армія лияла кров за визволення України,) «переважно з українців і мала в своїх лавах росіян, німців, угорців, латишів, євреїв, поляків, українців з Західної України й курдів». Отже, як бачимо з цієї мішанини, вона мала всі данні для того, щоби називатися «українською» дивізією, та ще й «червоного козацтва»...

Зараз ця дивізія присвоїла собі навіть назву: «Перша Запорізька кінна дивізія Червоного козацтва», але що до її складу, то трапилася лише одна зміна: тепер українців в її складі зовсім не має... Червоними козаками під московсько-комуністичним пануванням стали москалі та інші народності, а українські діти – нащадки запоріжців – рубають ліси на далекій півночі та вимощують своїми трупами болота Сибіру...

В часи Визвольної боротьби, ця 8-ма дивізія, як то запевняє автор, була «цементована партійною організацією, загартованою в боях. На чолі червоних бригад, полків, сотен і чіт стояли більшовики...».

Цей факт заслуговує на особливе підкреслення, бо, оспівуючи подвиги дивізії, товарищ Дубінський, між иншим, розповідає:

«На польському фронті виростає попит на червону кінноту. Червоні (салдати червоного козацтва) з під Перекопу через Таврію і Херсонські степи йдуть на шляхту... XIV армія кладе свої кращі сили на французькому дроті (!?) біло-поляків...

Командарм – блискавиця Уборевич кидає червоно-козацьку дивізію на польські тили...

Сотні білополяків, роти, батальони, що пересуваються в тилах, викреслюють з лав червоні...

Проскурів, Чорний Острів здивовано зустрічають червоних козаків...

Американська місія намагається по англійському розбалакатися з козаками... Червоні не знають чужоземних мов і договоряються з американцями мовою своїх шабель – козаки рубали «не вважаючи на осіб...» (...)

«Не вважаючи на осіб» добродій Дубінський взяв в лапки мабуть тому, що так було сказано в службових більшовицьких донесеннях...

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Отже, питання, до якого мимоволі верталася пам'ять протягом десяти років, найшло свою відповідь: американська місія, яку здибала на своєму шляху 6-та бригада Армії Української Національної Республіки, та місія якій я, яко командір цієї бригади, радив відмовитися від подорожі на Проскурів, попала до рук кінноти Ворошилова та Буденного, які цими частинами тоді керували, і була порубана большевицькими кіннотчиками...

Залишається лише щиро пожаліти тих членів американської місії, які 12 років тому, не знаючи, що до большевиків не можна підходити з культурною міркою, заплатили за це незнання своїм життям!...

Цей факт порубання обезброєних людей та ще членів місії нейтральної держави вихвалюється зараз большевиками, як подвиг, який, мовляв, не мусить зійти з писаної та неписаної історії цієї дивізії та який мусить бути, як приклад, для бойового виховання частин сучасної Червоної армії...» [4, с. 32-34].

Вже згадуваний у спогадах Г. Порохівського червоний командир Ілля Дубинський (1898-1989) на час описуваних подій був комбригом у 8-й кавалерійській дивізії Червоного козацтва, яка залишила свій кривавий слід не лише на Проскурівщині. На жаль, його книги «Війна і мир червоного козацтва» (1930), цитованої у спогадах Г. Порохівського, автором цих рядків не виявлено. Можливо, що вона була вилучена з обігу після арешту її автора у 1937 році. У пізніших працях І. Дубинського, зокрема у книзі «Червоне козацтво» (Київ: Політвидав України, 1973), про епізод із знищенням американської дипломатичної місії не згадується (що цілком зрозуміло з огляду на певне потепління відносин між СРСР та США у 70-х роках ХХ ст.). Щоправда, у згаданій книзі є один епізод, де згадується про вбивство під час перестрілки двох американських військових інструкторів, які їхали в авто у супроводі польських офіцерів з боку Ярмолинців до Проскурова. Ось що про це розповідав сам І. Дубинський у своїй книзі: «Рановранці 5 липня (1920 року. – К. З.) дивізія виступила. По дорозі з Ярмолинців на Проскурів роз'їзд дивізії затримав легковий і санітарний автомобілі. В легковому автомобілі знаходилися декілька офіцерів з штабу 6-ї польської армії і два американські інструктори, які працювали при штабі армії.

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Нагороджений за - бої під Ярмолинцями колишній взводний 3-го полку Микола Харченко (нині мешканець Львова, полковник у відставці) так розповідає про ці події:

«Мій взвод увірвався на станцію Ярмолинці. (...) Розвідка донесла, що по шосе їде легкова машина. Ми організували засаду. Пасажири, що їхали в машині, чинили опір і були вбиті. Це були американці. Серед них один генерал. Ми забрали в нього документи і топографічну карту з бойовою обстановкою 6-ї польської армії. Під час цієї операції ми втратили двох козаків пораненими і одного коня» [3, с. 133].

Загалом, в обох версіях цієї події майже збігаються її дати (6 липня 1920 року у Г. Порохівського та 5 липня того ж року в І. Дубинського) та місце дії (в обох випадках американці рухалися у бік Проскурова, який 6 липня 1920 року вже був захоплений більшовиками). Щоправда, рухалися американці до Проскурова з різних боків: у першому випадку від Шепетівки, у другому – від Ярмолинців, що дозволяє зробити висновок про те, що це були різні групи. Про долю ж злощасної дипломатичної місії у пізніших працях І. Дубинського автором не виявлено жодних звісток. Не до кінця виявляється з'ясуванням і маршрут руху цієї місії, а також місце її загибелі. Таким чином, виникає необхідність у подальших наукових розробках цієї проблематики із залученням ширшої джерельної бази для досліджень, зокрема, з використанням тогочасної європейської преси (насамперед, польської та англомовної).

Вже у наші дні як ніколи актуально та надзвичайно влучно звучить оцінка Г. Порохівським реакції світової демократичної спільноти на ті трагічні події вже далекого від нас 1920 року: «Але найбільше страшним у цій трагічній події недавно-минулого єсть те, що без огляду на всю більшовицьку минулу і сучасну діяльність, складену з подібних фактів, цивілізовані країни продовжують не тільки підтримувати з більшовиками ділові стосунки, але й допомагають їм начеб для того, щоби вони могли в найскоріший час послати на них, цивілізовані країни, такі-ж дикі орди, але ще ліпше озброєні, а тому й більше небезпечні, ніж вони були тому дванацять років.

Коли тверда віра членів нещасної американської місії в людські[c]ть більшовіків може бути зрозумілою, то сучасна

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

самовби[в]ча політика Європи та Америки є зовсім незрозумілою і викликає вже не здивовання, а правдиве обурення...» [4, с. 34].

На наше глибоке переконання, лише тісна співпраця, співробітництво та взаємодопомога країн, яким не байдужі ідеали свободи та демократії, можуть унеможливити подібні випадки у майбутньому, а також здатні зруйнувати загарбницькі потуги новоявлених імперців та їхніх адвокатів з числа деяких політичних та державних діячів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бучанська різанина // https://uk.wikipedia.org/wiki/Бучанська_різанина.
2. Воєнні злочини під час російсько-української війни // https://uk.wikipedia.org/wiki/Воєнні_злочини_під_час_російсько-української_війни.
3. Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. Київ: Політвидав України, 1973. 188 с.
4. Пороховський Гнат. Знищення більшовиками американської місії (Спомини) // Гуртуймося. 1932. Ч. IX. Травень. С. 32-34.
5. Тинченко Я. Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга I. К.: Темпора, 2007. 536 с.

УДК 94(477.43):323.28«1920»

Оксана ДОРОНСЬКА-СОБКО,
м. Хмельницький

УКРАЇНЕЦЬ МИКОЛА ЗОТЕНКО - ЖЕРТВА БІЛЬШОВИЦЬКИХ РЕПРЕСІЙ В ПРОСКУРОВІ

Досліджуються обставини життєвого шляху та діяльності однієї з ключових громадсько-політичних постатей Української революції 1917–1921 рр. в Проскурові – першого голови Проскурівської Ради робітничих та солдатських депутатів Миколи Зотенка. Звернено увагу на трансформацію його політичних поглядів в умовах тодішніх швидкісних суспільно-політичних змін на Поділлі та Проскурівщині: від соціаліста-революціонера до активного діяча Проскурівської Української громади та члена правління «Просвіти». Висвітлюються подробиці політичної розправи Проскурівського більшовицького ревкому та його підручного знаряддя – Проскурівської повітової та Подільської губернської

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

надзвичайних комісій з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами при Губревкомі (м. Вінниця) над українцем Миколою Зотенком, котрий узяв діяльну участь у розбудові українських органів місцевого самоврядування в місті Проскуріві й Проскурівському повіті та своєю діяльністю сприяв становленню влади УНР, зокрема, навесні 1920 року брав активну участь в організації урочистої зустрічі мешканцями Проскурова уряду УНР та Головного Отамана Армії УНР Симона Петлюри під час повернення української влади та війська на Поділля в ході спільного з польським військом наступу на Київ під час польсько-більшовицької війни.

Ключові слова: Микола Зотенко, Проскурівська Рада робітничих і солдатських депутатів, Проскурівська Українська громада, Проскурівська «Просвіта», Головний Отаман Армії УНР Симон Петлюра, Проскурівська земська управа, польсько-більшовицька війна, Проскурівська надзвичайна комісія з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами, більшовицькі репресії.

У фондах Державного архіву Хмельницької області зберігаються матеріали, які проливають світло на долю одного з ключових діячів революційних подій в повітовому місті Проскуріві у 1917–1920 роках – Миколи Зотенка, котрого у березні 1917 року обрали першим головою Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів. Здавалося б, про особистість громадського діяча, котрий очолив «революційний пролетаріат» та солдатство Проскурова в буремні часи боротьби за владу в період між Лютневою революцією та жовтневим переворотом 1917 року, не могла би забути радянська історіографія. Проте комуністична влада на довгі десятиліття викреслила ім'я Миколи Зотенка з історії міста Хмельницького та Подільського краю. Розгадка такого ставлення міститься в матеріалах кримінальної справи Миколи Львовича Зотенка, знищеного більшовицькими чекістами у 1920 році. Зберігається вона у фонді реабілітованих подолян (Р-6193) ДАХмО, котрі були репресовані радянською комуністичною системою. Документи цієї кримінальної справи, як і тисяч інших, подібних, свідчать, що більшовики поспіхом, з порушенням юридичних норм, без належного розслідування, допиту свідків начешили Миколі Зотенку ярлик «контрреволюціонера» і безжально розстріляли.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Слідство над Зотенком тривало у складний і тривожний для України і Поділля період. З весни 1920 року терени Правобережжя були охоплені бойовими діями польсько-більшовицької війни, чергова гаряча фаза котрої розпочалася 25 квітня 1920 року, коли об'єднані польсько-українські сили перейшли у наступ проти радянських частин на лінії фронту від Прип'яті до Дністра з метою вигнати більшовиків з Правобережної України. На жаль, після взяття стрімким наступом Києва польсько-українським силам не вдалося закріпитися на звільнених від більшовиків територіях: вже в липні 1920 р. польсько-українські війська під натиском червоної армії відступили за захід, за Збруч, де тривали бойові дії. Через місяць після захоплення Проскурова, у серпні 1920 року, більшовицька «надзвичайка», функції якої у військовий час виконувало політбюро Проскурівського ревкому Подільської губчека, за доносом схопила Миколу Зотенка.

Ким же був насправді учасник революції 1917-1920 років Зотенко і чим він завинив перед комуністами? У статті ми ставили завдання не просто відтворити біографію Миколи Зотенка, а показати його долю і справи на тлі тогочасних суспільно-політичних подій в Проскуріві й на Поділлі.

Після Лютневої революції 1917 року за прикладом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів по всіх губернських та повітових містах Російської імперії виникають Ради робітничих і солдатських депутатів – альтернативні до новостворених, ініційованих Тимчасовим комітетом Державної думи (згодом – Тимчасового уряду) Комітетів об'єднаних громадських організацій (котрі, на думку лівих-соціалістів, представляли інтереси дрібної буржуазії) та до міських дум, котрі традиційно склалися з промисловців, купців та поміщиків.

В Проскуріві повітова Рада робітничих і солдатських депутатів утворилася 10 березня 1917 року на зборах, котрі відбулися в приміщенні міського реального училища, за участю представників від промислових підприємств і ремісничих майстерень міста, а також армійських делегатів [3, с. 4].

За спогадом одного з учасників тієї наради, делегата від військової частини «Автомашинерні VII армії» Федора Корельцева, до президії Ради робітничих і солдатських депутатів увійшли: машиніст Зотенко, машиніст Дубінін (пізніше – командир Гречанської червоної гвардії), робітник Матисіс, службовець Саул

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Віллер (після Жовтневого перевороту – член тимчасового військово-революційного комітету 7-ої армії як представник від Проскурівського комітету більшовиків. Один з ініціаторів захоплення загітованим більшовиками 6 Фінляндським полком міста Проскурова 20 листопада 1917 року. Голова більшовицької фракції (500 членів), голова з'їзду і автор резолюції 2-го з'їзду 7-ої армії (м. Кам'янець-Подільський, 1–3 грудня 1917 р.), в якій було проголошено підтримку Раді Народних Комісарів більшовицької росії – авт.), а також солдати Сарана, Ванштейн. Того ж дня «провели організаційні збори президії, на який обрали робочий апарат: головою – машиніста Зотенка (від есерів), товаришем голови – Корельцева (від більшовиків), редактором газети – Віллера (від меншовиків). Пізніше секретарем була кооптована т. Нейман» [10, с. 121]. Серед 153 обраних депутатів 47 було від солдатів місцевого гарнізону. Точного складу цієї Ради за партійною приналежністю на сьогодні віднайти не вдалося. Відомо лише, що чисельно переважали в ній меншовики та есери, котрих більшовики та комуністичні історики назвали «угодовцями» за підтримку цими партіями Тимчасового уряду. Більшовицька фракція складалася усього з трьох представників [3, с. 4].

За політичними поглядами М. Зотенко був соціалістом-революціонером. Із секретної доповіді начальника Катеринославського охоронного відділення директору Департаменту поліції про революційні організації, що перебували на обліку у відділенні за 1905 рік, дізнаємося список особового складу організації соціалістів-революціонерів, у якому значиться й Зотенко Микола Леонтієв, кременчуцький, Полтавської губернії міщанин [19]. Отже, будучи в рядах есерів принаймні з 1905 р., а, вірогідно, й раніше, Зотенко до 1917 року вже мав чималий партійний стаж. Вже в березні 1917 р. Проскурові, як і в інших повітових адміністративних центрах, існувало три органи влади: міська дума на чолі з міською управою, Комітет об'єднаних громадських організацій і повітова Рада робітничих і солдатських депутатів на чолі з виконавчим комітетом. Між представниками цих трьох адміністративно-політичних утворень дедалі то більше загострювалися класові та ідеологічні протиріччя. Про суспільно-політичну діяльність голови Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів, члена партії соціалістів-революціонерів Миколи Зотенка, його однопартійців та загалом есерівсько-

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

меншовицької коаліції-більшості виконкому цієї Ради, котра діяла в протистоянні з місцевими більшовиками до більшовицького політичного перевороту, існують нечисленні документальні згадки та спогади в працях В. Адамського [1]; [14], С. Гуменюка [2], Н. Дорошенко-Савченко [4], Ф. Корельцева [10], С. Крутошинського [12], М. Омеляновича [13]. Спроба найбільш повного відтворення біографії та суспільно-політичної праці М. Зотенка за наявними матеріалами здійснена в дослідженні О. Собко-Доронської [18].

Наприкінці жовтня 1917 року в результаті більшовицького перевороту в Проскуріві, здійсненого за підтримки збільшовичених військових частин Проскурова, більшовики захопили владу в Проскурівській Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів; повноваження Миколи Зотенка як голови цієї Ради було припинено. Для пробільшовицьких сил, наголошують учасники тих подій, «це була велика... перемога, особливо після того, як угодовський виконком протягом трьох місяців не допускав у свій склад жодного більшовика» [16, с. 109–110]. У той же час відбулися перевибори Проскурівської Ради робітничих і солдатських депутатів [7, с. 28]. Остаточний більшовицький переворот в Проскуріві відбувся 20 листопада 1917 року за допомогою збільшовичених військових частин 7 армії, що самовільно на світанку цього дня захопили місто Проскурів. Влада більшовицького ревкому протрималася в Проскуріві до 14 лютого (за ст. стилем) 1918 року, коли ревкомарм 7, щоб уникнути оточення, залишив Проскурів і окремим ешелонам до Києва, котрий також тими днями евакуювався під натиском німців [11, с. 113]. Після того як восени 1917 р. в Проскуріві захопив владу більшовицький ревком і Зотенка як есера й «угодовця» усунули з посади голови Проскурівської ради робітничих і солдатських депутатів, його у той період було обрано заступником голови Проскурівської повітової продовольчої управи і членом-службовцем Проскурівської повітової і міської земських управ [3, арк. 34–37].

Можливо, саме тоді Зотенко, зазнавши поразки в протистоянні з більшовиками, як українець пішов на зближення з українською державотворчою спільнотою Проскурова, яка трималася ідейно близьких йому соціалістичних, проте україноцентричних, поглядів. Хоча джерела свідчать, що ще навесні 1917 р. для есера

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

М. Зотенка та його прибічників члени Української Громади Проскурова й повіту були конкурентами в боротьбі за вплив на маси. Цікавий приклад такого протистояння навесні 1917-го наводить у своїх спогадах одна із засновників Української Громади Проскурова у 1917 році Наталія Дорошенко-Савченко: «Ніколи не забуду, як «Совет рабочих і солдатских» відбив у нас з'їзд селян. Діло було так. Скликала наша Громада з'їзд селян. Відбувався він у приміщенні міського театру. [...] Явилися й неспрохані гості з «Совету» з привітаннями і промовами. Серед них були: Зотенко, робітник, тоді рос. с.-д.¹ (потім убили його більшовики, як я довідалася, як українця – повернувся таки)², капітан Шостаківський і ще якийсь приїжджий петербурзький адвокат – їх козир» [4, с. 57–58]. Наталія Дорошенко розповідає, як представникам Ради робітничих і солдатських депутатів за допомогою заїжджого петербурзького агітатора-адвоката і збільшовизованих солдатів, котрі заповнили приміщення театру і «почали нацьковувати селян на Верхолу і Місевича» (активні діячі Проскурівської Української громади – авт.), звинувативши «дрібнобуржуазну» президію з'їзду в «сепаратизмі», вдалося переманити селян і перенести повітовий селянський з'їзд в «Дніпровські казарми» (тобто в казарми військового містечка, де розташовувалися підрозділи 46-го піхотного Дніпровського полку – авт.). Однак активісти Української Громади, свідчить Наталія Дорошенко, вирушили до казарм, своїми промовами і агітацією не дозволили з'їзду відбуватися під більшовицькими гаслами і приймати пробільшовицьку резолюцію.

Разом з тим, вже на виборах гласних Проскурівської міської Думи, що відбулися 27 серпня 1917 року, соціалісти всіх течій і партій м. Проскурова (соціал-демократи і українські соціал-демократи (Т. Верхола), російські есери (М. Зотенко) і УПСР (К. Місевич), «Бунд» та інші) об'єдналися в соціалістичний блок і потужно, найчисельнішою кількістю депутатів (19 представників) увійшли до міської думи [1, с. 42].

За часів Гетьманату М. Зотенко займає посаду заступника голови, а приблизно з липня 1918 р. включно по грудень 1918 р. – посаду голови Проскурівської повітової продовольчої управи [3, арк. 21, 25]. В цей же час продовжує бути членом повітової народної (земської – авт.) управи [3, арк. 22]. За спогадом І. Розгона, «за гетьманського режиму в повіті витворилася ситуація, яка не тільки

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

не ослабила, а ще й підсилила консолідацію активних українських сил. Повітовим старостою став місцевий російський діяч Столяров, «малорос». Його урядування позначилося страшними каральними експедиціями на селах і екекуціями над селянами, а головне – неприхованою русифікацією чи деукраїнізацією установ і навіть шкіл [15]. «Ще гірше, – пише І. Розгон, – стало під час короткотривалого перебування в повіті денікінців (узимку 1919 року). Вони заарештували В. Мудрого як українського політичного діяча... і посадовили до місцевої в'язниці. Звільнено його лише завдяки втручання голови Червоного Хреста п. Сергія Кисельова, колишнього Кам'янець-Подільського губерніяльного старости за часів гетьманату...». Матеріали кримінальної справи свідчать, що й Миколу Зотенка, котрий перед самим приходом денікінців до Проскурова звільнився з посади завідувача продовольчим відділом Проскурівської повітової земської управи, денікінці, захопивши місто, хотіли змусити й далі працювати на цій посаді. А коли він відмовився, то був заарештований і звинувачений в більшовизмі. Денікінці планували його розстріляти. Врятували Зотенка з в'язниці й від розстрілу колеги з управи, котрі дали хабаря начальнику контррозвідки Мезинову, і Зотенко був звільнений з-під варти під нагляд без права пересування містом [3, арк. 34].

З матеріалів кримінальної справи, свідчень самого Зотенка випливає, що в період Директорії УНР він як заступник голови повітової продовольчої управи, керівник продовольчого відділу земської управи, займався організацією постачання Армії УНР [3, арк. 5, арк. 34], за що його переслідували більшовики, коли навесні 1919 року захопили Проскурів. Тоді ж вони наклали на Зотенка контрибуцію [3, арк. 32]. Після окупації поляками Проскурова він був арештований за підозрою в більшовизмі, пробув під арештом всього два дні і був випущений під нагляд на 3 місяці. На поруки Зотенка взяли С. І. Кисельов і бургомістр м. Проскурова [3, арк. 34].

Навесні 1920 р. Микола Зотенко активно працював у складі Проскурівської Української громади, був членом правління Проскурівської «Просвіти» [3, арк. 34, 39].

Повітовий центр Проскурів з кінця грудня [17, с. 12], а, за даними С. Єсюніна, з 2 грудня 1920 року [8, с. 45] перебував під владою польської цивільної адміністрації. За свідченнями І. Розгона [15], а також поручника Армії УНР О. Ільницького, навесні

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

1920 року, попри нові порядки, заведені польською адміністрацією, в Проскуріві активно діяла «Просвіта» під керівництвом В. Мудрого. Поручник Овксентій Ільницький, котрий на той час служив при штабі начальника Першої бригади Київської 4-ї Запасової бригади полковника Михайла Мишаківа, а також був старшиною для доручень і начальником культосвітнього відділу цієї бригади, що формувалася навесні 1920 року в Проскуріві, згадував: «В ті часи громадське життя у Проскуріві розвивалося доволі інтенсивно – ставилися аматорські вистави, уряджувались концерти, у «Просвіті» відбувались доповіді. Українське населення радо приходило на всі ті імпрези» [9, с. 52]. О. Ільницький засвідчив: «У травні місяці 1920 року у Проскуріві була сформована «Київська 4-та Запасова Бригада». Перша Бригада з осідком в Проскуріві, Друга – у Старокостантинові. На чолі Першої Бригади стояв полк. МИШАКІВ. [...] 4-та Київська Запасова Бригада у Проскуріві придбала понад 100 вояків. Населення Проскурова дуже приязно вітало вояків Бригади і на Великдень улаштувало у місцевій «Просвіті» «Великоднє свячене». На тому «Свяченому» були присутніми: Повітовий Комісар освіти Василь МУДРИЙ, Комісар Проскурова п. ТАРАНОВИЧ, Повітовий Комісар – п. Верхола, Начальник місцевих касарень і шпиталю Г. Ільницький, місцеве українське жіноцтво, тощо» [9, с. 52]. Влада польської адміністрації тривала в Проскуріві до 6 липня 1920 року, коли в ході контрнаступу радянська 8-а кавалерійська дивізія червоного козацтва В. Примакова прорвала позиції польської 6-ї армії в районі м. Бара, після чого пішла в рейд глибокими тилами польсько-українського угруповання й попрямувала на Проскурів, де тоді перебував штаб 6-ї польської армії та вищі органи державного й військового управління УНР, що спричинило їхню швидку евакуацію з Проскурова до Волочиська [17, с. 79].

Остаточно більшовики після річної перерви захопили Проскурів 9 липня 1920 року, коли в місто увійшли частини більшовицької 60-ї стрілецької дивізії [2, с. 29–31]; [5, с. 37]; [17, с. 79–81]. Та ненадовго, бо вже 27 вересня 1920 року, після масштабного наступу армії УНР, українські війська зайняли Проскурів. В місті була встановлена влада УНР до 18 листопада 1920 року.

І якраз за цей короткий проміжок часу більшовики вчинили жорстоку розправу над Миколою Зотенком руками катів Вінницької надзвичайки. М. Зотенка було заарештовано 6 серпня

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

1920 року, а вже 21 вересня 1920 року на засіданні губернської надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами при Подільському Губревкомі засуджено до смертної кари.

На обкладинці слідчої справи Миколи Зотенка, заведеної на нього 1920 року Подільською Губернською Надзвичайною Комісією по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і службовими злочинами при Губревкомі (м. Вінниця), напис синім чорнилом: «РОЗСТРІЛЯТИ». Більшовики звинуватили Зотенка Миколу Львовича у контрреволюції. Ця справа має часові рамки: розпочата 30 серпня 1920 року, завершена 24 вересня 1920 року.

Але перша сторінка кримінальної справи свідчить, що, власне, цю справу завело на Миколу Зотенка, котрий на момент арешту працював агентом-контролером Проскурівського кооперативу «Самопоміч», Політбюро Проскурівського ревкому Подільської Губчека, і в самому Проскуріві, після арешту 6 серпня, слідчі дії тривали з 9 серпня 1920 року до 22 серпня 1920 року. А вже 29 серпня підозрюваного у контрреволюції 39-річного Миколу Львовича Зотенка допитували у Вінниці, в губчека.

Саме Політбюро Проскурівського ревкому Подільської Губчека ініціювало арешт Миколи Зотенка, звинуваченого у «службі в Петлюри і активній участі в Петлюрівському русі». При цьому одразу в ордері на арешт розпорядилося конфіскувати усе належне йому майно. Цікаво, що ордер № 3, виданий завідуючим Політбюро Балабановим, санкціонував арешт одразу трьох службовців Проскурівського Упродкому (повітового продовольчого комітету – авт.): Івана Кисельова (рідного брата Сергія Кисельова – Подільського губернського старости за часів Гетьманату, голови Проскурівського повітового земства у 1912–1917 рр., службовця Проскурівського Упродкому (повітового продовольчого комітету) у 1921 році), Ярмошенка та Зотенка, а також проведення в їхніх квартирах обшуків та «виємок», себто вилучення речей. Як зазвичай ведеться в таких справах, розслідування почалося з доносу. На жаль, у справі підшита лише друкована копія зі скороченим підписом донощика. А це означає, що в архівах мають зберігатися й інші справи, де фігурує ім'я Зотенка і зберігається оригінал доносу. Обмовник, мешканець міста Проскурова, називає себе прихильником влади більшовиків, пояснює: як тільки дізнався про арешт Ярмошенка і Зотенка, одразу вирішив повідомити про

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

них органам. Стукач стверджує, що Ярмошенко і Зотенко – «ставленики «батька» Петлюри» в місті. Мовляв, одразу ж «після обнародування паном Пілсудським акта про Україну³ вищезначеними особами були скликані місцеві українські чорносотенці для влаштування зустрічі пана Петлюри, котрий мав приїхати до Проскурова. Після приїзду цього бандита сюди був ними влаштований вечір, в котрому діяльну участь взяли Ярмошенко і Зотенко, мало того, на їхню долю випала честь піднести так звану кутнеху у вигляді подарунка Петлюрі». Стукач підкреслював, що перелічені особи, замість того щоб втекти з приходом радянської влади у місто, «примазуються до радянської влади, займають відповідальні пости й прикриваючись цим поки ведуть за залишені Петлюрою карбованці агітацію проти чинного ладу» [3, арк. 4].

І цей донос не був єдиною підставою для арешту Миколи Зотенка. У справі підшита ще одна копія доносу, підписана діловодом робітничо-селянської інспекції 58-ї стрілецької дивізії, а раніше – селянином Чорнострівської волості Іваном Даниловим. Діловод Данилов, окрім інших, на його думку, ворогів більшовицької влади, називає Ярмошенка і Зотенка. Вказує, що «під час останнього приїзду Петлюри з поляками, коли їм українці влаштували в театрі бал, то Ярмошенко з дружиною на колінах перед батьком Петлюрою вмовляв його прийняти на знак вдячності проскурівських українців за перемогу над більшовиками ними самими зготовану «кутневку». (Очевидно, йдеться про обрядову справу коливо. Адже урочистості за участю С. Петлюри, найімовірніше, відбулися 16 або 17 чи 18 травня 1920 р. за ст. стилем, тобто у дні, коли за юліанським, християнським церковним календарем вшановувалася відповідно Троїцька поминальна субота, П'ятидесятниця, зішестя Святого Духа. У ці дні традиційно в храмах правиться церковна служба і панахида, після відвідин храму і цвинтаря відбувається поминальна трапеза, де головною стравою є кутя (коливо). Тому під час урочистого прийому в Проскуріві представники міста піднесли Головному Отаманові на знак особливої поваги і на честь православного свята обрядове коливо. – авт.).

Про все це, зазначає донощик Данилов 17. VIII. 1920 р., він дізнався проїздом і сподівається, що голова Проскурівського Політбюро при ревкомі вижене цих «авантюристів, дармоїдів і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

експлуататорів зі служби», коли він, Данилов, буде повертатися зворотнім шляхом через Проскурів [3, арк. 5].

Одразу після арешту Зотенка, відомої в місті та повіті людини, його співробітники з повітового продовольчого комітету 9 серпня 1920 р. написали лист-звернення за 40 підписами на його захист, вказавши, що «Зотенко Микола – перший голова РАДИ РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ, член міської і земської управ, під час завідування продовольчим відділом земської управи ставився до своїх обов'язків цілком чесно, всіляко завжди захищаючи інтереси трудового населення і неїмущого селянства». Оскільки свою працю в Проскуріві Микола Зотенко розпочав майстром-монтером депо Гречани і станції Проскурів та, завдяки своїм людським та діловим якостям, здобув повагу та авторитет у своїх співробітників, майстри та робітники станції Гречани в серпні 1920 р. також написали листа-прохання про звільнення Миколи Львовича з-під арешту з правом відновлення його на місці колишньої його служби на залізниці. Прохачі (30 підписів) наголошують на співчутливому ставленні Зотенка до «червоних Гречан» (як відомо, на ст. Гречани ще з весни 1917 р. організувався більшовицький осередок, восени 1917 р. – воєнізований загін Червоної гвардії – авт.) і запевняють: «В контрреволюції більшовицькій ми його не помічали» [3, арк. 6, 33].

Проте більшовицький репресивний маховик вже було запущено і 17 серпня 1920 року слідчий Політбюро Проскурівського ревкому Чугунний провів перший допит у справі звинуваченого у службі в Петлюри і активній участі у петлюрівському русі Зотенка Миколи Львовича, 39 років, «колишнього стану міщанин м. Кременчука Полтавської губернії, службовця кооперативу «Самопоміч», до революції – слюсар-монтер, до жовтневої – голова ради робітничих і солдатських депутатів Проскурова, після жовтневої революції був обраний товаришем голови Продовольчої управи і членом земської управи». До речі, на обкладинці «Проскурівської справи Миколи Зотенка» зазначено: «Розпочато 9 серпня 1920 року. Закінчено 22 серпня 1920 року».

На допиті Зотенко свідчив, що за окупації Проскурова денікінцями ніде не служив, був заарештований денікінською контррозвідкою, його хотіли розстріляти, але товариші по службі дали хабара начальнику контррозвідки Мезинову і Зотенка

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

звільнили під нагляд без права пересування містом. «За часів Петлюри» (Директорії УНР – авт.) Зотенко був завідувачем продовольчим відділом земської управи, але від цієї посади він, за його словами, відмовився ще до приходу денікінців. Після приходу денікінців, каже Зотенко, його хотіли змусити працювати в тому ж відділі, але він написав заяву і вийшов із земської управи. За декілька ж днів був заарештований денікінцями, звинувачений у більшовизмі; після приходу поляків був знову заарештований як більшовик, а через два дні був звільнений під нагляд на три місяці. Узяв його на поруки Кисельов Сергій Іванович і бурмістр. За місяць (у травні 1920 р. – авт.) в Проскуріві формувалася українська дивізія полковника Мишаківа. «Українська влада пропонувала мені, – веде далі Зотенко, – посаду комісара чи будь-яку іншу посаду, але я відмовився. Я був членом «Просвіти», моя праця мала винятково просвітницьку мету» [3, арк. 34].

Прикметно, що в кримінальній справі «контрреволюціонера» Зотенка, крім доносів та вилучених у самого підозрюваного квитанцій, чеків і посвідчень, протоколу допиту і висновку слідчого Політбюро Проскурівської міліції, немає жодного протоколу допиту свідків. Наявні ж документи свідчать, що за дев'ять днів після допиту Зотенка, 19 серпня 1920 року, слідчий Політбюро Проскурівської міліції Чугунний дав у справі такий висновок: «[...] розглянувши справу Зотенка Миколи, звинуваченого в активній участі в петлюрівському русі, знаходжу: 1. Зотенко Микола як член правління «Просвіти» як петлюрівської організації безсумнівно не міг бути членом правління такої організації при Петлюрі, не будучи прихильником Петлюри. 2. Бал, влаштований в театрі з нагоди приїзду Петлюри, [...] відвідав «Батько Петлюра», командуючий польським фронтом Івашкевич, українсько-петлюрівське міністерство та інші «почесні» гості і влаштуванням пригощання був зайнятий Зотенко. 3. Після театру обрані гості поїхали в штаб дивізії святкувати. [...] Вважаю: як шкідливого елемента у ставленні до радянської влади відправити в табір (концентраційний). Підпис: слідчий Чугунний» [3, арк. 35].

Проте замість концтабору вже 29 серпня 1920 року Микола Зотенко потрапляє у Вінницьку губернську надзвичайну комісію, про що свідчить його «Анкета № 376 заарештованих і затриманих із зачисленням за Ч. К.». Із цього документа дізнаємося: «Зотенко

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Микола Львович, громадянин УРСР, українець, народився в Полтавській губернії, Кременчуцького повіту, місто Кременчук, [...], народився в грудні 1881 року, закінчив міську школу». В Проскуріві Зотенко мешкав на вулиці Старобульварній, 32, в домі Гаюра. У складі своєї сім'ї Микола Львович зазначив 34-річну дружину Анну Захарівну, домогосподарку та 20-річного сина Івана, котрий зголосився добровольцем Червоного Козацтва [3, арк. 37]. До 1917 року працював монтером депо Гречани Подільської залізниці Проскурів, з 1917 року до дня арешту – головою Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, членом Проскурівської земельної управи і в Проскурівському Упродкомі (повітовому продовольчому комітеті). Ніколи і ніде не володів ніяким майном. 29 серпня під час допиту слідчому секретно-оперативного відділу Вінницької губчека [3, арк. 38] Зотенко повідомив, що він, хоч і безпартійний, але співчуває українським комуністам. Тоді ж, 29 серпня, під час допиту Зотенко визнав, що дійсно був членом правління «Просвіти» «під час Петлюри і поляків». Микола Львович ще раз підтвердив, що в Проскуріві був вечір, присвячений приїзду Петлюри. Вже 2 вересня 1920 року уповноважений Подільської губчека з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем, посадовими злочинами Михайло Логінов ознайомив Зотенка з протоколом висунення звинувачення в контрреволюції, де було вказано, що до кінця слідства він буде утримуватися в губернській центральній в'язниці [3, арк. 41]. 4 вересня 1920 року відбувся ще один допит Миколи Зотенка слідчим секретного відділу. М. Зотенко знову повторив засвідчене раніше. За «польсько-петлюрівської» влади він вступив до Проскурівської «Просвіти» членом правління. Однією з українських дивізій в Проскуріві, повторював свої показання Зотенко, влаштовувався спектакль-бал, на котрому мали бути присутні вище польське командування і Петлюра. На той час Зотенка зустрів завідувач культурним відділом 4-ої Української дивізії Ільницький, котрий запропонував саме Зотенкові взяти на себе організацію буфету. Тоді Зотенко вніс пропозицію на правлінні «Просвіти», котра його й командувала для цієї роботи. Вхід на бал, свідчить Зотенко, був дозволений лише за особливими запрошеннями, підписаними Ільницьким. З Ільницьким Зотенко, за його словами, познайомився в «Просвіті», посвідчив: «Нині він переховується в Галичині». Далі арештований згадав, як зустрів

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Івана Ярмошенка, котрому запропонував бути казначеєм буфету. Зотенко організував буфет. На балу він «бачив Петлюру і командувача польським фронтом Івашкевича». Заперечив свою участь в урочистій зустрічі Петлюри, бо, мовляв, був тоді в буфеті, ніякої участі в розвагах не брав. Під час балу за розпорядженням начальника бригади Мишакова буфет у Зотенка був реквізований, а також і посуд. Зотенко підтвердив свої попередні показання: до штабу бригади він заходив дізнатися, чи буде заплачено за буфет, а не веселитися на балу, а Ярмошенко пішов за посудом [3, арк. 39].

Після проведеного допиту, котрий виявився для Зотенка останнім, помічник уповноваженого 4 групи Михайло Логінов 14 вересня 1920 року дав за його справою № 282 за обвинуваченням в контрреволюції свій висновок. Логінов підсумував, що Зотенко визнав себе винним в участі в балу, влаштованому в Проскурів на честь Петлюри і вищого польського командування. Звинувачення чекіст сформулював за такими пунктами: 1. Зотенко був ініціатором влаштування «урочистого» буфету для пана Петлюри. 2. За пропозицією Зотенка були командировані інші для визначеної роботи. Виходячи з цього, Логінов зробив висновок, що «гр. Зотенко не заслуговує довіри радвлadı» і тому потрібно «ув'язнити його в концентраційний табір на увесь час громадянської війни», конфіскувати в нього вилучене майно, справу передати на затвердження колеґії Подгубчека.

Проте, як свідчить виписка з протоколу № 8 засідання губернської надзвичайної комісії з боротьби із контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами при Подільському губревкомі, котре відбулося 21 вересня 1920 року, комісія у складі Соколова, Нікольського, Семко, Григор'єва, заслухавши справу Зотенка Миколи Львовича, звинуваченого у «контрреволюції», постановила: «Як до явного ворога радвлadı застосувати вищу міру покарання до громадянина Зотенка, майно конфіскувати» [3, арк. 43].

Саме у цей час, з 15 вересня 1920 року, Дієва Армія УНР розпочала загальний наступ на лінії антибільшовицького фронту. Форсувавши р. Збруч, 20–21 вересня війська УНР зайняли Кам'янець-Подільський. 24 вересня відбувся значний бій за Проскурів, де особливо відзначився 3-й кінний полк Окремої кінної дивізії Армії УНР під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка, а 25 вересня Проскурів був остаточно

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

зачищений від більшовиків. За спомином командира полку Чорних Запорозжців Петра Дяченка, населення Проскурова вітало Запорозжців квітами [6, с. 115]. Тобто за кілька днів до визволення Проскурова від більшовиків Армією УНР більшовицькі кати розправилися з українцем Миколою Зотенком у Вінниці. Наразі невідомо, де саме захоронено його останки. Найвірогідніше, у районі Центрального міського парку, що побіля Хмельницького шосе, де нині височіють пам'ятники над братськими могилами знищених в катівнях Вінницької надзвичайки.

У 1965 році спеціальним наказом відповідних органів кримінальну справу М. Зотенка № 65371 було передано до архіву Хмельницького обласного КДБ. Але лише 1991 року цю кримінальну справу було переглянуто і 21 жовтня 1991 року відповідно до Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року Зотенка Миколу Львовича було реабілітовано.

Невідомо, як склалася доля згаданих у справі дружини Миколи Зотенка Анни Захарівни, 1886 р. н., та прийомного сина Івана, 1900 р. н., котрий, як посвідчив Зотенко, у 1920 році служив добровольцем 8 Червоно-козачої дивізії 14 червоної радянської армії.

Примітки:

1. Тут Н. Дорошенко-Савченко вказує неточно, бо М. Зотенко належав до партії соціалістів-революціонерів.

2. Як свідчать матеріали кримінальної справи М. Зотенка 1920 року, на той час він брав активну участь в діяльності Проскурівської «Просвіти», за що й був репресований і знищений більшовиками.

3. Після підписання 21. 04. 1920 р. Україною та Польщею Варшавського договору та 24. 04. 1920 р. військової конвенції щодо умов співробітництва двох армій вже 25 квітня польські війська під керівництвом Ю. Пілсудського розпочали наступ проти більшовиків. Після блискавичного взяття Житомира 25 квітня вже наступного дня, 26 квітня 1920 р., Головний вождь Польської армії Юзеф Пілсудський у Житомирі звернувся з відозвою до всіх жителів України. Через два тижні після початку наступу, 6 травня 1920 року, польські частини взяли Київ, створивши плацдарм на лівому березі Дніпра. Проте втримати Київ та закріпитися на

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Лівобережжі польсько-українським союзникам не вдалося. У результаті контрудару червона армія на початку серпня дійшла до Варшави, де зазнала поразки і до 21 вересня була витіснена з Галичини [20].

Список використаних джерел та літератури:

1. Адамський В. Р. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. – Хмельницький, 2017. – Вип. 12. – С. 32–43.
2. Гуменюк С. К. За владу Рад (1917–1920): методична розробка. – Хмельницький, 1981. – 36 с.
3. ДАХМО (Державний архів Хмельницької області). – Ф. Р-6193. – Оп. 12. – Спр. П-26928.
4. Дорошенко Наталія. Початки Української революції в Проскуріві. (Українська Громада в Проскуріві та її праця) // Дніпро. Календар-альманах на 1932 рік. – Львів, 1932. – С. 57–58.
5. Дубинський І. Сурмачі сурмлять тривогу. – М.: Військвидав, 1961. – С. 37.
6. Дяченко Петро. Чорні Запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних Запорожців Армії Української Народної Республіки. – Київ: Стікс, 2010. – 448 с.
7. Єсюнін С. Проскурів у роки Першої світової війни та Української революції 1917–1921 років. – Хмельницький: ФОП «Стрихар А. М.», 2021. – 146 с.
8. Єсюнін Сергій. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004. – 112 с.
9. Ільницький Овксентій. Незанотована подія // Вісті комбатанта. Український військовий журнал. – Торонто–Нью-Йорк, 1972. – Ч. 3 (59). – С. 52.
10. Корельцев Ф. Лютнева революція в Проскуріві // В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. – Хмельницьке обласне видавництво, 1958. – С. 121–122.
11. Краснов Єфим. Незабутні дні // Жовтень на фронті: спогади. Колектив авторів. – М.: Військове видавництво, 1967. – С. 113.
12. Крутошинський С. В далекій Галіції // Жовтень на фронті. Спогади. Колектив авторів. – М.: Військове видавництво, 1967. – 296 с. – С. 117.
13. Омелянчик М. Проскурів у розрізі соціально-культурних нашарувань // Освіта Проскурівщини. Бюлетень окружної інспекції народної освіти. – 1929. – Ч. 1–2–3. – С. 70.
14. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич та ін.; упоряд.: В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. – № 237. – С. 292.

15. Розгон Іван. Деякі епізоди боротьби з більшовиками на Поділлі // Свобода. – 1955. – № 86. – 6 травня.

16. Резніков М. та Крутошинський С. Проскурівська організація РСДРП(б) в 1917 році // В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. – Хмельницьке обласне видавництво, [Б. р.]. – С. 109–110.

17. Руккас А. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа) / Руккас А. О. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. – 480 с.

18. Собко-Доронська О. Микола Зотенко – жертва більшовицьких репресій в Проскуріві. Доля на тлі доби // Проскурів в часи Української революції 1917–1921 років: події, особи, факти. – Хмельницький: ТзОВ «Поліграфіст», 2025. – 120 с. іл.

19. Ченцов Віктор. Політичний розшук у царській Росії. Жандармерія і охранка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 64.

20. ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 3. – Спр. 2а. – Арк. 57. Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/8-1075-3-2a-57-jpg/>

УДК 94(477.43)"1920/1923":792:930.2

Владислав БЕРКОВСЬКИЙ,
м. Київ

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ТЕАТРАЛЬНОГО РУХУ В ПРИКОРДОННІЙ ЗОНІ УСРР (1920-1923 рр.)

У статті проаналізовано джерельну базу з історії театрального руху на території сучасної Хмельницької області в період становлення більшовицької окупаційної влади у 1920–1923 рр. Особливу увагу приділено театральному рухові в містечку Славуті, як прикордонному культурному осередку УСРР. На основі матеріалів Державного архіву Хмельницької області проаналізовано специфіку функціонування аматорського міського театру як важливої інституції дозвілля, просвіти й громадського життя. Здійснено класифікацію документальних джерел за типово-видовим принципом і виокремлено три основні групи: організаційно-адміністративні, фінансово-господарські та матеріали щодо репертуару. Розглянуто документи, пов'язані зі створенням

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

театральних гуртків і клубів, гастролями професійних труп, а також діяльністю українських, єврейських і російських театральних колективів у Славуті. Значну увагу приділено джерелам, що висвітлюють фінансово-господарські аспекти діяльності театральних інституцій. Проаналізовано репертуар місцевих театральних організацій, який охоплював українські, єврейські та російські драматичні й комедійні твори, що відображали багатокультурний характер регіону. Зроблено висновок, що збережений комплекс архівних документів дозволяє реконструювати не лише історію театального життя Славути, а й ширші процеси утвердження більшовицького режиму в прикордонній зоні України.

Ключові слова: театр, Славута, Улашанівка, Цвітоха, репертуар, актор, сцена.

Вивчення та осмислення історії окупації України більшовицькою владою є неможливим без визначення специфіки процесів інкорпорації окремих українських територій у державний організм нової влади. Разом з тим будь-яка наукова розвідка з дослідження історії має враховувати достатньо широкий спектр теоретичного та практичного виміру, охоплювати чи уточнювати розлогій перелік тематичних лакун. Не винятком з цього є й історія сучасної Хмельницької області, терени якої у досліджуваний період, становили прикордонну територію щойно посталої Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Принагідно зазначимо, що саме під такою назвою більшовицька республіка проіснувала до 1937 року, коли її назву було змінено на Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР).

Прикордонний статус формував специфічне культурно-політичне середовище де, з одного боку, спостерігалися впливи з території Польщі, а з іншого боку, був більш посиленням контроль зі сторони більшовицької влади. Саме тому, важливим та актуальним є введення до наукового обігу нових масивів джерел які не лише дозволяють «по-новому» підійти до розуміння тих чи інших явищ та подій, більш об'єктивно оцінити ситуацію, що створилася в певний проміжок часу, але й взагалі розкрити до того часу малодосліджені проблеми.

Особливе місце з-посеред всього різноманіття джерел, що зберігаються в архівах України, займають документи, що стосуються розвитку культури та просвіти. В цьому контексті

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

особливої ваги набувають комплекси джерел, які стосуються розвитку театрального руху. Принагідно зазначимо, що історія розвитку театрального руху на теренах Хмельницької області є малодослідженою проблемою. Зокрема практично «*tabula rasa*» історія створення та діяльності театрів на півночі сучасної Хмельниччини, а зокрема на теренах населених пунктів Шепетівського району. Власне тому за об'єкт даного дослідження було обрано аналіз джерельного забезпечення проблеми діяльності аматорського театру в місті Славути у період становлення більшовицької окупаційної влади (1920-1923 рр.).

Розглядаючи документи пов'язані з театральною діяльністю, слід зазначити, що перший аматорський міський театр постав в Слауті ще до 1909 року. Принаймні один з засновників театрального руху на півночі сучасної Хмельниччини – Тарас Еліпідорович Древецький зазначав, що свою театральну діяльність в аматорському гуртку він розпочав саме у 1909 році [9, арк. 10]. Впродовж 1920-х рр. театр в Слауті відігравав провідну роль як інституція відпочинку та просвіти місцевого населення, а саме приміщення театру – розташоване по вул. Базарна 29 – було місцем проведення усілякого роду загальних зборів, концертів та нарад [9, арк. 41].

Аналіз джерельної бази досліджуваної доби є неможливим без її класифікації. Разом з тим зазначимо, що на відміну від дослідження джерел створених репресивними органами більшовицької влади, наукова розробка питань пов'язаних з класифікацією та типологізацією ділових документів адміністративних органів місцевої/локальної радянської влади сьогодні у історіографії та джерелознавстві незалежної України практично відсутні. Особливо щодо доби перехідного періоду яким є 1920-і роки. На жаль, для загальної класифікації ми змушені використовувати праці ще радянських методологів-джерелознавців.

Отже найбільш прийнятними способами класифікації джерел є класифікування їх за змістом, походженням, типом та видом [1, с. 98-99]. За цією схемою джерела, що утворилися в результаті діяльності різного роду закладів та інституцій поділяються на: а) документи утворені в процесі організаційної діяльності розглядуваної інституції; б) документи, що висвітлюють компетенцію закладу; в) матеріали підсумкового характеру;

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

г) документація, що характеризує особовий склад інституції. Поряд з цим не можна не відзначити, що подібна класифікація є доволі умовною і в окремих моментах не здатна охарактеризувати всі типи та види документів, що використовувалися в обігу в повітових та селищних органах виконавчої влади періоду 1920-х рр. Таким чином базуючись на типово-видовому способі аналізу документальних джерел серед матеріалів що стосуються розвитку театрального руху на Славутчині нами було виділено наступні умовні групи документів: документація організаційно-адміністративного характеру, документація фінансово-господарського характеру, документи щодо репертуарної частини.

Серед документації адміністративно-організаційного характеру, на нашу думку, органічно виділяються три умовні джерельних підгрупи. До першої належать документи адміністративно-нормативного характеру, пов'язані зі створенням театральних клубів та гуртків. В першу чергу, це постанови та заяви щодо відкриття театральних організацій. Зокрема, це звернення: а) Цвітоського відділу культ-просвіти до Славутського відділу народної освіти від 13 лютого 1921 року щодо відкриття в селі місцевого театру «Перша зірка» [5, арк. 4; 9, арк. 2]; б) культвідділу профспілок «Дерево-обробників» від 7 листопада 1921 року про відкриття районного робітничого клубу за адресою вул. Горинська, 53 [2, арк. 28]; в) учнів та педагогічного колективу Славутської трудової школи №1 від 1 липня 1921 року про реєстрацію літературно-драматичного гуртка «Молоде мистецтво» [8, арк. 3]. Окремо виділимо звернення циркової трупи під керівництвом Фрейдіна від 22 серпня 1921 року щодо дозволу на побудову приміщення цирку в Славуті [8, арк. 30, 33].

До другої підгрупи нами було віднесено документи які містять інформацію про діяльність театральних інституцій відкритих в попередні роки. В першу чергу, це звісно документи які стосуються діяльності Славутського українського гуртка аматорів драматичного мистецтва. В другу чергу, це повідомлення до Славутського волосного відділу народної освіти про діяльність у червні-серпні 1921 року «Русского драматического кружка» (кер. вчителька музики Олександра Остапцова), «Єврейського театру в Славуті» (кер. Янкель Розенфельд) [8, арк. 62; 10, арк. 93], з вересня 1921 року – Аматорського театального гуртка в с. Улашанівка [6,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

арк. 5], театрального гуртка при Головному відновлювальному потягу № 48 (Горема-48) [9, арк. 32].

Третю підгрупу становлять документи про перебування в Славуті в 1920-1922 рр. театральних труп з інших міст. Зокрема, це звернення славутського волосного відділу народної освіти за 1921 рік щодо гастролей в лютому – Київського єврейського театру [9, арк. 7], в травні – 1-ї пересувної концертної трупи (реж. Курчанов) [9, арк. 110], в червні – акторів Київського оперного театру [9, арк. 25], в серпні – Київського окружного драматичного театру під керівництвом Адамовича [6, арк. 47], в вересні 1921 року – театральної трупи Брантмаліса [8, арк. 46] та Російська драматична трупа Міліча [10, арк. 4].

Документація фінансово-господарського характеру. Насамперед до даного виду документів відносимо документи про ремонт приміщення театру, про матеріально технічне забезпечення вистав, а також щодо унормування оплати праці акторів театру та ціни на білети на вистави.

Враховуючи, що приміщення театру в Славуті було зведено ще у 1912 році, то станом на 1921 рік воно потребувало нагального ремонту. Збережені документи відображають цей складний, з адміністративної точки зору, процес. Зокрема, це рішення волосного революційного комітету від 12 вересня 1921 року щодо необхідності ремонту приміщення театру [3, арк. 124-125], а також акт виконаних робіт датований вереснем того ж року де зазначено, що в будівлі театру було відреставровано сцену, відремонтовано підлогу, вікна, побілено та продезинфіковано стіни, влаштовано туалет в приміщенні [8, арк. 60].

Наступними джерелами є документи щодо забезпечення театру реквізитом та репертуаром. Наприклад, це рішення волосного виконавчого комітету щодо реквізиції музичних інструментів у населення та передачі їх до театру. Так, в травні 1921 року було реквізовано та передано до театру рояль у вдови лікаря Тарнавського, колишнього головного лікаря Славутського гідропатичного курорту [3, арк. 21]. В тому ж місяці за зверненням Славутського райкому комсомолу театру було виділено піаніно та 4 лампочки для освітлення вистав [10, арк. 3]. В жовтні 1921 року з Славутської міської оранжереї було реквізовано 15 вазонів з квітами для декорування вистав [4, арк. 21].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Важливими фінансово-господарськими документами, які розкривають економічні аспекти діяльності театральних установ є відомості на отриманні зарплатні акторами. Дані відомості концентрують в собі цілісний масив інформації про склад театральних гуртків, професійну належність акторів, інформацію до їх біографії.

Напевно найбільшу групу серед збережених документів становлять звернення та розписки про дозвіл на друк афіш та білетів для вистав. Інформаційна унікальність цих документів полягає в тому, що вони не лише містять інформацію про кількісні показники друку афіш та білетів, але й про назви та дати проведення вистав, фінансові та політичні умови дозволу на організацію та проведення вистав. Наприклад, 19 серпня 1921 року славутського волвідділу наросвіти звертається до волпревкому за ордером на право друку 25 афіш та 500 квитків на дитячу виставу трудової школи № 4 на 20 серпня 1921 року. Кошти від продажу білетів мали піти на користь дітей голодаючих губерній [6, арк. 61].

Документація щодо репертуару театральних організацій міста Славуті. В загальній структурі збережених джерел документи про репертуар займають питому вагу. Так основний репертуар складали лірико-драматичні та революційні п'єси. Наприклад, Єврейський театр в Славуті ставив 1) Der Eybike Lid (Вічна пісня), п'єса на 1 дію за твором Марка Арнштейна; 2) Di Eckrime, трагедія на 1 дію за твором Франца Гебеля; 3) Di Agenten, комедія на 1 дію, за твором Ш.Алейхема [10, арк.59]; 4) «Тільки за лікаря», комедія в 1 дії за мотивом твору Шолом-Алейхема «Мазель-Тов»; 5) «Der mann un Kileidel»? комедію в 1 дії за мотивом твору Шолом-Алейхема [9, арк. 93].

Натомість український театр в Славуті ставив спектакль Любові Яновської «Повернувся із Сибіру» (драма у 5 д., 1901 року), вистава-драма Карпенко-Карого «Безталанна», комедія О. М. Островського «Без вини винуваті», драма на 5 дій з єврейського життя Івана Тогобочного (Щоголева) «Жидівка вихрестка» та інші [9, арк. 2, 9]. В цілому джерела згадують понад 50 назв вистав.

Підсумовуючи дане дослідження є можливим констатувати що збережені до сьогодення документи з фондів Державного архіву Хмельницької області становлять цілісний інформаційний комплекс який дає можливість дослідити не лише історію

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

становлення та розвитку театрального руху в прикордонній зоні УСРР, але й створити загальну картину становлення більшовицької окупаційної влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берковський В. Г. Матеріали до історії Житомирського учительського інституту // Житомиру – 1125. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 1125-річчю заснування міста Житомира / Велика Волинь: наук. зб. Вип.42. – Житомир, 2009. – С. 98-105.
2. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХМО). Фонд Р-760 «Славутський волосний революційний комітет». Опис 1. Спр. 1.
3. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 6.
4. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 13.
5. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 19.
6. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 23.
7. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 35.
8. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 72.
9. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 74.
10. ДАХМО. Фонд Р-760. Опис 1. Спр. 77.

Додаток 1. Список акторів Славутського українського гуртка аматорів драматичного мистецтва (станом на 01. 01. 1921) [9, арк. 10-10 зв.].

ПІБ	Рік народження	Основне місце праці	Склад родини	амплуа	З якого року в драматичному гуртку
Берега Василь Михайлович	1899	Зав. майстернею з ремонту чобіт	мати і дві сестри	статист	1920
Бородавченко Кирило Якович	1891	Славутський волпретком	жінка, троє дітей	драм.актор	1913
Гребень Текля Корнійвна	1896	Біля батька	незаміжня	видані II	1913
Древецький Тарас Елпідіфорович	1886	житловий комітет Славутського волвиконкому	жінка, троє дітей	комік	1909
Зайчук Степанида Степанівна	1889	заміжня	троє дітей	2-а героїня	1911
Зинченко Грицько Лукич	1885	залізниця	жінка, троє дітей	1-й коханець	1911
Зинченко	1896	дружина	чоловік,	1-а героїня	1911

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Олена Елісїївна		Зинченко Г.Л.	трос дітей		
Карпінська Текля Семенівка	1899	заміжня	двоє дітей	?	1916
Носачук Антоніна Сильвестрівна	1900	заміжня	1 дитина	2-а героїня	1918
Носачук Василь Іванович	1898	волревком	жінка, дітей немає	комік	1913
Остапцова Олександра Олексіївна	1902	біля батька	незаміжня	2-а коханка	1918
Савицький Остап (Євстафія) Филимонович	1891	залізничний лісовий комітет	жінка і 1 дитина	статист	1918
Сокіл Іван Елісейович	1897	вчитель в гімназії	холостий	2-й коханець- регент	1916
Ткачук Антон Микитович	1896	залізниця	матір, сестра	актор різних амплуа	1916
Ткачук Настя Микитівна	1899	волревком	незаміжня	статист	1920
Туркевич Олена Матвіївна	1903	при батькові	незаміжня	статист	1919
Янчук Кость Степанович	1896	при батькові	холостий	статист	1919
Янчук Микола Степанович	1894	біля батька	холостий	статист	1920
Янчук Сергій Степанович	1899	біля батька	холостий	актор різних амплуа	1918
Яцюк Михайло Андрійович	1898	біля батька	холостий	комік	1916

Додаток 2. Список членів Цвітоського гуртка-театру любителів сценічного мистецтва «Перша зірка» (1921 рік) [7, арк. 17, 85; 9, арк. 11-11зв.].

П.І.Б.	Р.н.	Місце праці	Склад родини	амплуа	Місце проживання
Адамський Броніслав Ярославович	1888	службовець хімічного заводу	-	резоньєр	с. Кам'янка
Бондарук	1900	селянин-	11 осіб	суфлер	с. Цвітоха

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Никифор Левкович		господар			
Буйницька Ганна		ніде не працює	при батькові	на 2-й ролі	с. Кам'янка
Гнатюк Михайло Романович	1899	залізниця	при батькові	2-й коханець	с. Цвітоха
Демчук Анісія Миколаївна	1896	ніде не працює	при братові	героїня, комік	с. Цвітоха
Демчук Афанасій Миколайович	1900	службовець хімічного заводу	3 особи	комік, резиньор	с. Цвітоха
Демчук Євгеній Георгійович	1898	службовець сіл'ревкому	4 душі	хорист, коханець	с. Цвітоха
Журковський Іван Павлович	1902	вчитель з с. Кам'янка	при батькові	старець	с. Цвітоха
Загоруйко Антон Олексійович	1880	службовець лісопильного заводу с. Цвітоха	5 душ	режисер	с. Цвітоха
Левчук Зосім Іванович	1891	селянин- господар	2 душі	резоньєр	с. Цвітоха
Матвійчук Олексій	1894	залізниця	-	комік	с. Кам'янка
Мельник Андрій Лукич	1894	службовець хімічного заводу	5 осіб	простак, хорист	с. Ташки
Окрутний Іван Єрофійович	1902	ніде не працює	при батькові	комік	с. Цвітоха
Пазюрич Анастасія Аркадіївна	1902	вчителька з с. Ташки	при батькові	героїня	с. Ташки
Пазюрич Олена Аркадіївна	1899	ніде не працює	при батькові	на 2-й ролі, резоньєрка	с. Ташки
Перлицький Василь Фоміч	1887	службовець сіл'ревкому	5 душ	драм. актор, старик	с. Цвітоха
Стадник Андрій Петрович	1894	на залізниці	3 душі	герой	с. Кам'янка
Тимчук Андрій Костянтинівич	1893	на залізниці	2 душі	комік	с. Кам'янка
Тимчук Ксенія Костянтинівна	1902	ніде не працює	при батькові	на 2-й ролі	с. Кам'янка
Тимчук Марія Костянтинівна	1904	ніде не працює	при братові	комік, старуха	с. Кам'янка
Шиманський Петро Карлович	1900	службовець лісопильного	5 душ	фат	с. Цвітоха

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

		заводу с. Цвітоха			
Яцюк Ганна Григорівна	1899	ніде не працює	при чоловікові	коханка, на 2-й ролі	с. Ташки
Яцюк Максим Дем'янович	1894	селянин- господар	2 душі	хорист, організатор хору	с. Ташки

УДК 37.014.5(477.43)«192»

Володимир БАЙДИЧ,
Олег ПОГОРИЛЕЦЬ,
м. Хмельницький

ВСТАНОВЛЕННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В СЕЛАХ ЛЕТИЧІВЩИНИ В 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ (ЗА АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ ДАХМО)

У статті досліджується стан освітянської галузі Летичівського повіту, Меджибізького району впродовж 1922–1928 рр. На основі архівних матеріалів розглядаються процеси реорганізації апарату народної освіти, формування педагогічного корпусу та ідеологічного контролю над ним, матеріально-технічне забезпечення шкіл, спроби розбудови мережі профшкіл і закладів для ліквідації неписьменності. Аналізуються статистичні показники учнівського контингенту, соціальний та національний склад вчителів, рівень їхньої освіти та оплати праці.

Ключові слова: народна освіта, Летичівський повіт, Меджибізький район, радянська школа, ліквідація неписьменності, вчительський корпус, культподаток, освітня політика.

На початку 1920-х років радянська влада приступила до планомірної реорганізації апарату народної освіти в Україні, зокрема на Поділлі. Розгляд даного питання можна прослідкувати на прикладі колишнього Летичівського повіту, який об'єднував 8 волостей: Бахматовецьку - 19 сіл, Войтовецьку - 31, Деражнянську - 30, Женишківську - 15, Меджибізьку - 17, Зіньковецьку - 6, Михампільську - 21, Сусловецьку - 16 [1]. Головною метою цієї реорганізації було усунення структурних недоліків попередньої моделі управління та її пристосування до нових суспільно-

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

політичних умов. Офіційна критика старого освітнього апарату зводилась до того, що йому бракувало чітких меж компетенцій, що породжувало, за тогочасними формулюваннями, «хаос і путанину в роботі» та невідповідність поставленим завданням.

У ході реформування було виокремлено два принципових напрямки управлінської діяльності: навчально-методологічний та господарсько-технічний. Перший з них було доручено профосу, соцвихому й політпросвіті, тоді як другий перейшов до відання фінпостачання та секретаріату. Замість розгалужених секретаріатів при підвідділах запроваджувалась єдина загальна канцелярія — секретаріат на чолі із керуючим справами, де зосереджувалось усе діловодство. Скорочення штатного персоналу виявилось суттєвим: якщо раніше апарат нараховував 38 працівників, то вже на 1 січня 1923 р. їх залишилось лише 11 осіб [2].

Реорганізація системи управління відбувалась на тлі глибоких проблем у педагогічному середовищі. Загалом у Летичівському повіті на той час діяло 172 навчальні установи, з-поміж яких: 156 українських шкіл, 2 російських, 5 єврейських, 8 польських та 1 школа електротехнічного спрямування. У профшколах працювало 342 вчителі, з яких лише 21,1% мали вищу освіту, 23,6% — середню, а 55,3% — іншу підготовку. За статевим розподілом: 170 чоловіків і 172 жінки [3].

Особливу тривогу радянських органів викликала партійна «ненадійність» учительського корпусу: лише одна особа з усього педагогічного складу була членом партії більшовиків, п'ятеро належали до КСМУ, тоді як решта залишалась безпартійною. Це суттєво обмежувало можливості влади реалізовувати свою освітню політику через відносно освічених і авторитетних для сільського середовища педагогів. З метою зміни ситуації повітовий відділ освіти вдався до так званої «чистки» — обов'язкового проходження кожним учителем співбесіди в парткомісії та ГПУ. Перевірка тривала з 21 листопада по 5 грудня 1922 року без вихідних в денний та вечірній час. За її підсумками 129 педагогів було звільнено, 68 — залишено умовно, і лише 149 отримали підтвердження на постійну роботу [4].

Для керівництва навчальним процесом у школах відділ освіти запровадив 8 посад волінструкторів. Дефіцит педагогічних кадрів, який виник унаслідок чисток, намагались вирішити через підготовку вчителів на короткотермінових курсах, основним

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

завданням яких було опанування методики трудової школи — одного з ідеологічних наріжних каменів радянської педагогіки тих років.

Матеріальне становище освітніх закладів було вкрай важким. Роки Першої світової та радянсько-української (у радянській термінології — «громадянської») війни призвели до того, що шкільні приміщення в районі були наполовину зруйновані. Життя установ можна назвати животінням, внаслідок голоду, матеріальна сторона була поставлена погано. Через відсутність окремих шкільних будівель чимало навчальних закладів було переведено до церковних приміщень. Лише наприкінці літа 1922 р. вперше вдалось відремонтувати 18 шкіл у районі [5].

Систему державного постачання шкіл і дитячих будинків замінено на комбіновану модель фінансування: навчальні заклади переводились на місцевий бюджет і договірні відносини з мешканцями сіл із збереженням часткової державної допомоги, конкретні пропорції якої визначались на місцях у кожному окремому випадку. До дитячих будинків прикріплювались так звані патрони (система патронату), які, однак, на початку свого функціонування виконували свої обов'язки лише формально — на папері. Лише згодом силою репресій та ін. удалось цю справу поставити, головним джерелом постачання дитячий домів була Наросвіта [6].

Катастрофічним залишалось забезпечення шкіл підручниками: жодна навчальна установа не мала необхідної навчальної літератури. Лише після збору по селах так званого культподатку освітянська галузь змогла закупити необхідні підручники та канцелярське приладдя на суму 2500 пудів жита, що, однак, покривало лише 70% від загальних потреб. Слід зазначити, що повітнаросвіта прийняла міри і вилучила зі всіх шкіл і бібліотек шкільні книги і підручники, які своїм змістом «затроювали» пролетарську молодь - ліквідовано 75% книг [7]. Культподаткова кампанія тривала з 15 серпня по 15 жовтня 1922 р. і була проведена виключно силами народної освіти. Загалом по всьому Летичівському повіту вдалось зібрати 53 255 пудів зерна, з яких до Деражні надійшло 24 170 пудів. Відповідно до постанови голови повітового виконкому зібраний культподаток розподілили таким чином: Наросвіті — 54%, Повітздоров'ю — 24%, Повітсовбезу — 22%.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Для зміцнення матеріальної бази навчальних закладів школам виділяли земельні наділи: 80% шкіл отримали відповідні ділянки. Проте через брак посівного матеріалу більшість шкільних земель здавали місцевим селянам в обробіток на умовах повернення третини врожаю з десятини. Отримані кошти планувалось розподілити наступним чином: 10% — на навчальні посібники, 25% — на ремонт, 15% — на опалення, освітлення та інші потреби.

На той час у повіті діяли три соціально-економічні школи — у Деражні, Летичеві та Меджибожі — та одна школа цукроваріння в селі Щедрова при місцевому цукровому заводі. Однак з початком нової економічної політики (НЕП) ці заклади було закрито, а натомість запропоновано створити нову мережу профшкіл сільськогосподарського спрямування. Планувалось відкрити дві сільськогосподарські профшколи — в Летичеві та селі Женишківці — і одну електротехнічну школу в Деражні. Проте всі спроби реалізації цього плану зазнали невдачі, що пояснювалось відсутністю досвідчених організаторів, управлінців, а також численними арештами вчителів.

Частково вдалося організувати електротехнічну школу в Деражні на 32 учні, відкриту 15 вересня 1922 р.; за перший шкільний триместр надійшло 2744 карбованці у вигляді плати за навчання. Натомість школа цукроваріння в Щедровій так і не розпочала роботи: її не включили до планів відділу освіти, адміністрація цукроварні посиалась на відсутність матеріальних ресурсів, а вчителі, що погодились були на запрошення, перейшли на роботу до інших промислових установ у зв'язку із зупинкою і фактичним «заморожуванням» підприємства. Двадцять п'ять учнів, зарахованих до цього закладу, роз'їхались по домівках, і заняття так і не розпочались [8].

Важливим напрямком роботи залишалась ліквідація неписьменності. У всіх селах Летичівського повіту було проведено перепис неписьменних мешканців, а в окремих населених пунктах відкрито відповідні школи. Зокрема, в Летичеві запрацював такий заклад для червоноармійців, міліціонерів і членів профспілок. Однак через брак навчальних посібників і незначну кількість охочих навчатись суттєвих успіхів досягти не вдалось. Планувалось також відкрити по селах бібліотеки, клуби та хати-читальні, однак реалізацію цих задумів було відкладено до проведення з'їзду культробітників повіту, запланованого на 20 грудня. При Наросвіті

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

з метою боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх було створено комісію у справах неповнолітніх, яка тісно співпрацювала з карним розшуком та юридичним відділом і розглядала переважно крадіжки.

Демографічний зріз шкільної мережі свідчить про суттєві прогалини в охопленні дітей початковою освітою. На вересень 1922 р. в Летичівському повіті проживало 15720 дітей шкільного віку, однак до шкіл ходили лише 10750 з них; решта залишалась залученою до господарської праці в родині. У школах першого ступеня (161 установа) навчалось 8 750 учнів, у школах другого ступеня (10 установ) – 2000 учнів. Вікова структура учнівського контингенту виглядала таким чином: до 10 років – 4200 осіб, до 14 років – 5700 осіб, до 16 років – 825 осіб, до 17 років – 25 осіб. За соціальним станом учні розподілялись наступним чином: із сімей робітників – 122 особи, із сімей службовців – 928, із селянських сімей – 8650, інші – 1050 осіб. Згідно з даними Летичівського статистичного обліку за 1922 р., у повіті впродовж року народилось 4906 дітей, з них 2635 хлопчиків та 2271 дівчинка. Водночас смертність також була значною: того ж року зафіксовано 1647 смертей серед чоловіків та 1381 – серед жінок. Упродовж року зареєстровано 2169 шлюбів та 301 розлучення. Ці дані відображають складну демографічну ситуацію в умовах постійних соціальних потрясінь перших років радянського режиму і слугують важливим статистичним тлом для аналізу стану освітньої галузі регіону в досліджуваний період. При 17 селищних радах справи ЗАГСу велись по 4 видах записів. Див. таблицю.

	1923 р.	1924 р.	1925 р.
народження	982	1124	1767
смерті	538	711	786
шлюби	375	397	361
розлучення	26	61	62

Після проведення територіально-адміністративної реформи було утворено Меджибізький район, територія якого складала 375 квадратних кілометрів, куди спочатку увійшло 17, а пізніше 24 села. В 17 селах були створені сільські ради, окрім села Западинці, яке було приєднане до села Михунки. Впродовж кількох наступних років мережа шкіл Меджибізького району набула більш чіткої організаційної структури. Загалом у районі функціонувало 18

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

шкіл: 12 трирічок, 4 чотирирічки та 2 школи-семирічки. Розміщення навчальних закладів здебільшого залишалося тимчасовим і нерідко ситуативним, що відображало загальну нестачу спеціально збудованих шкільних приміщень.

У Меджибожі діяла трудова школа, що розміщувалась у кам'яному будинку, в якому до революції перебувало церковно-парафіяльне управління. У с. Требухівці знаходилась чотирирічна школа також у кам'яному будинку; планувалось добудувати другий поверх задля збільшення класних приміщень. У с. Лисогірка функціонувала трирічна школа в колишньому попівському будинку, пристосованому під навчальні потреби, проте такий заклад не відповідав своєму призначенню. У с. Гнатівці діяла чотирирічна школа в колишньому дерев'яному церковному будинку.

У с. Головчинці трирічна школа розміщувалась у орендованому будинку, поряд з яким зводилось нове дерев'яне шкільне приміщення, проте через брак коштів будівництво так і не було завершено. У с. Митківці трирічна школа знаходилась у глинобитному будинку, де раніше розміщувалось МНО. У с. Ярославка працювала трирічна школа в старому дерев'яно-цегляному будинку, що до революції належав земству. В аналогічній споруді функціонувала чотирирічна школа в с. Голосків. У селах Копачівка та Волосівці трирічні школи розміщувались у старих дерев'яних церковно-парафіяльних будинках. У с. Ставниця школа містилась у глинобитному приміщенні, тоді як у с. Шрупків – у цегляному попівському будинку. Трирічки в селах Михунки та Западинці функціонували в глинобитних церковно-парафіяльних будинках, а в с. Лисанівці – у цегляному колишньому земському будинку.

У селах Михунки, Митківці та Головчинці, де розпочалось будівництво нових шкільних приміщень, хронічно бракувало коштів для його завершення. Місцеві громади вносили свій внесок переважно у формі безоплатної робочої сили та самооподаткування, тоді як основні капіталовкладення передбачалось отримати з обласного бюджету, але було виділено лише 800 крб [9].

Загальна кількість учнів у районі становила 3 352 особи, з них 1236 хлопчиків і 697 дівчаток. За національним складом: 1483 українці, 6 росіян, 423 євреї, 21 поляк. Серед учнів було

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

22 члена ЛКСМУ, 296 юних піонерів, 104 жовтенят. По соціальному стану - 78% селян, 12% артільників, 10% торговців та ін. [10]. На 01. 01. 1926 р. у районі проживало 4652 неписьменних мешканців віком від 12 до 35 років та 2191 малописьменних особа. Серед цих категорій особливо вирізнялась жіноча частина населення: 3634 жінки відносились до малописьменних або неписьменних.

На весь район нараховувалось лише 40 вчителів. За освітнім рівнем: 2 особи мали вищу освіту, 18 — середню, 18 — нижчу та 2 — домашню підготовку. За соціальним складом: 17 педагогів — селянського походження, 23 — представники трудової інтелігенції. За національністю: 30 українців, 1 росіянин та 9 євреїв. Щодо партійності — 38 вчителів були безпартійними, лише 2 належали до комсомолу. За 1925 р. всі вчителі пройшли перепідготовку по програмі «Окрвідділу освіти» [11].

По селах усі вчителі мали квартири при школах, а в Меджибожі пістсьом педагогам з районного бюджету виділялись кошти на оренду квартир. Заробітна плата завідувача школи-семирічки становила від 40 до 80 крб на місяць, сільської школи — від 30 до 35 крб. Учителям семирічки нараховувалось від 35 до 75 крб, а сільської школи — від 32 до 50 крб на місяць. Матеріальний стан учителя залишав бажати кращого: педагоги потребували як фінансової допомоги, так і забезпечення одягом, продуктами харчування та навчально-методичними матеріалами. Підручниками школи були забезпечені на рівні 75%, їх закупували через Окрно в Державному видавництві України.

При українській семирічці в Меджибожі функціонував інтернат, де навчалось 15 дітей. Вихованці харчувались за власний рахунок, а утримання персоналу інтернату здійснювалось коштом районного бюджету. При школах була так звана шкільна земля в кількості 95 десятин, яку учні були не в змозі обробити, тому її засівали на спіл та прибуток йшов частково на придбання підручників, а частково на ремонт самих шкіл. Початок навчального року в школах визначався завершенням сільськогосподарських робіт: так, у 1926 р. у семирічках навчання розпочалось у вересні, а в інших школах — у середині та наприкінці жовтня. З 15 по 30 грудня запроваджувались зимові канікули.

В структуру освіти входила Головчинецька дитяча колонія, яка була розміщена у 14 будинках, однак для потреб колонії

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

використовувалось лише 7 помешкань: в двох будинках проводився капітальний ремонт, ще в одному планували розмістити баню, пральню та сушарню, всі інші були зруйновані. Для ведення господарства колонія мала 3 десятини польової землі, 5 десятин лісової, 5 десятин лугової, 2 десятини городу та 2 десятини фруктовому саду. Колонія утримувала 7 корів, 6 коней, 40 свиней, чи мало дрібної птиці і 40 рамкових вуликів. Приміщення були перевантаженні. Для прикладу, в пристосованому будинку на 100 дітей проживало 250, по 2-3 особи в постілі, білизна не мінялась по 2-3 тижні. Лише 150 дітей мали чоботи, інші ходили босі, хоча згідно акту перевірки це був жовтень місяць. «Пальто та верхній літній одяг був в наявності, а верхнього зимового одягу не було зовсім. В помешканнях і на подвір'ї колонії спостерігалась повна антисанітарія» [12]. «Вмивання дітей не проводилось щоденно, лазня була розташована в маленькій кімнаті з двома ванними. Приміщення кухні знаходилося в ремонті, а сама їдальня була розрахована на 30-40 осіб, тому їжу розносили по кімнатах де діти спали. Встановлені факти коли хліб подавався з піском від мішків, а м'ясо було червиве. Серед дітей панув національний антогонізм та індивідуалізм - кожна дитина робила свою скриньку де ховала речі, навіть була збудована землянка в лісі на 10 чоловік. Серед дітей мали місце крадіжки, бійки, карточна гра, ненормативна лексика. Комісією було встановлено факти важких побоїв, випадок різанини, що вимагав лікарської допомоги, смерть однієї дитини. Самі вихованці встановленого режим не дотримувались, значна кількість дітей знаходилась в лісі і по селах. Лікарський догляд був незадовільним, відсутня санітарка, медикаментів було недостатньо. Виховна робота серед учнів була відсутня, так як керівники колонії дискредитували себе. Так, вихователь одружився з вихованкою, були факти зґвалтувань поваром дитини, катування дітей вчителями та ін. Вихователями працювали колишні священники. Не вистачало 11 працівників педколективу - причиною були тяжкі умови праці та невисока оплата (така сама як в трудових сільських школах), відсутність житла - в 4 кімнатах проживало 10 чол. Неприпустимий факт, що на літо з 267 дітьми залишилось 6 чоловік керівництва - діти представлені самі собі... Школа на ремонті, навчання не проводиться. Серед дітей 25 осіб необхідно ізолювати бо вони деморалізують колектив, самоврядування кепське, а виконбюро розвалене. Ремонт, який розпочали 22 серпня

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

не буде закінчений до першого листопада за відсутністю будівельних матеріалів та грошей на оплату робітникам» [13].

Паралельно зі школами в районі розгорталась інфраструктура позашкільної освіти: в 1924 р. відкрито 17 ліквідаційних пунктів (загальна кількість учнів 1255 чол.), 10 пунктів групового навчання та 16 хат-читалень (1181 чол.). В цих установах навчались 958 підлітків і 2889 дорослих людей. Навчання у лікнепах проводилось ліквідаторами, які отримували платню у розмірі 7 крб 50 коп за кожну групу. Додатково, на господарські потреби та навчальне приладдя відпускались гроші з районного бюджету по 15 крб на один лікнеп. За даними відділу освіти, навчання закінчило 1502 людини.

Партійні органи вмішувались та керували освітнім процесом в районі. Так, на засідання партійної фракції Меджибізького райвиконакому 11 липня 1927 р. слухалось питання про підсумки навчального року. Серед рішень були: вчителя с. Марківці Кірничного зняти з посади, учительку с. Лисанівці Маркевич зняти з посади завідувача школою, а вчителя с. Карпівці перевести на її місце; в с. Паньківці надіслати нового завідувача школою, а двох вчителів цього села замінити на інших, а завідувача Ставницькою школою перевести з Меджибозького району, змінивши його вчителем с. Лисогірка - Стисенко і призначити нового завшколою Лисогірки; учителя с. Западинці перевести в с. Требухівці, а з Требухівців учителя Козіцького перевести завшколою с. Паньківці; учительку села Волосівці Шеремету зняти з роботи, а Слободянюка і Зубков з семилітки перевести в другі райони [14].

Аналіз стану освітянської галузі Меджибізького району в 1922–1926 рр. дозволяє сформулювати низку узагальнень. Передусім радянська влада розглядала освіту не лише як педагогічну, а як ідеологічну інституцію, що зумовило проведення масових «чисток» учительського корпусу: із 346 перевірених педагогів 129 було звільнено, а 68 — залишено умовно. Відсутність партійної опори серед вчителів істотно ускладнювала реалізацію освітньої політики на місцях. Матеріально-технічна база шкіл залишалась критично слабкою: наслідки воєнних руйнувань, брак фінансування та приміщень змушували використовувати пристосовані будівлі й покладатися на місцеві ресурси, зокрема культподаток, який покрив лише частину потреб у навчальних матеріалах. Спроби створення мережі профшкіл здебільшого були невдалими через

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

організаційну слабкість, репресії щодо педагогів і нестабільність економічного середовища. Водночас, попри труднощі, відбулося певне розширення освітньої мережі: функціонували школи та позашкільні установи, що охоплювали тисячі дітей і дорослих, хоча рівень неписьменності залишався високим. Таким чином, освітянська галузь Меджибізького району в 1922–1928 рр. розвивалась у суперечливих умовах: між задекларованими радянською владою амбітними просвітницькими цілями та реальними можливостями їх реалізації існував значний розрив, зумовлений браком фінансових ресурсів, кадровою нестабільністю та наслідками воєнної руйнації. Встановлено, що освітня галузь регіону розвивалась в умовах хронічного фінансового дефіциту, кадрової нестабільності та цілеспрямованого ідеологічного тиску з боку радянської влади, що суттєво гальмувало реалізацію проголошених просвітницьких завдань. Регіональний матеріал Меджибізького району є репрезентативним зрізом загальноукраїнських тенденцій у сфері освіти початку 1920-х років і заслуговує на подальше поглиблене архівне дослідження.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАХмО. П-187. Оп. 1, спр. 3, арк. 187.
2. ДАХмО. П-1067. Оп. 1, спр. 57, арк. 52.
3. Там само, арк. 52.
4. Там само, арк. 53.
5. Там само, арк. 53.
6. Там само, арк. 53.
7. Там само, арк. 53.
8. Там само, арк. 54.
9. ДАХмО. П-187. Оп. 1, спр. 6, арк. 155.
10. Там само, арк. 156.
11. Там само, арк. 158.
12. ДАХмО. П-1050. Оп. 1, спр. 17, арк. 21.
13. ДАХмО. П-206. Оп. 1, спр. 1, арк. 163.
14. ДАХмО. П-187. Оп. 1, спр. 6, арк. 53.

Оксана ГРИНЧИШИН,
м. Хмельницький

**ПРОБЛЕМИ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОДІЛЛІ
В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
(1921–1929 РР.)**

У статті досліджуються проблеми та суперечності розвитку сільськогосподарського виробництва на Поділлі в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). Показано особливості функціонування аграрного сектору в умовах поєднання ринкових механізмів із державним регулюванням, що зумовлювало неоднозначні наслідки для селянського господарства. Особливу увагу приділено регіональній специфіці аграрних трансформацій Поділля.

Ключові слова: нова економічна політика (НЕП), Поділля, аграрні перетворення, сільськогосподарське виробництво, соціально-економічні суперечності, селянство.

Період нової економічної політики (1921-1929 рр.) став одним із ключових етапів у розвитку аграрного сектору України, позначеним складними суперечностями та неоднозначними наслідками для селянського господарства. Поділля як один із провідних аграрних регіонів є прикладом впровадження економічних реформ, що поєднували елементи ринкових відносин із жорстким державним регулюванням. Саме тут особливо виразно проявилися проблеми соціально-економічного розширення селянства, суперечності між приватною ініціативою та централізованою політикою, а також труднощі забезпечення стабільності виробництва в умовах постійних змін господарських механізмів.

Аналіз вітчизняного наукового надбання з даної проблеми показав, що вона є невичерпною і актуальною в будь-який період розвитку української держави. Проте особливої уваги заслуговують праці сучасних дослідників: В. Калініченка [6], І. Рибак [11], Ю. Святця [13, 14]. Окремі аспекти сільськогосподарського виробництва на Поділлі знайшли висвітлення у працях О. Свідерської [12], В. Яцюка [20], В. Лойка [7] та ін.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Земля виступає базовим і визначальним засобом виробництва у сфері сільського господарства. Її достатня забезпеченість або, навпаки, дефіцит істотно впливали на рівень та ефективність аграрного виробництва. Проблема землі мала особливу актуальність для Подільського регіону, де у досліджуваній період сільськогосподарське виробництво залишалося провідною сферою зайнятості та основним джерелом існування більшості населення. Земельні ресурси, що використовуються для вирощування продукції рослинництва, тваринництва та розвитку допоміжних галузей, визначаються як сільськогосподарські угіддя. Площа придатної землі на Поділлі мала таку структуру у 1925 р. (таблиця 1) [18, с. 12–13].

Таблиця 1

Площа придатної землі у десятинах та (%)

Округи	Садиби	Орна земля	Сінокіс	Ліс та чагарники	Інша придатна	Всього
Вінницька	57631 (9,1)	463024 (85,1)	24514 (3,8)	88074 (13,8)	4201 (0,1)	637516
Кам'янецька	36421 (7,6)	364463 (76,1)	6508 (1,1)	59520 (12,1)	12553 (2,0)	479465
Могилівська	34212 (7,7)	370034 (80,2)	7126 (1,5)	38871 (8,5)	6085 (1,1)	456328
Проскурівська	36156 (7,2)	385779 (76,1)	26391 (5,2)	50210 (9,2)	8243 (1,2)	506779
Тульчинська	49660	491860	8329	78134	5675	633667

Найважливішим показником тут є площа ріллі, яка об'єднувала присадибну та польову землю в перерахунку на 100 господарств. Даний показник складав у Вінницькому окрузі у 1927 р. 270,3 дес., у Кам'янецькому – 285,8 дес., Могилівському – 277,1 дес., Проскурівському – 309 дес., Тульчинському – 269,5 дес., Шепетівському – 361,3 дес., відповідно польової землі – 201,4 дес., 242,4 дес., 272,4 дес., 238,6 дес., 199,7 дес., 272,0 дес. [15, с. 236]. Співвідношення польових та городніх наділів, згідно бюджетних обстежень 1923–1924 рр. було таким: 2,23 дес. польового наділу припадало на одне господарство, 0,21 дес. городу та 0,01 – баштану, відповідно у процентах – 91,4 %, 8,1 %, 0,5 % [15, с. 8]. Варто зазначити, що це були найнищі показники в Україні. Особливо це

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

стосувалося Тульчинського, Вінницького та Могилівського округів [15, с. 236].

Обстеження селянських господарств Подільської губернії у 1922–1923 рр. та 1924–1925 рр. виявило, що співвідношення пару і ріллі залежало від землезабезпеченості господарства. Так, у 1922–1923 рр. господарства з посівом від 1 до 2-х дес. залишали під паром 0,75 дес. або 26 % від площі ріллі, з посівом від 2 до 3-х дес. – 0,67 дес. або 21,1 %, від 3 до 6 дес. – 0,83 дес. або 15,3 %, від 6-ти більше – 0,55 або 8,1 %, пересічно 0,58 дес. або 20 % ріллі. У 1923–1924 рр. відповідно – 0,40 дес. (21,3 %), 0,71 дес. (23 %), 0,90 дес. (17,5 %), 0,80 дес. (12,8 %), пересічно 0,59 дес. або 20,6 %. [2, с. 96]. Аналогічне підтвердження даного висновку знаходимо і підсумках обстеження селянських господарств Поділля у 1925 р. У групі господарств з посівом до 1-ї десятини питома вага пару складала 29,36 %, 3,01 до 4-х дес. – 22,76 % від 4,01 до 6,0 дес. – 20,46 %, 6,01 до 9,0 дес. – 15,91 % і нарешті 9,01 і більше дес. – 12,53 % [2, с. 42]. Отже, наведені дані свідчать про неухильне зменшення зайнятого пару у зв'язку із збільшенням землезабезпеченості господарства. Чим більшою була площа землі у господарства, тим меншою ставала питома вага пару.

Також спостерігалася тенденція до зменшення пару і толоки, через збільшення просапного клину. Підсумки весняного вибіркового обстеження селянських господарств Кам'янецького округу засвідчили також зменшення толоки, за рахунок травосіяння, яке майже у два з половиною рази збільшило площу порівняно з 1926 р. [9, с. 3]. Якщо у 1916 р. тут польовими засівами було зайнято 188783 дес., то у 1924 р. – 260195 дес. або 79,5% орної землі, 1925 р. відповідно – 278403 або 82,1 %, 1927 р. – 282849 дес. або 84,8% [9, с. 3].

В середині 20-х років розпочався перехід селян до громадських багатопільних сівозмін. У тих селах, де землевпорядні роботи із створення громадських сівозмін були завершено, відкривалися добрі перспективи інтенсифікації сільського господарства. У кореспонденції із села Устя Жванецького району Кам'янецького округу зазначалося: «В нашому селі населення переходить до чотирьохпільля із широкими громадськими смугами. До землеустрою один двір в середньому мав дванадцять шматків, а зараз кожен матиме належну йому землю в руках по одному в клину. Такі гарні лани матимемо, що якщо хочеш ори впоперек і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

уздовж» [5]. Проте землевпорядні роботи відбувалися надзвичайно повільно, оскільки не вистачало спеціалістів, обладнання, технічної документації. Наприклад, у Кам'янецькому окрузі землевпорядні роботи здійснювали всього 4 землевпорядника. Та й той мізерний персонал, більше переконував селян в необхідності переходу до поліпшених форм сівозмін, а ніж займався землеоблаштуванням. В результаті замість запланованої тисячі десятин землі землевпорядні роботи було здійснено на 450 дес. [15]. З другої половини 20-х років програму запровадження громадських сівозмін у селянських індивідуальних господарствах було згорнуто. З проголошенням курсу на колективізацію сільського господарства стверджувалося, що лише створення колгоспів дасть змогу швидко та радикально вирішити проблему сівозмін у землеробстві.

У 20-ті роки переважна більшість селян Поділля вела своє господарство на основі простого селянського досвіду, не використовуючи агротехніки, під якою слід розуміти – технологію землеробства, систему прийомів вирощування сільськогосподарських культур, тощо. У зв'язку з цим II губернський з'їзд Рад, який відбувся 6 грудня 1921 р. в своїй резолюції «Про піднесення сільського господарства» зазначав «З метою піднесення сільського господарства, яке занепало збільшити агрономічну допомогу населенню, зробити так, щоб ця допомога відчувалася на місцях, щоб волосні агрономи мали велику відповідальність, яка накладається на них для піднесення сільського господарства. Шляхом преси, лекцій-бесід поширити агрономічні знання серед населення, щоб воно могло успішно боротися з посухою, шкідниками. з метою досягти вищої врожайності. Негайно підняти на високий рівень існуючі в губернії але погано функціонуючі агрономічні школи» [3, арк. 13]. Газета «Червоний кордон» у своїй редакційній статті «Хліборобам треба вчитися» писала: «Робітники, щоб виробляти гарну продукцію багато вчать, як то кажуть, підвищують кваліфікацію. Так само селянам, щоб гарно господарювати, треба багато вчитися» [1, 113]. На засіданні Подільської губернської агрономічної наради, яка відбулася 23 січня 1923 р. було прийнято рішення «про утворення агрономічних баз, агрономічних пунктів і показових полів у вигляді показових баз».]. Протягом 1923–1924 рр. у Подільській губернії діяло 18 агробаз [19, арк. 7].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Для популяризації передових методів ведення сільського господарства серед селянства краю у 1925 році було погоджено випуск спеціальної сільськогосподарської газети для подільського і східно волинського села «Західноукраїнський господар». Редакція у першому випуску зазначала «розпочинаючи видання газети «Західноукраїнський господар», ставить завдання піднесення кураєвого сільського господарства. Необхідно, щоб наша газета стала лицем до села, зв'язалася з широкими господарюючими масами. Голос господаря повинен дійти до нашої газети і знаходити в ньому відклик і пораду». [4, 3].

Не менш важливим є аналіз технічної бази господарств Поділля та їх економічний потенціал. Головними елементами технічної бази індивідуально-селянського господарства у 1920-ті роки є сільськогосподарський інвентар та сільгоспмашини.

Газета «Червоний край» писала: «За останні 6 місяців 1925 року Господарсоюз продав населенню сільгоспмашин і знарядь на суму 140500 крб. Найбільше питають селяни за плугами САККА й культиваторами ВЕНУКІЙ привезеними з-за кордону. Але попит на ці машини не можна було задовільнити навіть на 30%. Не маючи власних магазинів «Господарсоюз» не зміг закупити потрібної кількості машин за кордоном» [10].

З другої половини 20-х років було запроваджено штучні перешкоди у придбанні сільгоспмашин заможними селянами, шляхом відмови їм у кредитуванні та підвищенні оподаткування. У 20-х роках в сільському господарстві регіону з'явився трактор. У 1925 році «Сельбанк» продав колгоспам Подільської губернії 28 тракторів, 19 – машиновим товариствам, 9 – сільськогосподарським кооперативам, земельним громадам – 2, дослідним станціям – 5, товариствам взаємодопомоги – 3 і лише один трактор придбало індивідуальне селянське господарство [8, 12]. Незважаючи на мізерну кількість тракторів використовувалися вони неефективно, особливо у кооперативних організаціях, колгоспах. З цього приводу газета «Червоний кордон» у статті «Тракторизація Поділля» коментувала, що власники тракторів недоцільно використовують машини. При обмеженні роботи тракторів на Поділлі було виявлено чимало випадків, коли « на тракторі возили весільних, їздили на маніфестацію, влаштовували перегони. А це все є таким безглуздям, що запрягати для таких справ десятки коней. З метою якнайшвидше покрити собівартість

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

трактора перевантажували його роботою, примушуючи працювати майже цілодобово без належного технічного догляду або передавало машину недосвідченим трактористам, які дощенту псували машину» [17].

Таким чином, застосування тракторів в сільському господарстві Поділля лише розпочиналося. На шляху його механізації викало чимало проблем і труднощів, пов'язаних із незначною кількістю машин та їх неефективним використанням. До того ж з 1927/1928 рр. під приводом того, що актори використовуються з експлуататорською метою, їх почали вилучати з індивідуального використання. Аналіз матеріально-технічної бази сільського господарства свідчить, що вона була відсталою і потребувала докорінної реконструкції. Робоча худоба була майже єдиною тяговою силою у сільському господарстві. Тракторизація, електрифікація, механізація знаходилися у зародковому стані і не впливала на розвиток сільського господарства. Нерівномірний розподіл тягової сили та її неефективне використання у селянських господарствах залишалася надзвичайно болісною проблемою у нарощуванні сільськогосподарського виробництва.

При характеристиці селянських господарств та їх виробничо-економічного потенціалу в умовах нової економічної політики доцільно використати узагальнення В. Калініченка. Згідно з його підрахунками, станом на 1927 рік в Україні бідняцькі господарства становили 23,7% від загальної кількості селянських дворів і володіли лише 14,2% земельних угідь. Частка заможних господарств дорівнювала 4,0 %, а їх землекористування охоплювало 7,5%. Найбільшу питому вагу мали середняцькі господарства – 72,3% за чисельністю, які контролювали 78,3 % земельного фонду [6, 287].

Отже, можна зробити висновок, що переважна більшість селянських господарств були дрібними, малоземельними або безземельними, безтяговими та безреманентними, недостатньо кооперованими, а звідси не спроможними ефективно та інтенсивно займатися сільськогосподарським виробництвом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александра М. Відбудова сільського господарства Поділля (1921–1925 рр.). Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965. С. 112–114.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

2. Вибірковий перепис селянських господарств. Харків: Видання Центрального статистичного управління УСРР, 1926. Вип. 9. Т. III, № 86. 227 с.

3. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-925. Оп. 2. Спр. 314. Матеріали до II з'їзду Рад Поділля (6-11 грудня 1921 г.), 50 арк.

4. До окружних і районних земельних управлінь та відділів народної освіти на Поділлі і Волині. Західноукраїнський господар. 1925. лютий. Ч.2. С.3.

5. Землевлаштування. Червоний кордон. 1925. 4 червня.

6. Калініченко В. В Селянське господарство України в період непу. Харків: Основа, 1997. 400 с.

7. Лойко О. Г. Розвиток сільського господарства і становища селянства на Поділлі у відбудовний період (1921-1925 рр.). Наукові праці Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вінниця : б.в., 1999. Вип. 1 С. 85-88.

8. Матеріали до вивчення тракторів в Україні. Трактори в сільському господарстві України в 1924-1925 рр. Харків: Всеукраїнське сільськогосподарське видавництво «Радянський селянин», 1927. Вип. 1. С. 12.

9. Огляд сіви озимини за серпень-листопад 1925 р. Статистичний бюлетень Проскурівського окружного статистичного бюро. 1925. Жовтень-грудень. Ч. I. 67 с.

10. Постачання с-г машин селянам. Червоний край. 1926. №53/514.

11. Рибак І. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. 244 с.

12. Свідерська О. Сільськогосподарське виробництво на Поділлі та Південно-Східній Волині у добу непу в історіографії. Гуржіївські історичні читання. Черкаси : вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 309-313.

13. Святець Ю. А. Аграрна типологія України на початку непу (за даними весняного вибіркового перепису селянських господарств 1923 р.). Вісник Дніпропетровського університету: Дніпропетровський національний ун-т, 1999. Вип. 5. С. 76-95.

14. Святець Ю. А. Аграрна типологія округів України за даними весняного вибіркового перепису 1926 р. Вісник Дніпропетровського університету: Дніпропетровський національний ун-т, 2003. Вип. 11. С. 191-212.

15. Стан землевпорядних робіт на Кам'яниччині. Червоний кордон. 1926.

16. Статистика України 1927. Харків, 1928. № 130. С. 256.

17. Тракторизація на Поділлі. Червоний Край. 1926. 4 липня. № 53 (514).

18. Україна. Статистичний щорічник 1928. Харків, 1929. 387 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 20. Ч. 1. (1918–1923 гг.) Спр. 706. Список агробаз в губернії (02.05.1923 – 14.05.1923 рр.), 8 арк.

20. Яцюк В. А. Сільськогосподарський реманент та машини в селянському господарстві Поділля в період непу. Український селянин. Черкаси: вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2003. Вип. 7. С. 131–134.

УДК 821.161.2-1

Анатолій ТРЕМБИЦЬКИЙ,
м. Хмельницький

ПОЕТ НЕЗДОЛАННОГО ДУХУ – ВОЛОДИМИР СВІДЗІНСЬКИЙ

*У статті розкрито внесок відомих представників літературної еліти української діаспори Канади і США – українських поетів і літературознавців: Олекси Веретенченка (*1918 – †1993), Григорія Жученка (*1918 – †2011) та Миколи Щербака (*1916 – †2010) у дослідження життєвих шляхів, збереження і видання поетичної спадщини співця уявних речей, людини широкого діапазону, глибокої ерудиції, поета європейської міри і нездоланного духу, подолянина Володимира Свідзінського.*

Ключові слова: поет, Володимир Свідзінський, Олекса Веретенченко, Григорій Жученко, Микола Щербак, Поділля.

В історії української нації є свої духовні орієнтири – вікопомні дати відомих славних її синів, які своїм життям утверджували героїчний дух, силу і славу української нації, непереможність української самостійницької ідеї. Та в історії української літератури та літературознавства ще велика кількість білих плям, оскільки «гуманна» советська влада робила все, щоб українці забували про визначну особистість – «незручного» поета –Володимира Свідзінського, який доносив до них багатовікову пам'ять українського народу. Та не забувати «незручного» поета українцям допомагали представники української літературної еліти української діаспори Канади і США, які вимушено через численні політичні репресії виїхали з України у ХХ ст.

Відомий український поет, перекладач і журналіст Олекса Веретенченко (псевдонім – Олекса Розмай), чимало зробив для правдивого висвітлення життєвих шляхів і творчої діяльності українського поета і перекладача Володимира Свідзінського, для

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

збереження та публікування його творчої спадщини. О. Веретенченко у статтях «Незнаний поет» (Прага, 1943) [1] та «Поет і його доля» (Нью-Йорк, 1975) [3, с. 143–150] писав, що Володимир Юхимович Свідзінський народився 8 (за іншими даними – 9 [1; 3, с. 144]) жовтня 1885 р. у с. Маянів на Вінниччині в родині парафіяльного священика. Дитинство пройшло в с. Мармолинцях на Лeticівщині, недалеко від містечка Меджибожа. У 1899 р. закінчив Тиврівське духовне училище, у 1904 р., через хворобу лише 4 класи Подільської духовної семінарії. Згодом навчався в Київському комерційному інституті, але із-за матеріальної скрути навчання затяглося на сім років, закінчив курс у січні 1913 р., державних іспитів не складав і тому диплома про вищу освіту не здобув. По закінченню інституту «служив у земстві», а «під час Першої світової війни два роки перебував у Галичині». 3 жовтня 1918 р. працював мовним редактором видавничого відділу Подільської народної управи в Кам'янці-Подільському, того ж року одружився з народною вчителькою Зінаїдою Йосипівною Сулковською. У жовтні 1925 р. В. Свідзінський переїхав до Харкова, де працював редактором-стилістом у Державному видавництві України, в журналах «Червоний шлях» і «Літературний журнал», газеті «Червона армія». У Харкові сім'я розпалася: дружина, діставши влітку, як педагог, відпустку, з дочкою Мирославою (*1921) виїхала до своїх родичів на Полтавщину (до сестри у Вінницю [4]), де захворіла на тиф і 12 липня 1933 р. померла [1; 4; 6; 7]. «Це в особистому житті. А в соціальному – прірва. Шаліли арешти й розстріли українців... Пригнічення й маразм... Поет пережив цю драму, загоїв рани серця. І ввесь поринув у творчу працю. Відтоді для поета в особистому житті лишилося «три радості» «неодіймані» [1; 6]: «Самотність, труд, мовчання... Так! Він завжди був самотнім, його життя завжди нагадує мені життя Патрарки і Дайте...» [1]:

Я забуваю: в цій хвилині
Далека ти. Не в цьому краю
Твій погляд милий, темно-синій,
Світив на молодість мою.
Вечірнє небо навіває
Незбутніх мрій, дивочних дум...
Я забуваю – все минає,
Як блиск роси, як вітру шум».

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

27 вересня 1941 р., коли німецькі війська наближалися до Харкова, НКВС арештовував тих представників української інтелігенції, які ухилялися від евакуації, серед них і Володимира Свідзінського, що все життя віддав «для святої поезії, ніколи не втручався в політику» [1]. Поет знав, що приречений на арешт і спочатку переховувався у друзів, але за доносом «доброї людини агента НКВС «Стріла», 27 вересня 1941 р. був арештований за звинуваченням в антирадянській агітації і його разом із багатьма іншими представниками української інтелігенції під конвоєм погнали на схід. 12 жовтня знавсіснілі червоні кати, втікаючи від німецьких військ, загнали усіх в'язнів у покинуту господарську будівлю в с. Непокрите біля Старого Салтова, облили бензином і запалили, усі в'язні згоріли живцем [1; 3, с. 145; 4].

Про події пов'язані з арештом і загибеллю Володимира Свідзінського в 1941 р. українсько-советський письменник Юрій Смолич, що в 1935–1953 рр. таємно співпрацював з органами НКВС-МДБ-КДБ, через чверть століття згадував: «А діло було так. Коли Харкову почали загрожувати гітлерівські десанти і почалась евакуація міста, ми, письменники, теж почали одержувати евакуаційні талони. Першим ділом ми (я тоді очолював Харківську організацію письменників) з Наталею Забілою (вона тоді заступала секретаря парт-організації) евакуювали письменників іноземних, прибитих до Харкова хвилями війни й відступу. Другою чергою поїхали всі старші віком та хворі. Отоді ми запропонували евакуаційні талони й Володимирі Юхимовичу. Але Володимир Юхимович прийняти талони відмовився, пославшись на сімейні обставини: дружина лежала тяжко хвора, нетранспортабельна, і він залишити її не міг. Тож просив відкласти його евакуацію аж поки дружині полегшає». Про правдивість розповіді Ю. Смолича свідчить те, що «дружину Володимир Юхимович утратив десять літ раніше, він мав лише доньку» [3, с. 146].

Перший друкований твір Володимира Свідзінського, вірш «Давно, давно тебе я жду» був вміщений у місячнику «Українська хата» (Київ, 1912). Наступні твори, вірш-пісню «І знов в душі моїй...» і «Пісенька» («Ой, ліщино густолиста...») опублікував студентський журнал «Нова думка» (Кам'янець-Подільський, 1920), а поему «Сон-озеро» – літературно-науковий додаток до газети «Наш шлях» (Кам'янець-Подільський, 1920). У 1922 р. вийшла перша невеличка на 34 с. збірка віршів «Ліричні поезії» (Кам'янець-

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Подільський) [1; 4]. Український поет і літературознавець Валеріян Поліщук (псевдонім *Василь Сонцвіт*) у позитивній рецензії на цю збірку в травневому випуску часопису «Червоний шлях» (Харків, 1923) навів закінчення одного сонету. Ці «коротенькі шість рядків давали такий яскравий образ пустельного затишку коло спустілого подільського палацу, що не можна було сумніватися, що перед нами уривок з твору, на жаль, незнаного, але дуже цікавого і видатного поета» (уривок сонету п. н. «На Поділлі» увійшов до збірки «Свідзінський Володимир. Вибрані поезії» (Едмонтон, 1961)) [1; 2, с. 11]):

Черет і осока обняли сонний став
І пусто скрізь. Лиш дівчинка порою
В забутий парк забрівши самотою
На галяві серед високих трав.
Коли південь виблискує й палає,
Із бабки срібної вінок собі спітає.

У 1920-их рр. поет зрідка друкував поезії у літературних журналах, зокрема, вірш «На забутім хуторі» у двотижневику «Нова громада» (Київ, 1926), у жовтні того ж року кілька його поезій подав місячник «Червоний шлях». Поета довгий час майже не помічали в Советській Україні, його мало знали навіть у літературних колах, а тим більш був незнаний на Західних теренах України та «на еміграції, куди його збірки не діставалися» [1].

На другу поетичну збірку «Вересень» (Харків, 1927), через яку проходить туга за дружиною відгукнувся український поет і літературний критик Яків Савченко статтею «З поточної художньої літератури» в часопису «Життя і революція» (Київ, 1928), де подав два вірші зі збірки, у яких «вражає велика зосередженість чуття і вислову та стоїчний песимізм автора» [1]:

Ми в ніч ввійшли. Зоря погасла нам.
Наш світлий день замовк і одійшов.
Над нами смерть склонилася. А там
На сході нашому, зоря сіяє знов.
Нехай вона зоріє молодим,
Як ним колись А ти – добича тьми.
О брате мій, в останнє спом'янім,
Як золотились ми.

В іншому – «такий самий настрій і та ж сама досконалість вислову» [1; 2, с. 17]:

Не метає огнів блискавиця
В замисленім співі моїм,
Ані бою смертельна криця
Не гримить і не іскрить у нім.
Я плеканець полів сумовитих
І тиші грабових гаїв.
Я над озером днів пережитих
Віти серця глибоко склонив.

Проте український поет і літературознавець Микола Щербина вважав невірним твердження рецензента «Вересня» Я. Савченка про те, що лірика В. Свідзінського – це лірика «передчуваної старости». «Бо ні в той час, коли Савченко писав рецензію, ні в «Медоборі», як і в житті та в праці поета, – старости не відчувалось ніколи». Досліджуючи творчість поета після виходу збірки «Вересень», М. Щербина вказував на те, що треба мати на увазі «складні психологічні перипетії в житті поста, про які знають лише найближчі його приятелі, власне, одиниці». Бо про них «поет не любив згадувати ні в розмові, ані у творчості, про ковзьку любовну історію, тим більш розповідати наймолодшому поколінню». Інтимна лірика поета «тим і характеристична, що досліджувати її можна тільки з погляду біографічної методи. Тоді стає ясно, чому поет говорить про можливу “згоду”, треба гадати, зі своєю померлою дружиною» [7], про що йдеться у вірші «Пам’яті З. С-ської» (1933) [2, с. 34]:

Роздумно, важко ступали коні
Ти лежала високо й спокійно,
Сама непорушна, ти всіх вела.
Суворі люди ішли за тобою,
І діти також тебе провозжали.
Праворуч текло вечірнє сонце,
Ліворуч липи сяяли цвітом.
До звуків музики, тяжких як залізо,
Свій легкий голос іволга приєднала,
І мої сльози падали на дорогу.
Дивне посілля, де жодного дому.
Ніде не видно високих вікон,
А тільки віти шумлять і віють.
Музика змовкла. Завмерло світло.
Тебе піднесли, тебе опустили,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

І я цілував твою тиху руку...
Коли перестав мигітати заступ,
На горбик поклали вінок із клену,
А в узголів'я вінок сосновий.
Зідхнуло сонце. Повіяв подих
Тиші великої.

А також у вірші «Тінь на пісок набережний упала...» (1936) [3, с. 32; 7]:

Тінь на пісок набережний упала, –
Не одірвати її від піску;
Не одірвати й від мислі печалі,
Як спогадаю руку тонку;
Руку тонку, і вечір осінній,
І трави намогильної шовк...
Все непотрібне в цім крузі тліннім,
Дорогоцінна повіки любов.
Як засіяло б усе неугасанно, –
Світло спалнуло б на кожному стеблі, –
Коли б, здолавши закон нездоланний,
Голос твій знов зазвучав на землі.
О, я беріг би кожен твій подих ...
Не відстрахнули б ми радість хистку.
Мислі, жадання були б у згоді,
Як два зерна в одному колоску.

.....
Падають гори, зникають ріки,
Сходить краса з молодого лиця,
Сохне, як травка, дуб великий, –
Мрія любові не знає кінця.

Поет визнав свою помилку «необачного захоплення», але «до старої своєї домівки зміг вернутися лише тоді, як не стало його дружини. По з'ясуванні життєписних “таємниць” елементи “містичного” («Баляда» («Падає місто в імлісте море...») (1933)), стають лише нашаруванням фантастичного абстрагування явищ і екзотизування речей, навколо символу – голуба, тобто, автора, який сумує біля “князівни” – своєї колишньої дружини» [3, с. 13; 7]:

Падає місто в імлісте море,
Коливаючись, як корабель.
Зловтішно дивиться поповзень-морок

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Слова пустельних скель.

Тонуть у морі башти, мечеті,

Прадавні брами, рубчасті доми,

І пальм рівностанних високі намети

В тумані никнуть підводної тьми.

В нагірних палатах плаче князівна.

Рука не зриває напружених струн.

Сумує край неї голуб безгнівний,

Друг її вірний, сивим буркун.

От вийшла зорі – а міста немає,

Лиш води рівно лежать, як став.

І тихо плавне, до місяця грає

Померклим сріблом парчевий рукав.

Останнім публічним звітом поета перед сучасниками стала третя збірка «Поезії» (Київ, 1940), видана у Львові стараннями і за редакцією українського письменника і поета, редактора журналу «Українська література», Ю. Яновського. До збірки, пройнятою самотністю і тугою за померлою дружиною, поет запропонував 108 віршів, у т. ч. цикл поезій «Пам'яті З. С-ської», тобто дружини Зінаїди, до якого увійшли вірші: «І довго шукав я живущої води...», «Коли ти була зо мною, ладо моє...», «Нема тебе на землі!...», «Роздумно, важко ступали коні...», «Тінь на пісок набережний упала...», «Увечері прийду до хати...», «Уже туркавки в лісі смутніше гудуть...» [3, с. 24–33], а також декілька поезій зі збірки «Вересень», але 43 вірші були повернені автору [3, с. 146], у т. ч. й вірш «Нема тебе на землі!...» [3, с. 28]:

Нема тебе на землі!

Ніхто ніколи на скаже мені,

Що стрів тебе тут або там,

Що твої руки, розкриті до ліктів,

Одчиняли вікно над садом.

Ніхто ніколи.

Одійшла ти на безвісті темні,

Де бистрий вогонь не в'ється,

І дуб не шумить,

І мати не склоняється над дитиною

Нема тебе на землі...

Ці поезії, як і ще десяток інших, що були широко відомі харківським поетам і залишилися поза збіркою «Поезії», мали

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

скласти наступну четверту збірку – «Медобір» [2, с. 6; 4]. Проте у полум'ї Другої світової війни згоріли майже всі рукописи поета, жодної поезії 1941 р. не збереглося. Лише 96 віршів поета вивіз в еміграцію О. Веретенченко, який у 1943 р. писав: «Як дивний скарб, я зберігаю книги ненадрукованих поезій мого доброго навчителя». Характеризуючи цю поезію він наголошував, що це: «Виключна оригінальність мислення, найдобріша музика українського слова, витончена майстерність віршу, – притаманні лише йому. Чарівна містична баліяда і мрійна казка про любов – його улюблені жанри. Це співець уявних речей, поет європейської міри, людина широкого діапазону, глибокої ерудиції» [1]. М. Щербина не згідний з думкою О. Веретенченко про те, що В. Свідзінський «співець уявних речей», оскільки у Харкові поет «жив край Основи, прославленої ім'ям Квітки-Основ'яненка» і цей закуток він «оспівав у реалістичних тонах» (1936) [7]:

Густіє морок. Крізь вікно одчинене
Дивлюсь один, як понад краєм насипу
Біжать верхні вагонів...

А поза часом його поезія «не може бути тому, – стверджував М. Щербина, – що в ній згадуються події, що відбувались на Україні в певні відрізи часу, як у вірші “Розхиляю колосся, іду...”» (1929) [3, с. 487]:

Проста повість. Денікін – синів.
Старого догризли сухоти.
Ну, а люди поволі – садок.
Та й тепер лиш бур'ян коло плоту.

М. Щербина не погоджувався з думкою О. Веретенченка та М. Шеремета, що Свідзінський – поет «поза простором і часом», а наголошував, що творчість поета «ні поза простором, ані поза часом, бо його поезія вросла своїм корінням в український ґрунт ... Поза простором не може бути тому, що в його поезії орнамент, пейзажність, як і жива природа, – суто українські. Адже подекуди в нього згадується Україна. Яскравим підтвердженням цього є його такі рядки з поезії “Був я в південній землі”» [7]:

Та над отчизну мою не знайшов я милішого краю:
Небо Вкраїни одно – радість нетлінна очам...

М. Бажан у 1973 р. оцінюючи творчість Свідзінського, писав: «Це – поет неповторний, своєрідний, тонкий. Я маю насолоду від його поезії і думаю, що невдовзі прийде час і на достойне

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

поцінення його творчості критикою і громадськістю». Але офіційна советська критика негативно ставилася до поета, закидаючи йому перебування «поза часом і простором» і «відчуженість його творчості, світовідчуження і світогляду від советської доби» [4].

Вивезені в еміграцію поезії Володимира Свідзінського О. Веретенченко частково видав у невеличкій збірці «Свідзінський Володимир. Вибрані поезії» (*Едмонтон*, 1961) [2], до якої увійшли 43 твори поета. Вступну статтю до збірки подав український літературознавець, мовознавець, поет і перекладач Григорій Жученко (псевдонім *Яр Славутич*) [2, с. 5–10], який писав, що до збірки увійшли ледве половина оригінальних, найкращих, найтиповіших творів поета «з його чотирьох збірок», подані переважно в хронологічному порядку. «Але із-за обмеженого розміру книжки, до неї не вдалося включити прегарну віршовану казку “Чудесна троска”» [2, с. 10].

У 1975 р. за редакцією О. Веретенченка вийшла окрема збірка поезій Володимира Свідзінського під авторською назвою «Медобір» (*Нью-Йорк*) [3], до якої увійшли всі 96 творів вивезених ним в еміграцію та додано інші вірші. Упорядкування збірки та примітки виконав український поет, перекладач і літературний критик Богдан Кравців [3, с. 187–196]. До збірки увійшли статті: О. Веретенченка «Поет і його доля» [3, с. 143–150]; Емануїла Райса «Володимир Свідзінський» [3, с. 151–164], який писав, що: «Шевченко, Франко і Леся – хліб насущний, без якого ніщо, ні людина, ні культура, жити не можуть. Але Свідзінський – це найпрекрасніша з квіток, що їх українська людина зростила у своєму саді» [3, с. 152], це «найпотрібніший з українських поетів» [3, с. 153]; Івана Дзюби «...Засвітився сам від себе» (вперше опублікований в «Літературній газеті» (*Київ*, 1968)) [3, с. 165–177].

Яр Славутич у вступній статті до збірки «Медобір» вказав на те, що поет «збагатив нашу літературу перекладами», зокрема з двох античних мов, які опанував ще під час навчання у духовній семінарії. У 1939 р. окремим виданням вийшли у світ його класичні переклади комедій великого давньогрецького поета, «батька комедії», найушлавленішого представника давньогрецької комедії, Арістофана – «Жаби», «Оси», «Хмари»; здійснив переклад уривку «Оповідання про п'ять поколінь» із старогрецької поеми Гезіода «Робота й дні»; переклав уривок «Сонців палац» із латинської

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

поеми Овідія «Метаморфоза». Зробив майстерний переклав зі староукраїнської найвизначнішої пам'ятки Київської України-Руси «Слово о полку Ігореве» – «Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега» (Харків, 1938). Поет знав світову літературу, а знання національних літератур допомогло йому визначити своє власне поетичне і перекладацьке кредо, хоч зразків їх він ніколи не наслідував [7]. Зробив багато перекладів із: білоруської – Я. Купала; вірменської – народний епос «Давид Сасунський»; грузинської – А. Церетелі, К. Чічінідзе; іспанської – незадовго до початку війни закінчив блискучий переклад віршованої п'єси іспанського поета, драматурга і прозаїка Лопе де Вега «Фуенте Омехуна» («Овече джерело»), але невідомо, чи зберігся цей дивний шедевр; німецької – швейцарського письменника Готфріда Келлера «Русалка»; польської – А. Міцкевича, Б. Пруса; ромської – Вано Хрустальо; російської – В. Вішнівського, М. Горького, В. Іванова, М. Лермонтова, Г. Литвака, Н. Некрасова, Г. Петнікова, А. Пушкіна, М. Салтикова-Щедріна, Л. Толстий, І. Тургенєва («Напередодні», «Перше кохання»), Н. Ушакова; французької – А. Барбюса, В. Гюго [1; 2, с. 9-10; 3, с. 144-145; 4].

Важливим джерелом для вітчизняних дослідників життєвих шляхів, діяльності і творчої спадщини подолянина Володимира Свідзінського є спомини Миколи Щербака «Поет нездоланного духу (Пам'яті В. Є. Свідзінського)» опубліковані у декількох номерах українського тижневика «Наше життя» (Аугсбург, 1948) [5; 6; 7], де автор писав, що: «Письменників такого складу душі і такого змісту, як Володимир Свідзінський, комуністична влада силоміць змитає з життєвого шляху, а не те, щоб робила їхні імена відомими. Проте, за мало відомим ім'ям криється визначний і оригінальний пост нашої доби. Крізь хаос руйнацій, переслідувань, крізь мільйони смертей, сіяних сучасними канібалами з червоною п'ятикутною, крізь бурю нищення людської гідності й волі – поет Свідзінський проніс свою душу незламаною. Він мужньо устояв проти лихої навали дикунства», що нищила «особисту волю і мораль. Він не розтерзав, не розіп'яв себе, не випалив у собі людської душі і серця, людських почувань, як це зробило багато інших письменників, ставши комуністичними підспівачами, вимушеними співцями панівної комуністичної касты і... орденоносцями». Він «зберіг свою душу незаплямованою і, як

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

світло, доніс її до останніх днів свого життя. В цьому нездоланна сила його духу, духу творця» [5].

М. Щербак про свою першу зустріч у Харкові восени 1927 р. із Володимиром Свідзінським у редакції «найбільшого й найцікавішого тоді на Україні місячного журналу “Червоний шлях”» зауважував, що «в першій великій кімнаті звернувся до єдиної особи, що сиділа там за середнім столом і щось перчитувала та виправляла. Незнайомий чоловік років під сорок, жвавий і меткий, чепурно одягнений у чорний шевйотовий костюм та білу сорочку при добре припасованій краватці, разів два-три, між працею, пильно оглянув мене, на мить затримавши погляд на моїй прищепці до краватки – синій метелик на золотавому тлі», «доброзичливо й тепло усміхнувся і, вставши, простяг мені руку: – Свідзінський, – сказав він і почав докладно розпитувати про Кубань. про моє місце народження, про моїх батьків та українську справу на Кубанщині. Ми розбалакалися і незабаром відчули, що будемо приятелями. До речі, він сказав, що походить з Поділля. Мені сподобалась його щирість; сяєче, схильне до округлости, обличчя, добродушна усмішка і світлі, виразні карі очі, колір яких вигідно підкреслювали чорні, густі брови й такого ж кольору коротке волосся над ширшим угору, трохи високим і ледве опуклим, виразно-вдумливим чолом. З першої зустрічі ми, представники різних кінців української землі – Кубані й Поділля – розійшлися приятелями» [5].

Автор згадав і про те, як В. Свідзінський познайомив його з маленькою збіркою поезій молодого поета Арона Копштейна, а згодом і з самим поетом – «чорнявим, надто смаглявим, з великими чорними й виразними очима, сповненими поетичного надхнення, з одвертою душею і доброю усмішкою». Арон був «щирий і безпосередній, рухливий і допитливий, що вічно копався в книгах, захоплюючись щораз новою й новою для нього духовною поживою, він, як і набагато старший від нього В. Свідзінський, вірив у людину, в людяність, в істоту – вищу від тварин, до стану яких комуністи хочуть довести громадян своєї червоної імперії» [5]. Але, «приятелювання за совєтських умовин особливе, – зауважував М. Щербина. – Там не може бути якихось товариств, бо зразу підпадутъ під підозріння; агенти НКВС когось із приятелів обвинуватять у чомусь, щоб розпорошити товариство, а потім притягти до відповідальності й інших “за зв’язки з ворогом

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

народу". Тож поширено дивний спосіб подвійних товаришувань – зустрічаються двоє, а ті обоє можуть мати ще якихось приятелів і зустрічатися тільки з ними за принципом один з двома знайомими. Не зважаючи на те, що енкаведистська атмосфера на широких просторах величезного концтабору, що звався Советський Союз, зробила В. Свідзінського полохливим, як і багатьох діячів з ділянки культури. Йому прищепилась боязкість переслідування, в усіх громадських місцях – у клубі, в театрі, в книгозбірні, на вулиці, в поїзді, розмовляючи з приятелем про звичайні речі, він завжди полохливо бистро озирався, інстинктивно побоюючись енкаведистських "лисиць"». Він залюбки допомагав у творчій праці молодим письменникам і поетам (Петро Дорошко, Василь Мисик та ін.), не раз радився з ними «у питаннях стилю, жанрів та мистецьких засобів» [6].

Творчість поета, його «світовідчуження й світогляд цілковито поза советською добою». Він стояв «поза советською дійсністю, силою наві'язаною Україні та українському народові і в цьому аспекті треба розглядати його творчість. І хоча період його творчості припав на час панування в Україні советської системи, але й водночас на завжди протестуючу Україну, що бунтувала й повставала, хоча їй щораз втинала голову советська система. Та Україна раз-у-раз чудодійно зростала знову, бо мала для цього свій природний ґрунт». Володимир Свідзінський «не став підспівачем чужонаціональної й нежиттєвої на Україні (комуністичної) сили, а був виразником справжньої, підневільної й протестуючої України» [7].

У 1968 р. український літературознавець і літературний критик Іван Дзюба писав: «Сучасний поет, сучасний поціновувач поезії може повчитися у В. Свідзінського багато чого – і поваги до слова, і стилістичних тонкощів, і чарів поетичної магії, і шукання скарбниць народної поезики, – але найбільше: сили бути самим собою» [3, с. 177].

Володимир Свідзінський реабілітований у 1964 р., а перше повне (?) видання його спадщини з'явилося лише в 2004 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веретенченко Олег. Незнаний поет. *Наступ: орган націоналістичної думки* (Прага). 1943. Ч. 43. 24 жовтня. С. 4.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

2. Свідзінський Володимир. Вибрані поезії /вступ. ст. Яра Славутича. Едмонтон: Вид-во «Славути», 1961. 64 с.
3. Свідзінський Володимир. Медобір /ред. Олекса Веретенченко, упор. і прим. Богдан Кравців. Нью-Йорк: Вид-во «Сучасність», 1975. 204 с.
4. Свідзінський Володимир Євтимович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Свідзінський_Володимир_Євтимович (дата звернення: 21. 03. 2026). Назва з екрану.
5. Щербина Микола. Поет нездоланного духу (Пам'яті В. Є. Свідзінського). *Наше життя* (Аугсбург). 1948. Ч. 11. 7 березня. С. 5.
6. Щербина Микола. Поет нездоланного духу (Пам'яті В. Є. Свідзінського). *Наше життя* (Аугсбург). 1948. Ч. 12. 14 березня. С. 5.
7. Щербина Микола. Поет нездоланного духу (Пам'яті В. Є. Свідзінського). *Наше життя* (Аугсбург). 1948. Ч. 13. 21 березня. С. 5.

УДК 94(477.43/44):008(048)

Олександр КРАВЧУК,
м. Вінниця

ВИХІДЦІ З ТЕРЕНІВ ВІННИЧЧНИ ТА ХМЕЛЬНИЧЧНИ НА СТОРІНКАХ КНИГИ О. ПЕЛЕНСЬКОЇ «УКРАЇНА ПОЗА УКРАЇНОЮ»

У 2019 р. в Празі побачила світ праця довідникового характеру «Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939)». Її автор – відома фахівчиня у царині українського емігрантського творчого середовища у міжвоєнній Чехословацькій республіці Оксана Пеленська.

Праця О. Пеленської присвячена унікальному доробку українських емігрантів у царині культури та громадського життя в ЧСР у 1920-1930-х рр. Словник цінний фактичним матеріалом і став помітним явищем у вивченні історії культурного і громадського життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині. Він подає 340 гасел із цієї тематики та відкриває нові можливості для продовження її дослідження. На сторінках книги значною мірою представлені особистості, які належать, за висловом В. Трембіцького, «до державної еліти України та української спільноти в науковому розумінні. Їх місце в

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Енциклопедії Українознавства, а то й в чеській науковій літературі, утверджене з авторитетністю» [4, с. 7].

Частина із книги присвячена дев'ятнадцятому українським емігрантам – вихідцям із теренів Вінниччини та Хмельниччини, переважно, культурно-освітнім діячів.

Мета статті – привернути увагу до подільських сторінок книги О. Пеленської «Україна поза Україною».

В історичній науці не наводиться кількість подолян серед української спільноти в ЧСР. На початку 1920-х рр. із 4896 емігрантів, що були на обліку в Українському громадському комітеті в ЧСР, із теренів Волині, Київщини та Поділля походило 1498 осіб (30,6%) [5, арк. 36].

Державних діячів УНР, вихідців із Поділля у праці О. Пеленської представлено двоє. Це, відповідно голови дипломатичних представництв УНР в Греції та Туреччині М. Левицький і О. Лотоцький.

Олександр Лотоцький (1870-1939), родом із с. Бронниця на Вінниччині. Учений-правник, педагог, письменник, громадський діяч [3, с. 131]. Професор Українського вільного університету в Празі.

Модест Левицький (1866-1932), родом із с. Вихилівка на Хмельниччині. Письменник, педагог, лікар за фахом [3, с. 122]. Він викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах, а також був там лікарем.

О. Пеленська згадує ще одного емігранта, лікаря-подолянина Василя Наливайка (1887-1938). Це був лікар-хірург, учений, громадський діяч, мандрівник, лікар армії УНР у 1918-1920 рр., завідувач санітарного відділу Головної управи Українського Червоного Хреста в Ченстохові, що опікувався інтернованим на території Польщі воїнами армії УНР [3, с. 156]. Авторка помилково зазначає, що він був родом із с. Северинівка на Вінниччині. Його мала батьківщина – м. Сатанів на Хмельниччині [1, с. 207].

Найбільше подолян на сторінках книги О. Пеленської згадано серед художників-емігрантів.

Уродженцем Літина був Микола Битинський (1893-1972), художник-графік, книжковий ілюстратор, мистецтвознавець, педагог, поет, громадський і культурний діяч, один з найвідоміших українських геральдистів, творець української геральдичної науки [3, с. 24-25].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Мирослав Григоріїв (1911-2000), родом із Кам'янця-Подільського. Графік, ілюстратор, видавець, активний діяч пластунського руху на еміграції, навчався в Українській студії пластичного мистецтва [3, с. 59].

Василь Дядинюк (1900-1944) народився в с. Лучинці на Вінниччині. Художник, графік, автор монументальних розписів, учасник виставки української графіки в Празі у 1933 р. [3, с. 76].

«Малою батьківщиною» Софії Левицької (1874-1937) було с. Вихилівка на Хмельниччині. Малярка, графік, книжковий ілюстратор, перекладачка [3, с. 121]. Учасниця виставки слов'янського екслібрису (1932 р.) та виставки української графіки (1933 р.), які відбувалися в Празі.

Василь Перебийніс (1896-1966) побачив світ у с. Малі Пузирки на Хмельниччині. Маляр, графік, театральний художник. Учасник виставки української графіки у Празі у 1933 р. [3, с. 184].

Володимир Січинський (1894-1962), син Є. Січинського, народився у Кам'янці-Подільському. Графік, книжковий ілюстратор, мистецтвознавець, педагог, архітектор, автор проєктів церков і меморіальних пам'ятників в Україні, Словаччині, США, Бразилії, Канаді, активний організатор і учасник мистецького життя української еміграції в Чехословаччині та США. Зокрема, О. Пеленська відзначила, що в чеських землях В. Січинський працював у таких емігрантських навчальних закладах, як Українська гімназія, Український вільний університет, Українська студія пластичного мистецтва, Українського високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова [3, с. 205].

В одному з них – Українській студії пластичного мистецтва – навчався Василь Хмелюк (1903-1986), родом із с. Березівка на Вінниччині. Художник, графік, автор портретів, натюрмортів, пейзажів, поет. Він був учасником мистецьких виставок у Празі. У цьому ж місті у 1926–1928 рр. він видав три поетичні збірки: «Гін», «1926, 1928, 1923», «Осіннє сонце» [3, с. 260].

Також О. Пеленська згадує інших письменників та публіцистів із теренів Вінниччини та Хмельниччини. Родом з с. Купин сучасної Хмельницької області – Павло Богацький (1883-1962), письменник, публіцист, літературний і театральний критик, бібліограф, педагог, політичний діяч [3, с. 29]. Родом із Старокостянтинова на Хмельниччині – Петро Зленко (1891-1954), видавець, бібліограф, публіцист, громадський і культурний діяч [3, с. 87]. Родом із

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

с. Сербинівка на Хмельниччині – Юрій Клен (1891-1947), поет, літературознавець, перекладач, педагог, представник празької поетичної коли [3, с. 95]. Родом із м. Могилів-Подільський на Вінниччині був Леонід Мосендз (1897-1948), поет, письменник, критик, публіцист, представник празької поетичної школи [3, с. 148]. Стосовно Миколи Чирського (1902-1942), родом із Кам'янця-Подільського, поета, драматурга, літератора, культурного і громадського діяча [3, с. 270], то О. Пеленська не відносить його до згаданої празької школи. Хоча в інших сучасних дослідників існує протилежна думка [2, с. 238].

Знайшли відображення у праці О. Пеленської подоляни – представники музичної культури. Зокрема, одне із гасел присвячене дочці М. Драй-Хмари Оксані Ашер (1925-2018), родом із Кам'янця-Подільського, літературознавицю, яка у 1942-1945 рр. навчалась у Празькій консерваторії [3, с. 22]. Також О. Пеленська подало гасло про Ніну Дяченко-Гордаш (1900-1974), родом із с. Слобідка на Вінниччині, співачку, музиканта, педагога. Вона співала в Українській республіканській капелі, у 1922-1926 рр. навчалась у Празькій консерваторії, викладала в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, видала підручник «Сольовий спів, його теорія й практика» (1927 р.) [3, с. 77]. Стосовно Марії Морської (1895-1932), родом із Старого Остропіля на Хмельниччині, артистка і художниці, згадано, що вона виступала на сценах українських театрів в Ужгороді та Подєбрадах [3, с. 147].

У гаслі про Олексу Приходька (1887-1979), родом із с. Княжпіль на Хмельниччині, відзначено, що він був музикантом, диригентом, режисером, педагогом, організатор і керівник перших українських хорових колективів в Україні й за кордоном, першим адміністратором Української республіканської капели, у 1920-х-1930-х рр. – викладачем в українських навчальних закладах Ужгорода [3, с. 192].

Загалом, постаті подолян, гасла про які включені у книгу О. Пеленської, належать до важливих учасників і творців культурницьких процесів в середовищі української еміграції. Разом з тим, на нашу думку, в праці варто було б приділити окремі гасла таким постатям, як громадський діяч та освітянин Віктор Приходько, поети Лавр МIRONЮК і Трохим Пасічник, один із засновників єдиної в Чехословацькій республіці та першої в

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Центральній Європі Слов'янської бібліотеки в Празі Микола Михальчук, видавець і редактор в Закарпатті у 1920-х-1930-х рр. Павло Кукуруза.

Список використаних джерел та літератури:

1. В'ячеслав Липинський. Архів. Т. 6. Філядельфія, 1973. 452 с.
2. Крупач М. Євген Маланюк і Юрій Дараган – фактологічне подолання міфу про «першого» та «другого» поетів еміграції. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2023. Вип. 37. С. 231-248.
3. Пеленська О. Україна поза Україною: Енциклопедичний словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919-1939). Прага: Národní knihovna České republiky, 2019. 332 с.
4. Трембіцький В. Україна і Чехо-Словаччина в минулому та у сучасності. Торонто, 1997. 20 с.
5. ЦДАВО України, ф. 3563, оп. 1, спр. 48.

УДК37.015.31+379.8:378.046.4(477.43) «1945/1955»

Микола СОЛОВЕЙ,
м. Хмельницький

ПОЗАКЛАСНА ТА ПОЗАШКІЛЬНА РОБОТА В ДІЯЛЬНОСТІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЧИТЕЛІВ: ОСВІТНІ ПРІОРИТЕТИ ТА ПРАКТИКА (1944-1954 рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел проаналізовано діяльність кабінету позашкільної виховної роботи Кам'янець-Подільського обласного інституту удосконалення вчителів у 1944–1954 рр. Досліджено специфіку методичного супроводу виховної роботи в умовах повоєнного відновлення освіти. Виявлено механізми інтеграції методичної служби в систему партійно-державного контролю через взаємодію з комсомольськими органами. Приділено увагу формам підготовки піонервожатих та класних керівників, змістовному наповненню масових заходів, їх спрямованості на уніфікацію виховного процесу та формування радянської ідентичності учнів крізь призму радянської ідеології.

Ключові слова: методичний супровід, виховна робота, позашкільна освіта, інститут удосконалення вчителів, піонерська організація,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

комсомол, ідеологізація, Хмельниччина, радянська педагогіка, повоєнний період.

Методичний супровід і підготовка педагогічних працівників до виховання учнів загальноосвітньої школи були пріоритетним напрямом діяльності обласного інституту удосконалення вчителів упродовж досліджуваного періоду. На це вказують численні архівні документи та тогочасна періодика. Їх зміст загалом засвідчує дотримання базового принципу радянської школи і педагогіки — партійності, в її ідейно-політичній спрямованості на виховання молоді з метою «...активної участі у будівництві комуністичного суспільства і захисту Радянської держави» [1 с. 15.].

Певний час методичний супровід виховної роботи здійснювала О. А. Парамощ, завідувачка кабінету педагогіки Інституту. Перед початком 1944/1945 навчального року вона спрямовує до шкіл методичний лист відповідального працівника обкому ЛКСМУ тов. Меркулова (без ініціалів). У документі наголошувалося на важливості організації дозвілля та розширення мережі гуртків, поглибленні знань учнів; визначалися орієнтири навчальних занять і позакласних заходів, описувалися вимоги до їх підготовки й проведення, а також підкреслювалася значущість роботи з піонерськими та комсомольськими організаціями шкіл [2].

Значну увагу розвитку позакласного та позашкільного виховання надавали партійні та державні діячі, націлюючи органи управління народною освітою та громадськість на створення відповідних умов. Про це йшлося, наприклад, у виступі голови Раднаркому УРСР та секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова під час республіканської наради секретарів обкомів і міськкомів ЛКСМУ 23 жовтня 1944 р. Завдання полягало у відновленні позашкільних закладів, будівництві басейнів, ігрових майданчиків, дитячих кінотеатрів, розгортанні піонерських таборів [3].

Представники органів народної освіти, комсомолу і громадськості Кам'янець-Подільської області відреагували на заклик керівника України щодо поліпшення виховання дітей: провели рейд на вулицях обласного центру, виявили перепродаж дітьми квитків у кіно, продаж алкогольних напоїв неповнолітнім, а також привернули увагу громадськості до розбудови ігрових майданчиків на прибудинкових територіях [4].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

У повоєнний час, як доводить В. Є. Берека, у 1945 р. у м. Кам'янці-Подільському почали працювати Палац піонерів, міська дитяча бібліотека, кінотеатр, де було організовано «щоденно два дитячих сеанси» [5]. Позашкільні заклади поступово відновлювали та розгортали виховну діяльність, що потребувало значних адміністративних зусиль і ресурсів. Згідно з п'ятирічним планом розвитку освіти на 1946–1950 рр., на відбудову мережі позашкільної освіти виділялися обмежені кошти. Зокрема, фінансування спрямовували на будівництво Палацу піонерів і дитячої технічної станції у Проскуріві, а також клубу піонерів у Шепетівці [6].

Розвитку галузі сприяла ухвалена у 1946 р. постанова ЦК ВКП(б) щодо поліпшення позашкільної роботи з дітьми [7]. Таким чином органи державного управління акцентували на важливості позашкільного виховання, орієнтуючи керівників відділів народної освіти на швидке відновлення закладів та розширення мережі гуртків технічної, художньої, спортивної творчості, а також туризму і краєзнавства. Так, у 1947 році в області відкрили дитячу екскурсійно-туристичну станцію, завданнями якої стали організація походів школярів та налагодження роботи краєзнавчих гуртків [8].

Мережа позашкільних закладів області невпинно зростала. За даними Інституту удосконалення кваліфікації вчителів (ІУКВ), поданими до Міністерства освіти УРСР, на початок 1950-х років у регіоні діяли 3 будинки та 6 клубів піонерів, дитячі технічна і сільськогосподарська станції, станція юних туристів, а також обласна та 24 районні дитячі бібліотеки. Кількість будинків піонерів продовжувала збільшуватися: на початок 1952 р. функціонувало вже 11 таких закладів [9]. Попри кількісне зростання, ці установи суттєво різнилися за штатною чисельністю та охопленням дітей, а їхня матеріально-технічна база залишалася незадовільною. Більшість закладів не мали достатньої кількості кімнат, а подекуди — навіть глядацьких залів (табл. 1) [10].

У клубах піонерів діяли переважно співочі, драматичні, танцювальні гуртки, гуртки гри на музичних інструментах, крою і шиття, зрідка — радіо- і фотосправи. Працівники позашкільних установ проводили з дітьми і для дітей лекції, вечори певної тематики (переважно літературної та суспільно-політичної спрямованості), концерти художньої самодіяльності. Поширеною

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

формою масової роботи було проведення спільних кіносеансів, а також колективне прослуховування радіопередач.

Зміст їхньої діяльності наповнювався комуністичними ідеями, пов'язувався переважно з піонерською і комсомольською організаціями в школах. Координування цієї роботи покладалося на будинки піонерів, які під патронатом комсомолу, методичних служб районів і міст націлювали піонерію і шкільний комсомол ставати провідниками партійного впливу та суб'єктами політичного виховання дітей і молоді. На це вказували й відповідні рішення партійних органів і комсомольських з'їздів.

Таблиця 1

Орієнтовні дані про основні позашкільні установи

Клуби (будинки) піонерів	працівників	охоплено дітей	навчальних аудиторій	Глядацький зал (к-ть місць)
Базалійський	3	63	-	-
Волочиський	2	100	-	-
Городоцький	2	120	4	-
Дунаєвецький	2	190	2	150
Ізяславський	2	48	-	-
Меджибізький	2	153	-	300
Полонський	2	112	1	150
Славутський	4	80	4	200
Ярмолинецький	3	136	2	200 місць
Проскурівський	Дані відсутні			
Кам'янець-Подільський	17	413	10	на 200 місць

Наприклад, на XIII з'їзді комсомолу України секретар ЦК КП(б)У К. З. Литвин, аналізуючи «так звані хиби» ідеологічної роботи, вимагав від кожного комсомольця та учня бути сумлінним, дисциплінованим, відданим справі будівництва комунізму [11]. Він наголошував, що держава чекає від «комсомольських організацій у школах, від кожного комсомольця, учня — свідомого, сумлінного

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ставлення до навчання, високої організованості і дисципліни», закликав бути прикладом для піонерів, точно виконувати завдання вчителів, навчатись і проявляти громадянську активність.

Цей традиційний наратив (штамп) того часу переходив з одного документа (виступу) в інший, що відображало природу активної комуністичної пропаганди. Про що б не йшлося: про дитячі захоплення, задоволення інтересів у різних галузях знань, розвиток ігрової діяльності, дитячої самодіяльності чи дитячого кіно — питання керівної ролі партії, радянського патріотизму та інтернаціонального виховання лежали в основі всієї системи виховних заходів як школи, так і позашкільних закладів.

При цьому комсомол та його керівні органи (райкоми, міськкоми й обкоми) визначалися як ключові в організації цього процесу. Перед організацією ставили завдання системно працювати зі шкільними осередками, націлюючи їх на виховання «найкращих якостей радянської людини»: колективізму, трудової дисципліни та відданості Комуністичній партії.

Основна увага приділялася формуванню морально-політичних поглядів учнів, що відповідало ідеології побудови комуністичного суспільства і принципам «Морального кодексу будівника комунізму», зокрема: високій відповідальності перед суспільним обов'язком; дружбі та братерству народів; непримиренності до ворогів, кар'єризму, дармоїдства та користолюбства.

Оцінюючи процес (явище) виховання минулого, який будувався за схемою «вимога — сприймання — дія», акад. І. Бех [12] відзначає її директивність, у межах якої не розкривалися суттєві особливості морального розвитку, активна роль особистості у засвоєнні норм і моральних цінностей. Діяльність (поведінка) організовувалася на основі авторитарних вимог, сформульованих у партійно-директивних нормативах.

Таким чином у дискурсі досліджуваного періоду, розглядаючи роль комсомолу, керівники націлювали на виховання людини «...сталінської епохи» — радянського патріота, відданого справі «Леніна — Сталіна», мужнього, наполегливого, стійкого у подоланні труднощів [13].

Переконання у важливості комсомолу у вихованні ставало орієнтиром щоденної праці і педагогічних працівників. Прикладом може слугувати публікація вчителя і секретаря

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

комсомольської організації Солобковецької середньої школи П. Дереша. Він ділиться досвідом роботи вчительської і учнівської комсомольських організацій щодо виконання Закону про всеобщ, допомоги учнівському комітету у плануванні, проведення спільних комсомольських зборів, обговорення і розв'язання складних завдань, накреслення перспективних справ тощо [14].

На виконання розпорядження заступника Міністра освіти Дудника, у 1947 році завідувачкою кабінету позашкільної роботи Інституту УКВ призначено В. Й. Заболотну [15]. Певний час вона здійснювала методичний супровід позакласної виховної роботи в школі й позашкільних закладах освіти, координувала масові заходи з дітьми (виставки художніх творів, вишивок, малюнків, проведення конкурсів-оглядів художньої самодіяльності), сприяла проведенню зльотів піонерів, вела розділ «Гурткова робота» на обласній педагогічній виставці [16].

Ось завершальний блок вашого тексту. Я впорядкував пунктуацію, виправив імена (ініціали перед прізвищем) та узгодив термінологію відповідно до академічних норм.

Згодом В. Й. Заболотну було звільнено через те, що «...в штатному розписі немає посади завідувача кабінету позашкільної роботи» [17].

Надалі методичним супроводом позашкільної діяльності опікувалися О. І. Сергеева, а згодом — О. М. Козлюк, яка наприкінці 1951 року була переведена до обкому комсомолу. У цьому ж році на її місце призначено Л. С. Злотникову — за попередньою посадою працівника обкому ЛКСМУ [18].

Переміщення кадрів між цими установами свідчить про те, що Інститут УКВ і означений напрям роботи були інтегровані в єдину систему управління молодіжною та позашкільною діяльністю. Обком комсомолу (як вищий партійно-молодіжний орган) мав прямий вплив на роботу кабінету, контролював його діяльність на відповідність ідеологічним та організаційним настановам комуністичної партії. З цього випливає і сутність кабінету Інституту УКВ, який більшу увагу зосереджував на організації та методичному забезпеченні діяльності піонерії і комсомолу в школі, а також опікувався іншими дитячими і молодіжними творчими об'єднаннями та гуртками, що були під безпосереднім контролем комсомолу. Призначення Л. С. Злотникової, «працівника обкому комсомолу», на керівну посаду гарантувало, що цей напрям

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

діяльності проводитиметься в суворій відповідності до партійних та комсомольських настанов.

Аналізуючи документи Інституту УКВ, що зберігаються у фондах ДАХМО, відзначаємо активізацію методичного супроводу позашкільної роботи, що відображено у відповідних архівних документах: планах, методичних рекомендаціях, інформаційних матеріалах тощо.

Так, наприклад, у 1948 р. планувалося підготувати методичну розробку «30 років комсомолу і школа» [19], згодом — провести семінар для директорів середніх шкіл на тему: «Робота піонерської і комсомольської організації у світлі рішень XI з'їзду ВЛКСМ» [20].

Відповідно, й у подальшому увага спрямовувалася на допомогу школам і позашкільним установам у виконанні рішень ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з ідеологічних питань, резолюцій XI з'їзду ВЛКСМ «Про роботу комсомолу в школі» (1949 р.) і VII пленуму ЦК ВЛКСМ «Про роботу піонерської організації ім. В. І. Леніна» (1951 рік) та інших документів, які зобов'язували виконувати задекларовані, по суті, ідейно-політичні завдання [21].

Інститут УКВ виступав провідником і гарантом їх виконання, орієнтував органи управління освітою, районні педагогічні кабінети на поліпшення керівництва позашкільними закладами, підвищення кваліфікації класних керівників, старших піонервожатих і працівників позашкільних установ через курси і семінари, роботу методичних об'єднань, мережу партійної і комсомольської освіти.

Л. С. Злотникова, вибудовуючи стратегію роботи, спиралася на свій попередній досвід, націлювала організовувати змістовне дозвілля, брати активну участь у різних дитячих об'єднаннях, гуртках, конференціях, екскурсіях, інших формах роботи, які збагачували б дітей знаннями і розширювали їхній світогляд [22]. Водночас як партійно-комсомольський працівник вона зосереджувала увагу на провідній ролі піонерських вожатих в організації позакласної виховної роботи, їхньому навчанні та підвищенні ідейно-політичного рівня і фахової кваліфікації.

Посада старшого піонервожатого як суто радянський ідейно-педагогічний феномен з'явилася на початку 1920-х років. Згодом піонерія як самодіяльна організація трансформувалася, і її первинні осередки, як і комсомольські, були перенесені до школи, а посада вожатого — відображена у штатному розписі. На цю

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

посаду, як правило, призначали молодих людей із числа членів ВЛКСМ: студентів педагогічних вишів (переважно для проходження педагогічної практики), випускників середньої школи, активних комсомольців, які довели відданість ідеалам партії, мали активну громадську позицію і готувалися стати студентами. Призначення здійснювалося районними (міськими) відділами народної освіти за погодженням із райкомами (міськкоматами) комсомолу.

Піонервожати проводили організаційно-педагогічні заходи й обов'язково ідеологічну роботу з дітьми, забезпечували їхнє виховання у дусі комуністичних ідеалів, дотримання піонерських законів (бути чесним, сміливим, наполегливим у навчанні і праці), сприяли розвитку активності й самоврядування в піонерському загоні, планували проведення культурно-масових, спортивно-оздоровчих, розважальних та трудових заходів, а також походів, змагань, концертів тощо. Вони виконували роль вихователів, наставників, організаторів дозвілля та носіїв ідеології для піонерів. Їхня діяльність поширювалася і на шкільні комсомольські організації.

Виступаючи на нараді керівників закладів освіти Кам'янець-Подільської області, секретар обкому ЛКСМУ Багрій (без ініціалів) вимагала від керівників «...рішуче покращити роботу комсомольської і піонерської організації школи», спрямувати її на їх розбудову, глибоке засвоєння учнями знань, дотримання правил поведінки, розвиток ініціативи і наполегливості у загальних трудових справах. Аналізуючи роботу шкільного комсомолу і піонерії, Багрій наголошувала на співпраці райкомів комсомолу з органами управління народною освітою, директорами і педагогічними колективами, окреслювала їхні завдання. Головне з них полягало у правильному підборі і навчанні кадрів старших піонервожатих — справі, яка однаковою мірою стосувалася комсомольських керівників і директорів шкіл. Питання ставилося дуже конкретно, з погрозою звільненням, якщо піонервожати «не оформились на навчання» [23].

Таким чином, це ілюструє ідеологічно орієнтоване управління виховною роботою в радянський період, де комсомольські органи мали значний вплив, а кадрова політика щодо ідеологічних працівників (піонервожатих) була вкрай жорсткою та обов'язковою для виконання під загрозою звільнення.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Навчання, підготовка і підвищення кваліфікації піонерських вожатих посідали провідне місце у змісті роботи кабінету позашкільної роботи Інституту УКВ. Досліджені архівні документи вказують, що керівником методичного кабінету Інституту передбачалися насамперед заходи з підвищення «ідейно-політичної і ділової активності старших піонервожатих і працівників позашкільних закладів», «розробка програми навчання піонерського активу», методичні поради з організації канікул, заходи з вивчення роботи гуртків, а також підготовка до педагогічних читань та педагогічної виставки [9, арк. 186–189].

Навчання проводилося переважно у формі семінарів з великою кількістю слухачів, що ускладнювало організацію практики та вивчення кращого педагогічного досвіду [24, арк. 1–2]. Згодом формат семінарів було дещо змінено: зменшено кількість учасників груп і складено гнучкий графік їх проведення у кожному районі з невеликими групами слухачів у поєднанні із заходами, які проводилися у райкомах (міськкомах) ЛКСМУ.

Тематика навчання торкалася рішень партійних з'їздів, біографії Леніна, основ комуністичної моралі і роботи з дитячим колективом, навчання пісням, танцям, спортивним іграм тощо. Практична складова включала питання методики піонерської роботи, проведення лінійок, піонерських зборів, зльотів, змагань тощо. Наприклад, у жовтні 1951 р. було проведено п'ятиденні семінари старших піонервожатих у м. Проскурів, Вовковинецькому, Городоцькому і Волочиському районах. На семінарах опрацьовувалися питання щодо взаємодії вожатого з учителем, методики підготовки і проведення новорічних дитячих ранків, організації роботи піонерської дружини та інші.

Щоб додати заходам практичної довершеності, кабінет позашкільної роботи залучав до роботи співробітників обласного будинку піонерів, проводив семінари для працівників районних піонерських клубів, а також для старших піонервожатих піонерських таборів [21, арк. 47–51]. Зазвичай навчання для старших піонервожатих шкіл і дитячих будинків області проводилося за тематикою комсомолу [24]. Лекції читали секретарі обкому ЛКСМУ, лектори обкому КПУ, досвідчені вчителі, піонервожаті. Учасники семінарів брали активну участь в обміні досвідом, відвідували театр, долучалися до вечорів молоді міста.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Частина семінарів проводили безпосередньо у школі за участю носіїв передового педагогічного досвіду. Так, наприклад, навчання з методики проведення піонерського збору було розроблено на основі досвіду піонервожатої школи № 5 Проскурова А. М. Коган і за підписом керівництва інституту розіслано в усі районні педагогічні кабінети [25]. Сценарій збору розгортався навколо теми «Комсомол і юні піонери», а його мета і завдання спрямовувалися на формування поваги до «ленінсько-сталінського комсомолу».

Організаційна структура сценарію базувалася на засадах жорсткої військової субординації. Піонерський загін диференціювався на ланки, де діяла чітка ієрархія звітності: ланкові рапортують голові ради загону, а останній доповідає про готовність до заходу старшому вожатому. Ритуал завершувався нормативним відгуком вожатого («Рапорт прийнято») та проголошенням ідеологічного гасла: «До боротьби за справу Леніна — Сталіна будьте напготові!». Обов'язковим елементом церемоніалу було колективне виконання маршу піонерів.

Змістове наповнення збору поєднувало політико-просвітницьку роботу та художню самодіяльність. Програма передбачала виступ старшого вожатого з екскурсом в історію комсомолу, декламацію вірша «Комсомольський квиток» та читання фрагмента п'єси «Зоя». Поряд із політично заангажованими номерами були присутні елементи народної культури (танець «Гопак»), а музичний компонент представлений гімном Української РСР та піснями радянської тематики.

Таким чином, сценарій проведення збору є типовим прикладом централізованої лінійно-функціональної системи управління виховним процесом. У цій моделі механізми директивного керування та контролю трансюються через вертикальні канали (від піонера до комсомольця-вожатого). З одного боку, йшлося про передачу знань про комсомол та його героїв, а з іншого — про включення елементів народної та республіканської культури (Гопак, Гімн УРСР), ймовірно, для підвищення привабливості заходу.

Методисти Інституту подібні заходи та методичні рекомендації активно пропагували та систематично направляли до регіональних закладів освіти. Ними ж розроблялася відповідна тематика лекцій для педагогічних працівників і батьків. Спрямовуючи педагогів на участь у Макаренківських педагогічних

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

читаннях у серпні 1949 року, Інститут ІУКВ рекомендував розглянути питання виховання радянського патріотизму, роль шкільних комсомольських організацій у боротьбі за ґрунтовні знання, виховання активу тощо [26].

Все вказувало на цілеспрямований характер ідеологічної роботи, де кожний елемент підпорядковувався єдиній меті — зміцненню комуністичних ідеалів та партійної дисципліни у молодіжному середовищі. У цьому ж контексті у 1951 році до районних відділів було спрямовано зразковий перспективний план роботи піонерської дружини та розгорнуті сценарії заходів, як-от план збору, присвяченого творчості М. О. Островського.

Окрему увагу було приділено професійній орієнтації та організації дозвілля: розроблено орієнтовні заходи щодо сприяння учням VII–X класів у виборі професії, рекомендації з організації роботи з піонерами та школярами в сільській місцевості під час літніх канікул, а також тематику підготовки піонерського й комсомольського активу [21].

Науковий інтерес викликає методичний лист, підготовлений фахівцями Інституту, щодо «Виховання радянського патріотизму та організації листування учнів зі школами братніх республік» [21]. Директор Інституту М. Зіналь [27] розглядав листування як дієву форму роботи, що доповнювала традиційні піонерські збори, тематичні вечори, читацькі конференції, колективні прослуховування радіопередач, перегляди кінострічок та проведення екскурсій.

Завдяки листуванню окремі учні та піонерські загони обмінювалися інформацією і досвідом із ровесниками з інших шкіл України та республік тогочасного Радянського Союзу. На переконання автора, така практика зміцнювала дружні зв'язки, сприяла підвищенню якості навчально-виховного процесу, а також пожвавленню позакласної та позашкільної роботи. У тогочасних публікаціях наводилися приклади, коли інтенсивний обмін кореспонденцією ставав стимулом для взаємних візитів шкільних делегацій, до складу яких входили представники партійних, комсомольських і піонерських організацій.

Однак за зовнішньою формою «інтернаціональної дружби» ховався глибокий ідеологічний підтекст. Листування не було вільним спілкуванням ровесників; воно виступало інструментом формування уніфікованої «радянської ідентичності», де особисті

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

думки фільтрувалися крізь призму партійних установок. Через подібні проєкти відбувалося розмивання національних кордонів на користь міфу про монолітний «радянський народ», що фактично сприяло русифікації та культурній асиміляції.

З позицій сьогодення радянський досвід централізованого виховання є повчальним прикладом маніпуляції соціальними комунікаціями. Сучасна українська освіта здійснює докорінний перехід від ієрархічної муштри до педагогіки партнерства. На відміну від радянських «директив на місця», сучасні міжнародні освітні проєкти (на зразок eTwinning) базуються на принципах культурного розмаїття та критичного мислення.

Особлива активність кабінету позашкільної виховної роботи в ідеологічному аспекті спостерігається у 1953–1954 рр. у зв'язку з відзначенням 300-річчя «возз'єднання» України з Росією. Сучасні історики П.-Р. Магочій (2012), С. Плохій (2016), В. Смолій, В. Степанков (2023) [28, 29, 30] наголошують, що факту возз'єднання як такого не було. Проте в межах нашого дослідження зафіксовано, що в тогочасному Інституті удосконалення кваліфікації вчителів дотримувалися іншої позиції, яка впливала із сутності радянської історіографії. До цієї події ставилися як до стратегічно важливої, спрямовуючи на її популяризацію зусилля всіх працівників [31].

План заходів передбачав проведення тематичних зборів, літературних вечорів, спортивних змагань, районних і міських зльотів піонерів. Організовувалися походи та екскурсії до місць, пов'язаних із подіями Хмельниччини 1648–1654 рр., зокрема до сіл Пилява, Жванець та Брага. Відповідно до соціально-політичної кон'юнктури, усі форми виховної роботи наповнювалися комуністичними ідеями про «єдину долю» та «споконвічну дружбу» українського і російського народів.

Отже, зміст і принципи діяльності кабінету повністю відповідали ідеологічним парадигмам радянської доби. Ключову позицію у здійсненні позакласної роботи займали класні керівники. Загалом мета виховної діяльності класних керівників, як і всього учительства того часу, полягала в тому, щоб «виховувати учнів у душі безмежної відданості Батьківщині, Комуністичній партії, в душі непорушної дружби народів СРСР...» [32].

Підсумовуючи діяльність кабінету позашкільної виховної роботи у 1948–1954 рр., зазначимо, що вона була повністю інтегрована в тогочасну систему державного ідеологічного

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

управління. Інститут забезпечував системність та уніфікацію форм і методів позакласної і позашкільної виховної роботи відповідно до тогочасних педагогічних настанов та соціально-політичних запитів держави. Методичний супровід забезпечував єдиний підхід і домінування політико-виховного вектора в діяльності закладу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Педагогіка: навч. посіб. / під ред. І. А. Каїрова. – Москва, 1947. – С. 15.
2. Методические письма института УКВ о состоянии и задачах преподавания отдельных предметов в школах области за 1944/45 учебный год. Арк. 13-15.
3. Виховання дітей – важлива справа радянських органів і комсомолу // Радянське Поділля. 11 листопада 1944.
4. Виховання дітей – важлива справа громадськості. //Радянське Поділля. 12 грудня 1944 р.
5. Берека В. Є. Соціально-педагогічні основи розвитку позашкільної освіти в Україні : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Берека Віктор Євгенович ; Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2001. 178 с.
6. П'ятирічний план на 1946-1950 роки. ДАХМО фонд р-908. Оп. 2, спр. 36, арк 4.
7. Про заходи по поліпшенню роботи з дітьми... //Хрестоматія з історії макрсистсько-ленінської педагогіки. С. 261-262.
8. Шенькарук С. 60 незабутніх уроків // Матеріали обласної краєзнавчої конференції (16 листопада 2007 р.). – Хмельницький, 2008. – С. 41-46.
9. Справа № 2. Методичні матеріали підготовлені інститутом за завданнями Міністерства освіти УРСР і листування з міністерством освіти з питань методичної роботи. Почато 24 січня 1952 р. Закінчено 5 грудня 1952 р. //ДАХМО Ф. р-4092. Оп. 1, спр. 60, арк. 31-32; 186-189.
10. Статистичні звіти рай(міськ)вно про позашкільні установи, дитячі садки на 01 січня 1952 року. ДАХМО. Ф. Р-4092. Оп. 2. Спр. 124. Арк. 1-49].
11. Посилити ідейно-політичне виховання молоді України... // Радянське Поділля. № 2. 2 січня 1947 р. С. 2-3.
12. Бех І. Д. Виховання особистості. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. Київ: Либідь, 2003. С. 12.
13. Комсомольці школи //Радянське Поділля № 70. 9 квітня 1949 р. С. 1.
14. Дереш П. Комсомольська організація в школі. //Радянське Поділля. № 192 від 27 вересня 1949 р. С. 3.
15. Накази директора по особовому складу інституту. Наказ № 10 від 16 травня 1947 р. Поточний архів ХОППО ім. А. Назаренка.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

16. Звіт Кам'янець-Подільського інституту удосконалення кваліфікації учителів за 1946/47 навчальний рік // ДАХМО. Ф. Р-4092, оп. 1, Спр. 15. Арк 50.

17. Книга наказів директора Кам'янець-Подільського обласного інститут УКВ. Наказ № 29 від 23 серпня 1947 р. Поточний архів ХОІППО ім. А. Назаренка.

18. Книга наказів директора... Наказ № 173 від 19 листопада 1951 р. Поточний архів ХОІППО ім. Анатолія Назаренка.

19. Піврічні плани роботи інституту за 1948-1949 навчальний рік // ДАХМО, фонд р-4092, оп. 1, спр 25, арк 5.

20. Піврічні плани роботи інституту // ДАХМО. Фонд р-4092, оп. 1, спр. 35, арк 4.

21. Звіт Кам'янець-Подільського інституту удосконалення кваліфікації учителів за 1951-52 навчальний рік // ДАХМО. Ф. Р-4092, оп. 1, спр. 59, арк 47-51.

22. Злотникова Л. Змістовно будувати піонерську роботу. // Радянське Поділля. № 189. 20 вересня 1950 р. С. 3.

23. Стенограма обласної наради передових учителів 17-18 грудня 1949 р. ДАХМО, фонд р-908, оп. 1, спр. 4, арк. 237-242.

24. Звіт про роботу Хмельницького обласного інституту УКВ за 1953/54 навчальний рік. ДАХМО. Фонд р-4092, оп. 1, спр. 81, арк. 48 з додатками арк 72. ДАХМО. Фонд р-4092. Оп. 1. Спр 81. Арк. 1-2.

25. Вказівки райпедкабінетам про організацію методичної роботи в районах... ДАХМО. Фонд р-4092, оп. 1, спр. 36, арк 50-53.

26. Звіт Кам'янець-Подільського інституту удосконалення кваліфікації учителів за 1949-50 навчальний рік // ДАХМО. Ф. Р-4092, оп. 1, спр. 49, арк. 19-21.

27. Зіналь М. Виховувати учнів у дусі інтернаціональної дружби народів // Радянське Поділля. 1952. С. 3.

28. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. С. 206-211.

29. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. С. 149-150.

30. Смолій В., Степанков В. Ідея протекторства в геополітичній доктрині Богдана Хмельницького та переяславський проєкт 1654 року: Тематичні нариси / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2023. 144 с.

31. Методичні розробки і листи інституту з питань викладання окремих предметів. Почато 15 січня 1953 р. Закінчено 31 грудня 1953 р. ДАХМО, ф. Р-4092, оп. 1, т. 1, спр. 75, арк. 91-98.

32. Школознавство / під ред. А. М. Волкогонського, М. П. Малишева. Москва, 1955. С. 138-147.

Віктор ПРОКОПЧУК,
м. Дунаївці,
Олександр ЗАВАЛЬНЮК,
м. Кам'янець-Подільський

ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ ТЕЛЯЧИЙ: ПОДВИЖНИЦТВО В ОСВІТІ ТА НАУЦІ

У статті досліджується життя і науково-педагогічна діяльність випускника Хмельницького педучилища і впродовж 16 років викладача, завідуючого кафедрою, вченого секретаря і проректора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії професора Юрія Васильовича Телячого.

Ключові слова: Лисець, Ю. В. Телячий, Хмельницьке педучилище, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, професор.

16 січня 2025 р. у дорожньо-транспортній аварії трагічно завершилося земне буття одного з яскравих сучасних учених-істориків доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, президента Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслуженого працівника культури України Юрія Васильовича Телячого.

Він народився 15 червня 1970 р. в с. Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області в сім'ї Василя Івановича, агронома-садівника, та Надії Степанівни, бібліотекаря. Від батьків, земляків, з 5-го класу в історичному гуртку, у спілкуванні з місцевим краєзнавцем Григорієм Іллічем Мурашком, який володів феноменальною пам'яттю і знав, здається, все про земляків, з деталями розповідав про десятки подій сільської минувшини, дізнавався про понад 500-літню історію рідного села [17, с. 8-9].

1985 року Юрій Телячий на «відмінно» закінчив Лисецьку неповну середню школу і поступив на шкільне відділення Хмельницького педагогічного училища. Захоплювався багатьма викладачами, особливо високим рівнем педагогічної майстерності директора Михайла Павловича Мельника [2]. Після завершення навчання служив у збройних силах. По закінченні служби

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

здійснилася його мрія-став студентом історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педінституту. 1994 року, коли в Лисецькій школі звільнилося місце учителя історії, перевівся на заочне відділення і надалі поєднував навчання в інституті з учительською працею. 1996 року успішно завершив навчання, отримав диплом і рекомендацію вченої ради факультету для вступу в аспірантуру, його ім'я, як кращого випускника, було занесене до Книги пошани історичного факультету [7, с. 320].

Працюючи учителем, а з 1997 р. директором школи, керував учнівським історико-краєзнавчим гуртком, члени якого займалися збором мікротопонімів свого села. У співавторстві опублікував історичний нарис «Лисець», продемонструвавши неабиякі вміння опрацьовувати масив історичних джерел [10]. Ще одне видання присвятив історії місцевій церкві Різдва Пресвятої Богородиці [14]. У Лисецькій ЗОШ розмістив унікальний сільський історико-краєзнавчий музей, ініціював створення герба рідного села [6, с. 843-844].

Під керівництвом професора М. Г. Кукурудзяка розпочав дисертаційне дослідження «Реформування загальноосвітньої школи в роки Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.: історичний аспект», після смерті наукового керівника завершив його вже під науковим наставництвом професора О. М. Завальнюка і 2000 року успішно захистив у спецраді Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича [12].

У цей час ректор Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту Микола Миколайович Дарманський намагався залучити до вишу, який виріс з нещодавнього педагогічного училища, побільше здібних випускників-науковців, відданих педагогічній справі фахівців, які могли б забезпечити закладу успішне майбутнє. Так Юрій Васильович став викладачем кафедри суспільних дисциплін інституту. В його активі тоді нараховувалося понад 20 наукових праць, з-поміж яких виділялося два окремих видання, що для 30-річного кандидата історичних наук, який не втомно працював у сільській школі і вдало поєднував освітньо-управлінську та наукову діяльність, було значним досягненням. Праці в ХГПА віддав він 16 років свого життя [17, с. 15].

Вже в березні 2001 р. Юрій Васильович обійняв посаду завідувача новоствореної кафедри менеджменту освіти. З метою вироблення концепції підготовки управлінських кадрів

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

узагальнював і глибоко осмислював наявний досвід закладів вищої освіти Києва, Луганська, Харкова, дбав про розвиток матеріальної, кадрової й документальної бази спеціальності, що в підсумку дало можливість успішно пройти ліцензування (2001 р.) та акредитацію (2003 р.) нової спеціальності. Водночас разом з колегами організував низку науково-практичних конференцій та семінарів, дбав про видання різноманітних методичних рекомендацій, посібників, увійшов до групи вчених при МОН України, які розробляли державні стандарти освіти зі спеціальності «Управління навчальним закладом» [1, с. 441].

Як науковець, ініціював перед керівництвом вишу низку науково-видавничих проєктів, таких як «Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія в особах» і «Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія: науково-педагогічні працівники, удостоєні нагрудного знака МОН України «Василь Сухомлинський»., доклав зусиль до створення музею історії закладу [11, с. 26-27].

За підтримки ректора В. Є. Береки вчена рада інституту обрала Юрія Васильовича вченим секретарем. Нові обов'язки освоїв швидко. Їхньою специфікою стали, з одного боку, маса паперотворчості, а з іншого-періодичні поїздки до МОН України з поданнями вишу щодо присвоєння учених звань науково-педагогічним працівникам. Загалом за час секретарювання Ю. В. Телячого атестати доцента і професора отримали понад 100 його колег, усі відправлені до міністерства пакети документів, за якість яких відповідав учений секретар, жодного разу не були повернуті для доопрацювання. З великої кількості атестатів доцента один із них отримав і Юрій Васильович. Ця приємна подія сталася 2005-го року, напередодні вступу до докторантури Кам'янець-Подільського державного університету. 2008 року інститутське керівництво запропонували випускнику докторантури перейти на посаду проректора з науково-педагогічної роботи [11, с. 9-10].

2009 року на посаду ректора ХГГІ прийшла талановитий науковець й управлінець І. М. Шоробура. Він і надалі відповідально ставився до виконання своїх обов'язків, сприяв зміні статусу інституту на гуманітарно-педагогічну академію (ХГПА), увійшов до складу вченої ради, очолив науково-методичну раду, став заступником голови методичного об'єднання вищих

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

педагогічних навчальних закладів I-II рівнів акредитації західного регіону України. Тісно співпрацював з проректорами В. Р. Адамським, О. П. Біницькою, О. М. Галусом, Л. А. Машкіною, В. І. Слюзко, деканами Л. С. Пісоцькою, О. С. Поліщуком, І. П. Ящук, головою профспілки Л. В. Зданевич, завідувачами кафедр, відділів, керівниками методичних служб, бібліотеки та студентами. Юрій Васильович завідував регіональною лабораторією професійної ступеневої підготовки педагогів початкової ланки освіти Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України. Неодноразово очолював журі обласного етапу всеукраїнського молодіжного конкурсу «Новітній інтелект України», багато років поспіль входив до складу журі, був заступником голови журі фінальних Всеукраїнських турнірів юних істориків, членом журі Всеукраїнських студентських історичних турнірів [17, с. 18-19].

2009 року став членом Національної спілки краєзнавців України, обійняв посаду заступника голови Хмельницької обласної організації НСКУ, набув дійсного членства в Центрі дослідження історії Поділля Інституту історії НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. За його участі відновились щорічні науково-практичні конференції «Духовні витоки Поділля», які проводяться й нині.

У цей час активно працював над докторською дисертацією, 2014 року опублікував монографію «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.)», наступного року успішно захистив докторську дисертацію і здобув науковий ступінь доктора історичних наук [13]. Він також видав поезії Микити Годованця (2008), навчальний посібник про українську художню книгу 1917-1920 рр. (2015), методичні рекомендації з підготовки енциклопедії Хмельниччини (2016), у співавторстві опублікував монографії про шкільне будівництво в роки Української революції (2001), про Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут (2001), події Голодомору 1932-1933 рр. в Україні (2001), про педагогів, які стали жертвами сталінських репресій (2005), про відомого радянського діяча уродженця Лисця Володимира Затонського (2008), хроніку освітянського життя України в 1917-1920 рр. (2005), біографічні матеріали про державну і мистецьку діяльність П. І. Холодного (2006), колективні монографії про життя Поділля в роки Другої

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

світової війни (2007), вищу педагогічну освіту і науку на Хмельниччині (2010), науково-документальне видання про «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (2016). Ці незаперечні досягнення увели Юрія Васильовича до кола відомих вчених-істориків. Його доповіді з цікавістю слухали учасники 33 міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій, симпозіумів, семінарів та читань. Він створив свою наукову школу – 4 молодих дослідників під його керівництвом виконали і успішно захистили кандидатські дисертації. Сприяв атестації наукових кадрів-офіційно опонував одну докторську і три кандидатські дисертації [17, с. 15-16].

Як організатор науки, працював у складі редколегій авторитетних в області науково-періодичних видань «Краєзнавець Хмельниччини», «Хмельниччина. Дивокрай», «Хмельницькі краєзнавчі студії», «Духовні витоки Поділля», «Подільська старовина: вісник Державного архіву Хмельницької області», «Педагогічний дискурс», «Мистецька освіта» та ін., рецензував надіслані для друку матеріали, працював з авторами, домагаючись довершеності їх текстів. Увійшов до складу спеціалізованої вченої ради Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії. Загалом за час роботи в педакадемії опублікував 173 наукові праці, у середньому-по 11 щороку [8, с. 553-554].

У квітні 2016 року Ю. В. Телячий за результатами конкурсу очолив управління контролю за діяльністю вищих навчальних закладів Державної інспекції навчальних закладів України, переїхав до столиці і шість років віддав праці з підвищення якості вищої освіти в Україні.

З початком повномасштабної війни росії проти України повернувся до Хмельницького, до своєї сім'ї -дружини Оксани Павлівни, сина Вадима і 2 червня 2022 року очолив кооперативний торговельно-економічний інститут. Його одяг на час війни змінився на постійний військово-захисний, що свідчило про самомобілізацію і життя за законами воєнного стану. Щедро підтримував волонтерський загал, який активно допомагав українським воїнам на фронті, ініціював і підтримував десятки потрібних захисникам проєктів.

Проведений аналіз усіх сторін життєдіяльності закладу допоміг новому керівникові скласти власний погляд на тодішній стан інституту і задуматися над потребою корекції тих чи інших складових і перспективою розвитку. Постає питання формування

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

управлінської команди, через інтенсивний виїзд українців за кордон-невідкладного посилення профорієнтаційної роботи у Хмельницькій та сусідній областях. Завдяки добре налагодженій профорієнтаційній діяльності науково-педагогічного складу, чіткій роботі приймальної комісії та керівників факультетів зарахування молоді на навчання відбулося практично в межах прогнозованих показників. Станом на 30 грудня 2022 р. у виші здобували вищу освіту 789 студентів. Їх навчали 8 докторів наук, професорів, 23 кандидати наук, з яких 15 мали вчене звання доцент, які працювали на 5 кафедрах [4, с. 7].

Одним з помітних заходів стало створення інститутського Музею захисників України, першого такого роду в нашій країні. Експозиційні матеріали доставляв із зони бойових сам Юрій Васильовичем. Музей став місцем паломництва не лише для дорослих і школярів обласного центру, а й інших міст і районів. Військово-патріотичному вихованню студентської молоді добре прислужився відкритий з ініціативи керівника сучасний лазерний інтерактивний тир, який профінансував власник інституту. Запрацював пункт незламності. А 21 квітня 2023 р. з ініціативи керівника вишу висаджено Алею незламних героїв [5, с. 60]. Зазначені новації, як і потужний внесок колективу і студентського загалу у волонтерську допомогу українським воїнам, зробили виш лідером на Хмельниччині. Не випадково тільки 2023 року ХКТЕІ отримав 20 усіляких відзнак за його великий внесок у справу захисту країни, проведення різноманітних гучних заходів в ім'я України.

За зовсім невеликий проміжок часу було відкрито дві освітні програми спеціальності 076 «Підприємництво та торгівля» за освітнім рівнем бакалавр, започатковано аспірантуру зі спеціальності 075 «Маркетинг». Акредитовано освітньо-професійну програму «Право» спеціальності 081 Право. На 45 збільшилася чисельність студентів, зарахованих на I курс бакалаврату в 2023 р. До 10 збільшилася кількість докторів наук. Захищено дві дисертації на здобуття наукового ступеня доктор філософії. Опубліковано 200 праць, зокрема одну персональну і 5 колективних монографій, а також 45 фахових статей і 17 праць, що індексуються у міжнародних наукометричних базах Skopus і Web of Science [5, с. 35]. Виш почав підніматися завдяки більш активній діяльності, спроектованій Ю. В. Телячим. Сам керівник

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

опублікував упродовж двох з половиною років більше двох десятків своїх праць, належно поцінованих науковою спільнотою. Не випадково 2024 року Українська академія історичних наук обрала його до свого складу як дійсного члена (академіка).

У жовтні 2022 р. на позачерговому пленумі Юрія Васильовича обрали головою Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців. За його ініціативи Юрія Васильовича були започатковані і проведені низка науково-практичних конференцій, зокрема: «Хмельниччина в умовах війни росії проти України» (2023, 2024, 2025), «Студентство України в умовах війни росії проти України» (2024), «Волонтерський рух в Україні в умовах російсько-української війни» (2024, 2025), «Перші краєзнавчі читання в пам'ять професора Лева Баженова» (2023), «Суспільні трансформації в умовах війни росії проти України» (2024), «Актуальні проблеми сьогодення у сфері фінансів, обліку та аудиту» (2024), «Трансформаційні процеси в економіці: від конкуренції до кооперації» (2024), «Історія міст і сіл Хмельниччини». За час роботи Ю. В. Телячого вдалося опублікувати 6 випусків науково-краєзнавчого збірника «Краєзнавець Хмельниччини». Як член президії НСКУ він періодично бував у столиці на її засіданнях, де час від часу доводилося доповідати про роботу краєзнавців Хмельниччини. Оцінки колег були досить схвальними, вони рекомендували досвід хмельничан поширювати на інші організації [3, с. 25].

Він був уважним до подій внутрішпільчанського життя, пропонував керівним органам відзначати найбільш активних краєзнавців у зв'язку з їхніми ювілейними подіями. Тож десятки науковців-краєзнавців, авторів і громадських активістів отримали відзнаки ХОО НСКУ: подяки, грамоти, почесні грамоти, звання «Почесний краєзнавець Хмельниччини», медаль Л. В. Баженова. Лідерів краєзнавчого руху представляли до відзнак НСКУ. Їх нагороджували подяками, грамотами, почесними грамотами, званням «Почесний краєзнавець України», іменними преміями, висували на стипендію Президента України.

Велика і ефективна праця Юрія Васильовича не залишилася без належної оцінки владних і громадських структур. За чверть століття надзвичайно активної і різносторонньої діяльності його заслужено нагороджено різними почесними державними та заохочувальними нагородами, якими він по праву пишався, не

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

переоцінюючи себе як діяча у сфері освіти, науки, громадського життя. За значний особистий внесок у державне будівництво, культурно-освітній розвиток України, вагомі здобутки та високий професіоналізм Указом Президента України №335/200 від 21 серпня 2020 р. Ю. В. Телячому присвоєне почесне звання «Заслужений працівник культури України». За сумлінну працю, розвиток освіти і науки, а також популяризацію історико-краєзнавчих досліджень Ю. В. Телячий удостоєний звання «Почесний краєзнавець України»; нагороджений нагрудними знаками Міністерства освіти і науки України «Відмінник освіти України» та «За наукові досягнення». Він лауреат трьох обласних премій: імені Костя Широцького (в галузі мистецтвознавства, фольклору й етнографії), імені Миколи Дарманського (в галузі освіти і науки, номінація «Кращий науковець»), імені Дмитра Прилюка (в галузі журналістики, за кращу публіцистичну роботу). Під час широкомасштабної війни Юрія Васильовича за невтомну підтримку підрозділів Сил Оборони України, організацію потужного волонтерства у ХКТЕІ. 16 травня 2024 р. командир військової частини А4052 підполковник А. Скаун нагородив колектив інституту на чолі з його президентом почесною відзнакою «Воїн добра» [9, с. 162].

Вже більше року не має серед нас Юрія Васильовича. Чимало шанувальників відвідують могилу, до його 55-річчя від дня народження провели круглий стіл, зініціювали відкриття на його честь меморіальної дошки в будинку Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, провели презентацію спогадів матері про сина [15]. Він назавжди запам'ятовувався своєю унікальністю, світлим образом, залишився яскравим прикладом для наслідування.

Список використаних джерел та літератури:

1. Завальнюк О. М. Подільські науковці й освітяни: звернення в ім'я незалежної України. Персональний вимір. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. С. 439-449.
2. Завальнюк О., Прокопчук В. Юрій Телячий-випускник Хмельницького педучилища, відомий вчений, педагог, громадський діяч // Духовні витоки Поділля: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія в історії краю (до 100-річчя заснування закладу): матер. XI всеукр. наук.-практ. конф. (м. Хмельницький, 20 трав. 2021 р.). Хмельницький: ХГПА, 2022. С. 155-171.
3. Їх. Академік Ю. В. Телячий (1970-2025): життєвий та професійний шлях українського вченого-патріота, освітнього і громадського діяча // Професор Юрій Телячий: на злеті творчості: біобібліограф. покажч. / упоряд. О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук. Хмельницький: Мельник А. А., 2025. С. 3-28.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

4. Звіт в.о. ректора, доктора історичних наук, професора Телячого Юрія Васильовича за 2022 рік / Укркоопспілка; Хмельницька облспоживспілка; Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут. Хмельницький, 2023. (Рукопис).

5. Звіт президента ХКТЕІ, в.о. ректора ХКТЕІ, доктора історичних наук, професора Телячого Юрія Васильовича за 2023 рік / Укркоопспілка; Хмельницька облспоживспілка; Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут. Хмельницький, 2024. (Рукопис).

6. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. Кам'янець-Поділ.: Оіом, 2005. Т. 2. 928 с.

7. Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Поділ.: Оіом, 2010. Т. 15. 496 с.

8. Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Поділ.: Оіом, 2015. Т. 22. 720 с.

9. Почесні красзнавці Хмельниччини: довід.-бібліогр. вид. / упорядн. і авт. вступ. ст. В. Р. Адамський, В. С. Прокопчук. Хмельницький: ХОО НСКУ, 2025. 460 с.: фото.

10. Прокопчук В. С., Телячий Ю. В. Лисець: іст.-красн. нарис. Київ: Рідний край, 1998. 96 с.: іл.

11. Професор Юрій Телячий: на злеті творчості: біобібліогр. покажч. / упорядн. О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук. Хмельницький: Мельник А. А., 2025. 102 с.: фото.

12. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук / 07.00.01 – історія України; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Чернівці, 2000. 16 с.

13. Його. Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... докт. іст. наук / 07.00.01 – історія України; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2015. 36 с.

14. Його. Лисецька церква Різдва Пресвятої Богородиці: сторінки історії. Кам'янець-Поділ., 2000. 40 с.

15. Теляча К. С. Спогад про сина / за ред. В. С. Прокопчука.. Дунаївці; Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2026. 32 с.: фото.

16. Шоробура І. Телячий Юрій Васильович // Енциклопедія освіти Хмельниччини / керівник Берека В. Є. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2017. С. 374.

17. Юрій Телячий – український історик, освітянин-управлінець, громадський діяч: біобібліограф. покажч. / упорядн. О. М. Завальнюк, В. С. Прокопчук. Хмельницький: Мельник А. А., 2020. 78 с.: фото.

Алла ГУМЕНЮК,
селище Ярмолинці,
Юрій ХОПТЯР,
м. Кам'янець-Подільський

ЗАХИСНИКИ ГЕРОЇ З ЯРМОЛИНЕЧЧИНИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ У РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (2022–2025) (НА МАТЕРІАЛАХ ЯРМОЛИНЕЦЬКОЇ ГАЗЕТИ «ВПЕРЕД»)

У статті здійснюється спроба збору основних відомостей про героїв України – вихідців з Ярмолинеччини, які були відзначені найвищою державною нагородою «Герой України» за участь у бойових операціях в ході російсько-української війни, що триває. Матеріали отримані з відкритих джерел та шляхом живого спілкування із нагородженими.

Ключові слова: воїни, героїзм, державний суверенітет, захист, ЗСУ, командування, мужність, оборона, патріотизм, Ярмолинеччина.

Проблеми російсько-української війни сьогодні знаходяться в епіцентрі уваги як народу України, так і усього світу, адже боротьба українського народу – це боротьба за виживання. У зв'язку з тим останнім часом з'являються роботи з усної історії російсько-української війни [1, с. 1].

24 лютого 2022 р. російська армія вторглася на територію України: розпочався широкомасштабний наступ ворога та продовження гібридної війни, розпочатої ще у березні 2014 р. Військові частини Збройних Сил України, які знаходилися у повній бойовій готовності, одразу почали чинити збройний опір. Останнім часом з історії Ярмолинеччини побачили світ ряд публікацій [2], однак про військових ЗСУ інформація обмежена, а допомагає почерпнути її місцева преса [3].

Указом Президента України №94/2022 від 2 березня 2022 р. старшому лейтенанту ЧАВАЛАХУ Дмитру Петровичу присвоєно звання Герой України з врученням ордена «Золота Зірка»: «За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, вірність Військовій присязі» [4, с. 3].

Дмитро Чавалах народився у с. Соколівка 19 серпня 1994 р.. Військова справа – це його вибір з юних років. По закінченню школи вступив до Кам'янець-Подільського військового коледжу сержантського складу. У 2011 р. це був експериментальний навчальний заклад, де готували військовослужбовців за стандартами НАТО. Рік Дмитро навчався у м. Кам'янці-Подільському, після чого був переведений на навчання до Львівської національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, так як військовий інститут Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, при якому працював коледж закрили. Після закінчення Львівської національної академії молодий лейтенант Д. ЧАВАЛАХ був направлений на службу до м. Білгорода-Дністровського, що на Одещині у понтонний полк. Далі – служба спочатку у м. Ніжині у

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

батальйоні територіальної оборони, а після цього у м. Ізюмі. Перший бойовий досвід юнак отримав ще у 2014 р., він є учасником АТО. Оскільки за фахом Дмитро – інженер, тому завдання виконував досить широкого спектру, починаючи від облаштування позицій і до мінування, розмінування, маскування та інше. Для введення ворога в оману доводилося створювати хибні позиції, збивати з дерева каркаси, що нагадували профілі військової техніки. У АТО спочатку знаходилися у 2-й лінії оборони, а далі, коли почалося зимове загострення та бої в районі Дебальцевого, все частіше висувалися на передові позиції...

Початок повномасштабного вторгнення застав Дмитра на півдні, в районі м. Каланчак. Для зупинки ворога, який просувався, свій бойовий підрозділ на той час уже старший лейтенант спрямував у район між містами Херсон і Чонгар. Далі військові отримали команду відходити у бік Херсона через Антонівський міст який уже контролював ворог. Командир Чавалах прийняв рішення: прориватися через міст, що вдалося зробити під шаленим вогнем; зайняти позиції поблизу мосту і прикривати відхід інших частин ЗСУ по мосту. Під час бою отримав важке поранення у живіт. Далі був важкий період лікування спочатку у херсонській лікарні, а згодом у м. Одеса. Ще у лікарні Дмитро дізнався про присвоєння йому Указом Президента звання «Героя України» за оборону Херсонської області, а саме допомогу підрозділам ЗСУ вийти через міст з оточення. Нині Дмитро – закінчив навчання у магістратурі історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка і мріє стати психологом, щоб у разі потреби, допомагати військовим після повернення з війни [5, с. 2-3].

Щоразу вітаючи наших захисників та захисниць, ми висловлюємо вдячність тим, чия хоробрість дозволила Україні зберегти нашу незалежність і свободу. Пишаємося нашим Героєм! Указом Президента України № 424/2023 від 8 липня 2023 р. сержанту СОВІ-ЛІСОВЦЮ Володимирі Олександровичу присвоєно звання Герой України з врученням ордена «Золота Зірка» (помертньо): «За особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане служіння Українському народові» [6].

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Із першого дня повномасштабного вторгнення московії в Україну Володимир Сова-Лісовець разом із бойовими побратимами робив найважливішу роботу – захищав рідну землю та людей від ворога.

Володимир Олександрович Сова-Лісовець народився 30 грудня 1989 р. в смт Ярмолинці, нині Ярмолинецької громади Хмельницького району Хмельницької області України. У 1996-2006 рр. Навчався в Ярмолинецькій загальноосвітній школі № 2. Співавтору статті Аллі Гуменюк довелося бути класним керівником майбутнього Героя і разом з іншими хлопчиками та дівчатками навчати англійської мови.

У 2015 р. вступив до лав Збройних сил України. Служив у складі 8-го окремого полку спеціального призначення ССО імені Князя Ізяслава Мстиславича, брав участь у бойових діях у зоні АТО/ООС.

Після широкомасштабного російського вторгнення брав участь в бойових діях на Київщині (Київ, Буча), Донеччині та Луганщині.

Загинув 30 червня 2022 року під Лисичанськом Луганської області внаслідок ворожого обстрілу.

«Яким він був? Він був сміливим та ніколи нічого не боявся, – розповідає добрий друг та бойовий побратим Володимира. Він міг усе організувати, вирішити, безстрашно йшов вперед. Він був блискучим воїном. Для мене війна почалася з його дзвінка. Ми зібралися і поїхали в частину. Потім ми разом були на обороні Києва, далі були Суми, Харків, Северодонецьк, Лисичанськ...

Він був настільки професійним, що, здавалося, знав усе до дрібниць... Ми усі чогось навчилися від нього. Володимир був заступником командира групи. Але мені пощастило знайти його не лише по службі. Ми дружимо сім'ями. Хочу сказати, що як на мене, то саме таким може бути зразок батька, чоловіка. Його не вистачає усім нам» [8].

Немає жодного сумніву, що воїном Володимир і справді був блискучим. Про це свідчать високі державні нагороди: орден «За мужність» ІІІ ступеня (2021 р.), медаль «За військову службу Україні» (04. 04. 2022 р.), орден «За мужність» ІІ ступеня (02. 06. 2022 р.). Крім цього, численні грамоти, подяки, відзнаки, Козацький Хрест ІІІ ступеня (відзнака командира ООС) та інші [7].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Крім успіхів безпосередньо на полі бою, Володимир став рятувником для сім'ї цивільних на Київщині в березні 2022 р., яка опинилась заблокованою постійними обстрілами окупантів. Люди тривалий час перебували у воді при мінусовій температурі. Вночі група спецпризначення здійснила рятувальну операцію та під прикриттям вивела родину. Серед врятованих було двоє дітей, одна з яких втратила свідомість від промерзання, а інше маля було поранене. Сержант Володимир Сова-Лісовець, перебуваючи в головному дозорі, першим дістався до дітей і під прикриттям побратимів зумів швидко на човні переправити цивільних у безпечне місце. Військові надали постраждалим першу медичну допомогу та провели евакуацію до Вишгородської лікарні, що дало змогу врятувати їм життя.

Це лише один із численних епізодів, котрі мали місце у, на жаль, дуже короткому, але яскравому, як спалах житті Героя. Про це розповіли його бойові побратими. І навіть в останні секунди свого життя, уже смертельно пораненим Володимир зумів знищити вогневу позицію ворога, чим дав можливість побратимам відійти на безпечні рубежі...

Земляки увіковічили пам'ять Героя, назвавши його іменем одну із вулиць селища Ярмолинці.

В родинному колі Володимир був світлою та чуйною людиною. Люблячий чоловік і батько для дружини Віри та 9-річної доньки Аліси. Міцне плече та підтримка для матері, брата і сестри.

2 липня 2022 року місцем останнього спочинку воїна стала Алея Слави на новому кладовищі в Ярмолинцях. Світла пам'ять світлій людині, бо він Героєм став і на землі, і на небі, віддавши життя за свій народ, за Україну...

Прикладом стійкості, відваги, мужності і незборимості є *Бахтов Андрій Григорович*, якому назавжди 47... Народився воїн 9 травня 1975 р. в селі Тимирязівка Урицького району Кустанайської області (Казахстан) у родині *Катерини Яківни та Григорія Дмитровича Бахтових*. Ще у дитинстві з родиною переїхав у с. Нове Село колишнього Ярмолинецького району (тепер – Ярмолинецької селищної територіальної громади Хмельницького району). Навчався у Новосільській середній школі...

24 лютого 2022 р., працюючи в Академії внутрішніх справ, Андрій Григорович разом із декількома своїми студентами записався у київську тероборону. Спершу воював у Гостомелі та

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ірпені, а згодом, у травні, в складі батальйону «Свобода» 4-ї бригади оперативного призначення Національної гвардії України імені Сергія Михальчука вирушив на Схід. Захищав Рубіжне, Северодонецьк та Лисичанськ. Пізніше підрозділ перекинули під Зайцеве. На прохання бійців 6-ї роти батальйону «Свобода» 4-ї бригади оперативного призначення Національної гвардії України імені Сергія Михальчука Андрій Бахтов став їхнім командиром.

10 серпня 2022 р. Андрій Бахтов загинув, рятуючи побратимів. Він безстрашно кинувся на допомогу бійцям, котрі перебували на одному із спостережних постів, яких атакував ворог. На жаль, на той момент СП був захоплений і командир загинув. Пізніше бійці зачистили територію від окупантів і розповіли, що завдяки діям Андрія Григоровича того дня було збережено багато життів.

Поховали Героя 7 вересня на Алеї Слави у м. Хмельницький. За особистий внесок у зміцнення обороноздатності Української держави, мужність, самовідданість, високий професіоналізм, виявлені під час бойових дій та при виконанні службових обов'язків Андрій Бахтов відзначений державою 24 орденами та медалями. Посмертно – орденом «За мужність» III ступеня.

Рішенням позачергової дев'ятнадцятої сесії Хмельницької міської ради від 23 вересня 2022 року *Андрію Бахтову* присвоєно звання «Почесний громадянин міста Хмельницького» за мужність у захисті державного суверенітету і територіальної цілісності України в період військової агресії російської федерації проти України, видатні заслуги перед українським народом та Хмельницькою міською територіальною громадою, посмертно.

У 2024 р. створено електронну петицію щодо присвоєння Андрію Бахтову звання «Герой України» (посмертно), яка набрала більше 26 тис. голосів і знаходиться на розгляді Президента України.

На фасаді Новосільського закладу загальної середньої освіти I-III ступенів встановлено меморіальний знак *Андрію Бахтову* та його іменем названо цей навчальний заклад. З нагоди 50-річчя від дня народження Андрія Бахтова, який він міг би відсвяткувати 9 травня, у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці відбувся вечір пам'яті «Розмова без слів»...

Серед Героїв чие ім'я назавжди вписано в історію героїчної боротьби України за свою незалежність – *Роман Олександрович Бузінський (1995-2022)*.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Роман Бузінський народився 20 січня 1995 р. у с. Стріхівці Ярмолинецького (тепер Хмельницького) району в селянській сім'ї. З малих літ був привчений до сільськогосподарської праці по домашньому господарству. У 2001 р. розпочав заняття у Стріховецькій загальноосвітній школі. Любов до навчання, загострене почуття справедливості, працелюбність вирізняли його серед інших школярів. Серед улюблених занять були історія та шахи. А він ще багато читав. Був активним вихованцем, брав участь у спортивних змаганнях, олімпіадах, шахових турнірах, в яких часто перемагав.

У 2010 р. Роман поповнив лави вихованців коледжу Подільського державного аграрно-технічного університету, де розпочалося його становлення як особистості. Та його кликала мрія, незмінне покликання – бажання пізнання історичної науки. Тому у 2013 р. юнак зробив перший крок до здійснення своєї мрії – вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Народившись у незалежній Україні юнак розумів, що тільки знання справжньої історії держави зможе забезпечити її майбутнє. Студентське активне життя, неодноразове відстоювання честі вищого навчального закладу в інтелектуальних іграх, шахових турнірах зробило його відомим у студентському та викладацькому колах, а також на теренах області та України. Правда він ніколи цим не хизувався, а більше гордився наставниками, батьками. Цілеспрямованість, загострене відчуття справедливості, честь, гідність – це риси, які були притаманні Романові усе його життя. Вміння відстоювати власну думку допомагало юнакові стати справжнім громадянином і патріотом. У 2017 р. студент оформив академвідпустку і пішов у десантно-штурмові війська, щоб в АТО захищати Батьківщину. У зв'язку із станом здоров'я був комісований, повернувся на навчання і закінчив історичний факультет К-ПНУ імені Івана Огієнка. Після закінчення вищу займався волонтерством, що в подальшому стало не просто захопленням, а й справою його життя. Одночасно допомагав відбудовувати зруйноване окупантами житло на Сході країни. Загартовував своє здоров'я, займався бігом, що принесло вагомий результат – він став стаєром-марафонцем. Участь у бігових змаганнях також приурочувалася до волонтерської допомоги ЗСУ.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Однак основний фах Романа була учительська робота. Тому із вересня 2020 р. по лютий 2022 р. молодий учитель викладав історію, географію у Солобковецькій і Глушковецькій загальноосвітніх школах. Тут він розгорнув діяльність, крім уроків, у гуртковій роботі, організації змагань, шахових турнірів, цього разу в ролі керівника-організатора. Роман був дуже організованою та цілеспрямованою людиною, гідний приклад для своїх вихованців. При цьому не полишав шаховий спорт. Скільки ще б вдалося зробити молодому, енергійному історичу, фахівцю-наставнику, якби не війна...

З перших днів повномасштабного вторгнення Роман добровольцем мужньо став на захист України. Вміло воював на передовій у Луганській області. 18 квітня 2022 р. зв'язок з Романом обірвався. Його вважали безвісті зниклим у м.Рубіжне вказаній області. Довгих 17 місяців родина, друзі, знайомі напружено очікували звісточки про долю Романа. На жаль звістка прийшла невтішною – Героя виявили серед загиблих... Довгим виявився шлях додому... 26 вересня 2023 р. відбулося поховання Героя у рідному с.Стріхівці. 20 січня 2025 р. Роману мало б виповнитися 30 років...

Пам'яті воїна Романа Бузінського 25 січня 2025 р. у місті Кам'янці-Подільському відбувся II шаховий рапід-турнір У змаганнях взяли участь більше 80 спортсменів. Грали люди різного віку, суперників обирали методом жеребкування.

На турнірі у Кам'янці-Подільському, який уже другий рік поспіль стає непересічною спортивною подією, були батьки та сестра Романа Бузінського. «Нам хотілося, щоб під час цього заходу люди змогли більше дізнатися про Романа. Він захоплювався шахами, адже це інтелектуальна гра, яка відображала його характер і вподобання. Саме тому цей турнір є найкращим способом вшанувати його пам'ять. Кажуть, що Герої не вмирають, але насправді не повинна згасати пам'ять про них. Поки люди пам'ятають Романа, він залишатиметься поруч із нами», — каже мати Романа Оксана Дмитрівна [9].

Незламний, нескорений, мужній Роман Олександрович Бузінський залишився вірним захисником і патріотом України. Його життєвий девіз: «Вперед і вгору» завжди вчитиме нас ніколи не здаватися на шляху до своєї мети. Доземний уклін батькам –

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Оксані Дмитрівні та Олександру Генріховичу Бузінським за Сина-Героя. Пам'ять про Романа житиме у наших серцях.

Роман Бузінський залишився у пам'яті тих, хто його знав, як незламного і нескореного захисника і патріота України, що завжди ішов вперед і вгору до своєї мети. Пам'ять про загиблого захисника вшанували і у Солобківцевській школі, де за ініціативою громади та педколективу відкрито меморіальну дошку. Пам'ять про Бузінського та усіх інших випускників історичного факультету, котрі загинули, захищаючи Україну, вшановується хвилиною мовчання на початку академічних занять.

Список використаних джерел та літератури:

1. Усна історія російсько-української війни (2014-2018) / за ред. В. В. Мороко. Випуск 4. Київ : К.І.С., 2018. 384 с.

2. Хоптяр Ю. А. Ярмолинецьчина від найдавніших часів до сьогодення: монографія / Ю. А. Хоптяр, А. Ю. Хоптяр, А. О. Хоптяр. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2022. 300 с.

3. Гуменюк А. М., Хоптяр Ю. А. Подоляни, відзначені державними нагородами, за участь у російсько-українській війні у 2022 р. (на матеріалах Ярмолинецької газети «Вперед»). Хмельницьчина в контексті модернізаційних та трансформаційних процесів ХХ – початку ХХІ століття: *матеріали всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 26 травня 2023 р.) / [І. М. Шоробура (гол. ред.), В. М. Островий (заст. гол. ред.), В. Р. Адамський (відп. ред.), О. Л. Бакіна, Г. В. Бучківська та ін.]. Хмельницький: ХТПА, 2023. С. 188-193; Гуменюк А. М., Тімков М. В., Романенко І. Л. «3-я окрема танкова Залізна бригада в боях за незалежність рідної держави // газета «Вперед» № 41 (10240) від 13 жовтня 2022 року; Гуменюк А. М. Нагороди // газета «Вперед» № 48 (10247) від 1 грудня 2022 року; Гуменюк А. М. Шлях героя: місто Херсон стало рідним // газета «Вперед» № 46 (10245) від 17 листопада 2022 року.

4. Гуменюк А. М., Тімков М. В., Романенко І. Л. «3-я окрема танкова бригада в боях за незалежність рідної держави // газета «Вперед» № 27 (10226) від 7 липня 2022 року.

5. Гуменюк А. М. Шлях героя: місто Херсон стало рідним // газета «Вперед» № 46 (10245) від 17 листопада 2022 року.

6. <https://www.president.gov.ua/documents/4242023-47433>

7. Сова-Лісовець Володимир Олександрович / Р. В. Пилипчук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-879858>

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

8. Гуменюк А. М. Він був воїном завжди і усюди // газета «Вперед» № 26 (10277) від 17 червня 2023 року.

9. Казик Т. У Кам'янці-Подільському провели турнір пам'яті на честь Героя Романа Бuzінського. Вперед. 30 січня 2025.

УДК 94(477).378.147.016-057.85:342.1

*Анатолій СКРИПНИК,
м. Кам'янець-Подільський*

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ КУРСУ «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ» МАГІСТРАНТАМ-ІСТОРИКАМ

У тезах розглянуто основні методичні підходи до викладання курсу «Історія українського державотворення» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю В9 «Історія та археологія». Проаналізовано сучасні педагогічні технології, методи формування професійних компетентностей магістрів-істориків та проблемно-аналітичні форми навчання. Особлива увага приділяється ролі курсу у формуванні наукового світогляду, історичного мислення та дослідницьких навичок майбутніх фахівців. Визначено перспективні напрями вдосконалення методики викладання дисципліни у контексті сучасних освітніх трансформацій та розвитку української історичної науки.

Ключові слова: *магістранти-історики, методика викладання, історична освіта, компетенції, історичне мислення.*

У сучасних мілітарних умовах розвитку української державності та трансформації системи вищої освіти особливого значення набуває підготовка висококваліфікованих фахівців-істориків, здатних до ґрунтовного наукового аналізу процесів формування та розвитку української держави. Важливе місце у системі професійної підготовки магістрів-істориків посідає курс «Історія українського державотворення», який охоплює складний і багатогранний процес становлення української державності від давніх часів до сучасності.

Особливість викладання цієї дисципліни полягає в тому, що вона поєднує елементи політичної історії, історії державних

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

інститутів, правової історії, міжнародних відносин та соціально-економічних процесів. Саме тому її ефективність значною мірою залежить від правильно обраних методичних підходів, які дозволяють сформувати у магістрантів системне бачення історичного розвитку державних інституцій України.

Проблеми методики викладання історичних дисциплін у закладах вищої освіти розглядалися у працях українських дослідників, зокрема О. Пометун [7, с. 417-418], С. Терно [9], Я. Калакури [4] та інших. У роботах Р. Давидюка [3], Н. Гончарової [1] висвітлено питання модернізації історичної освіти, впровадження компетентнісного підходу, використання інтерактивних технологій навчання та формування критичного мислення студентів.

Окремі аспекти викладання історії державності України досліджуються також у працях, присвячених історії української політичної думки, державних інституцій та національно-визвольних процесів [10]. Проте методичні аспекти викладання саме курсу «Історія українського державотворення» на магістерському рівні залишаються недостатньо систематизованими та потребують подальшого наукового осмислення. Тому варто проаналізувати основні методичні аспекти викладання курсу магістрам-історикам, окреслити та визначити ефективні форми і методи навчання, які спрямовані на формування професійних компетентностей майбутніх істориків.

Курс «Історія українського державотворення» займає важливе місце у структурі освітньо-професійної підготовки магістрів-істориків у Навчально-реабілітаційному закладі вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут». Його метою є формування у студентів цілісного уявлення про історичний процес становлення української державності, еволюцію державних інституцій, політичних структур та правових систем.

Відповідно навчальний матеріал сприяє формуванню системного історичного мислення, розвитку навичок критичного аналізу історичних джерел, поглибленню знань про етапи формування української державності, розвитку дослідницьких компетентностей, а також формуванню громадянської позиції та національної ідентичності. Безперечним є той факт, що особливістю магістерського рівня навчання має бути не лише

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

засвоєння фактологічного матеріалу курсу, а й розвиток аналітичних та дослідницьких здібностей студентів [2].

Сучасна система вищої освіти України орієнтована на компетентнісну модель навчання. У контексті викладання курсу «Історія українського державотворення» важливим є формування компетентностей відображених у Освітньо професійній програмі спеціальності В9 «Історія та рхеологія».

У сучасній українській педагогічній освіті важливе значення набув фактор ефективності викладання який значною мірою залежить від органічного поєднання традиційних та інноваційних методів навчання.

Безперечно що лекція залишається однією з основних форм організації навчального процесу. Водночас сучасна лекція повинна мати проблемний характер і стимулювати аналітичне мислення студентів. Таке завдання можна вирішити шляхом градації викладачем їх за типологією: проблемні лекції; лекції-дискусії; мультимедійні презентації; аналіз історичних джерел. Такий підхід дозволяє активізувати і урізноманітнити навчальний процес зробити його більш інтерактивним.

Не менш важливою складовою є семінарські заняття. Вони відіграють важливу роль у опануванні і розумінні важливих складових теми, а також формуванні дослідницьких навичок магістрантів, вмінню працювати з навчальною та науковою літературою. Під час семінарів викладач переважно слухає студентів які мають можливість обговорити дискусійні питання поточної теми; проаналізувати історичні джерела та їх достовірність; зважаючи на проблематику представити результати власних локальних досліджень з перспективою участі у наукових дискусіях. Виходячи з сучасних вимог та компетентностей варто використовувати ефективні форми семінарських занять такі як проблемні семінари (де розглядаються контроверсійні питання українського державотворення); круглі столи (вітається власне бачення магістрантом певних питань чи тем); презентації власних студентських досліджень (переважно подій регіональної чи місцевої історії).

Важливим компонентом викладання курсу є робота з джерельною базою. Потрібно зазначити що курс «Методика наукових досліджень історії та археології» який відповідно до ОПП «Історія та археологія» викладається паралельно, дає певні вміння і

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

навички у цьому напрямку навчання. таким чином підвищуючи ефективність здобуття і засвоєння знань. Враховуючи це магістранти повинні навчитися аналізувати документи різних історичних епох, при наявності і можливості порівнювати та аналізувати зміст джерел, намагатися визначати ступінь їхньої достовірності.

Сучасна українська педагогіка передбачає широке використання інтерактивних методів навчання.

Як свідчить практика, серед них ефективними є дискусійний метод. Дискусія дозволяє студентам розглядати історичні події з різних точок зору та формувати аргументовану позицію. Така вербальна форма сприяє становленню та розвитку грамотного наукового мовлення, отримання навичок відстоювати та доводити власне бачення історичної проблеми [5].

Метод кейсів (case-study) у підготовці магістрів історії передбачає аналіз конкретних історичних ситуацій, подій або проблемних питань, що потребують комплексного дослідження та аргументованих висновків. На занятті магістранти отримують певний історичний кейс – опис події, уривок із джерела, статистичні матеріали, дипломатичні документи, спогади сучасників чи наукові інтерпретації. Їх завдання – на основі цих матеріалів проаналізувати ситуацію, визначити ключові фактори, що вплинули на розвиток подій, та запропонувати власне науково обґрунтоване трактування [6].

Не менш важливою у підготовці магістрів історії є проєктна діяльність, яка передбачає самостійну або групову роботу студентів над дослідницькою проблемою з подальшим представленням результатів у вигляді наукового проєкту. Такий підхід орієнтований на інтеграцію знань із різних історичних дисциплін, а також на формування навичок наукового дослідження.

Така складова навчання реалізовується у формі підготовки наукових досліджень, створені історико-документальних презентацій, проведені міні-досліджень на основі архівних матеріалів. Важливою особливістю цього методу є те, що студенти проходять усі основні етапи наукової роботи: постановку проблеми, формування мети і завдань, пошук джерел, аналіз інформації, узагальнення результатів та їх публічну презентацію.

Таким чином, використання методу кейсів та проєктної діяльності у підготовці магістрів історії є важливим інструментом

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

модернізації освітнього процесу у закладах вищої освіти. Вони сприяють формуванню дослідницької культури майбутніх істориків, розвитку критичного мислення та здатності до самостійного аналізу історичних явищ. У результаті магістранти отримують не лише ґрунтовні теоретичні знання, а й практичні навички, необхідні для подальшої наукової та педагогічної діяльності.

Попри вище викладене існують перспективи вдосконалення методики викладання даної навчальної дисципліни. Практична діяльність викладачів має підстави стверджувати що існують можливості розширення використання інтерактивних методів та їх урізноманітнення, інтегрування міждисциплінарних підходів, більш активне залучення студентів до наукових досліджень та широке використання сучасних цифрових ресурсів. Особливо важливим є поєднання навчального процесу з науково-дослідною діяльністю магістрантів [8].

Отже, курс «Історія українського державотворення» відіграє важливу роль у професійній підготовці магістрів-істориків. Його ефективне викладання потребує використання сучасних методичних підходів, які поєднують традиційні та інноваційні форми навчання. Застосування компетентнісного підходу, інтерактивних методів навчання, роботи з історичними джерелами та цифровими ресурсами сприяє формуванню у магістрантів глибоких знань, аналітичних навичок та дослідницьких компетентностей. Подальший розвиток методики викладання цієї дисципліни має бути спрямований на інтеграцію сучасних освітніх технологій, розширення міждисциплінарних зв'язків та активізацію наукової діяльності студентів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гончарова Н. О. Методика викладання історії у вищій школі: навч. пос. Харків: ФОП Шейніна О. В., 2009. 328 с.
2. Горохівський П. І. Методика викладання історичних дисциплін у вищій школі: навч. метод. пос. Умань : ПП Жовтий О., 2012. 152 с.
3. Давидюк Р. П. Методика викладання історії у вищій школі. навч. пос.. Рівне: РДГУ, 2018. 134 с.
4. Калакура Я. Українська історична наука: методологія та організація. Київ, 2019. 319 с.
5. Каплінський В. В.. Методика викладання у вищій школі: навч. пос. Вінниця: ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

6. Маринченко Г. М. Методика викладання історії у закладі вищої освіти: навч. метод. пос. Миколаїв : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 292 с.

7. Пометун О. І. Інтерактивні методи навчання. Енциклопедія освіти. Юрінком Інтер. Київ : 2021. С. 417-418.

8. Степанков В. С., Опря І. А. Методика викладання історичних дисциплін в закладах вищої освіти: навч. метод. пос. Кам'янець-Подільський, 2024. 90 с.

9. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення в історичній освіті. Запоріжжя : ЗНУ. 2016. 105 с.

10. Україна в геопросторі середньовічної і ранньомодерної цивілізації: ідентифікаційні та соціокультурні контексти / відп. ред. В. Смолій. НАН України. Київ: Інститут історії України, 2025. 428 с.

УДК 902/904:623.1(477.43)

Віктор ВЕТРОВ,
Тетяна ВЕТРОВА,
селище Меджибіж

МЕДЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК: СУЧАСНИЙ ДОСВІД НАУКОВИХ ТА РЯТУВАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті представлено результати комплексних археологічних та охоронно-рятувальних досліджень Меджибізького замку, які відбувались протягом 2016-2025 років. Висвітлено досвід застосування інтегрованого підходу, що поєднує традиційні розкопки з методами природничих наук, зокрема геології, геофізики (GPR-сканування, магнітометрія) та мікроморфологічного аналізу ґрунтів. Авторами обґрунтовано ефективність використання неінвазивного буріння та георадарного зондування для реконструкції історичного ландшафту, верифікації антропогенних впливів та планування реставраційних робіт на пам'ятці національного значення.

Ключові слова: Меджибізький замок, археологічні дослідження, рятувальні роботи, георадар (GPR), магнітна зйомка, стратиграфічне буріння, культурний шар, наукова реставрація.

Вступ

Меджибізький замок розташований на високому пагорбі в межах річчя Південного Бугу та Бужка (координати пам'ятки: 49°26'11" пн. ш., 27°25'07" сх. д.). Перші дерев'яні та земляні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

укріплення на цій території були зведені у XII столітті. Кам'яна фортифікація замку з'являється у другій половині XIV століття. До середини XVII століття оборонний комплекс модернізується, а з XVIII століття поступово втрачає своє військове призначення. Експлуатація замкового комплексу в господарських цілях протягом XVIII–XX століть супроводжувалася численними архітектурно-планувальними трансформаціями та суттєвою зміною природного ландшафту. Сьогодні замок має вигляд видовженого п'ятикутника розміром 100×150 метрів. Його архітектурний ансамбль включає кам'яні мури по периметру, п'ять різнотипних башт, два палацових корпуси, церкву, міст, пристінні корпуси та господарські будівлі.

Первинний об'єм археологічної інформації про Меджибізький замок пов'язаний із розкопками М. Нікітенко, О. Авагяна, Ю. Толкачова та О. Погорільця, що тривали з 1985 по 2014 рік [8]. Методами шурфування та розкопів було досліджено значну кількість об'єктів. Проте на тому етапі були відсутні детальна топографічна зйомка та комплексна геологічна інформація про пам'ятку. Архітектурні дослідження того часу проводилися фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом Є. Лопушинської [6]. Новий етап досліджень, розпочатий у 2016 році, зосередився на системному поєднанні методів класичної археології з інструментарієм природничих наук.

Отже, **метою статті** є висвітлення результатів комплексних археологічних та охоронно-рятувальних досліджень Меджибізького замку, що відбувалися протягом 2016–2025 років, а також обґрунтування ефективності поєднання традиційних розкопок із новітніми природничо-науковими методами в інтересах архітектурної реставрації пам'ятки.

Методологія та напрямки досліджень

В поточному дослідженні наведено матеріали археологічних розкопок 2016–2025 років, значна частка яких мала охоронно-рятувальний характер та проводилась в інтересах архітектурної реставрації замку. За цей час найбільша концентрація досліджень відбувалась в східному та південному секторах замку. Дослідження в східному секторі включали обстеження та часткову розчистку підземних ярусів Бастіону, Барбакану, Флігеля (або Східного корпусу), Палацу Сенявських-Чарторийських, Круглої (Східної) башти. Роботи в південному секторі охоплювали археологічне

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

обстеження Південного муру, фасаду Каретного (Західного) корпусу, а також Литовської та Південної башт. Дослідження проводились всередині та ззовні споруд, вздовж фасадів та на ділянках подвір'я між ними. З 2022 року реставраційні роботи в замку призупинені, однак наукові археологічні дослідження продовжуються.

Хоча археологічні роботи в південному і східному секторах замку виконувалися окремими проектами, їх базові методичні засади були подібні. Доцільність використання польових методів в кореляції з методами природничих наук базувалась на схожих дослідженнях європейських замків, або подібних складних багатопланових археологічних комплексів. На початку проведення протиаварійних та реставраційних робіт у Меджибізькому замку в 2015 році реставратори поставили перед археологами низку питань. Основні завдання полягали у визначенні обсягів антропогенної трансформації природного рельєфу на різних ділянках замкової території. Крім того, потребували вивчення особливості формування та потужність культурних нашарувань у межах замкового комплексу. Вирішення зазначених завдань потребувало застосування комплексу науково-технічних методів природничого спрямування: геологічних, геофізичних, петрографічних та палеозоологічних досліджень.

Сучасний досвід археологічних робіт з використанням буріння має багато практичних напрямків. Найбільш поширене використання бурових робіт для загального геоморфологічного опису археологічного об'єкту. Цим напрямком займаються геологи, що мають досвід робіт на археологічних об'єктах, наприклад компанія «Wessex Archeology» (Великобританія) [18]. Інший напрямок бурових робіт – неінвазійне дослідження потужних культурних шарів. Показовим прикладом такої методики є дослідження земляних споруд XIII–XIV століть поблизу замку Кернаве, проведені фахівцями Вільнюського університету у 2018–2019 роках [16].

Буріння використовується як неінвазивний метод дослідження на вже виявлених археологічних об'єктах. В меншій степені буріння застосовується в пошукових археологічних роботах. Переваги буріння на археологічних місцезнаходженнях зрозумілі – фактична неінвазивність досліджень потужних насипів, можливість багатопрофільного дослідження, коли один і той же

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

кern може дати матеріал для мікроморфології ґрунту, його щільності, вологості, споро-пилкових зразків, органіки для радіовуглецевого датування. Якщо відпрацьовується одночасно десять або більше свердловин з глибинами 5-15 метрів, то можна казати про фінансову рентабельність таких робіт порівняно з шурфуванням на такі саме глибини.

За результатами буріння в Меджибізькому замку з'ясовано, що базовий природний рельєф пам'ятки мав форму мисоподібного пагорба. Після того як у XVIII столітті досипками рівень подвір'я піднято та вирівняно, утворилася нова схема антропогенних покладів. В центральній частині замку товщина культурного шару склала 1,5-2 метри. Більша частина подвір'я має культурний шар 2-3 метри. Під стінами в західній частині замку культурний шар збільшується до 3-5 метрів, а в східній частині замку до 8-11 метрів. На підставі даних буріння здійснено серію реконструкцій рівня подвір'я замку на різні часи. Це дозволило простежити динаміку зміни рівня подвір'я в кореляції з системами водозбору та водовідведення з поверхні подвір'я замку [1].

Ще одним напрямком наукового дослідження є обстеження всередині наявних споруд (пристінних корпусах, баштах, палацах, церквах) з використанням геофізичних методів. Одним із найбільш ефективних геофізичних методів в умовах щільної кам'яної забудови є георадарне сканування (Ground Penetrating Radar – GPR). Перевагами методу є економічна ефективність, відсутність впливу на навколишнє середовище та об'єкт дослідження, а також можливість швидко отримати інформацію про особливості структури археологічного шару [9].

С часом розпочалась методична адаптація георадарного методу до конкретних умов і завдань дослідження Меджибізького замку [12], яка також спиралася на європейський досвід. У замку Корвін (Румунія) здійснене GPR-сканування в діапазоні глибин 0,25–0,95 м з метою виявлення фундаментів надвірних будівель XVII ст. без наступного археологічного підтвердження виявлених об'єктів [15]. В замку Шрусбер (Англія) георадарне сканування проводилось з метою виявлення об'єктів системи водовідведення замку. Сканування передувало археологічним дослідженням на визначених ділянках. Перевірочні розкопки проходили на глибинах 1–1,5 м. Загалом було отримано підтвердження георадарних даних щодо особливостей природного рельєфу

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

подвір'я, наявності локальних понижень та штучних траншей, а також комунікацій, пов'язаних із колодязем [10]. В замку Панкорбо (Іспанія) крім GPR-знімання використовувалась також томографія електричного опору. При цьому в ході георадарного знімання виявлені аномалії від фундаментів жител, які були відкрити подальшими розкопками [14]. Також цікавим є досвід георадарного знімання на великій площі в старому центрі міста Августі (Італія). Глибина зондування ґрунтової товщі сягала 3 м. Спираючись на попередні археологічні дані про планування середньовічного міста, були виявлені аномалії, які інтерпретувалися як стародавні фундаменти споруд та підземні комунікації. Перевірка геофізичної інформації археологічними розкопками не проводилась [13].

Метою застосування в Меджибізькому замку геофізичних методів є виявлення та картографуванні підземних об'єктів без проведення розкопок. Також для проведення реставраційних робіт, що здійснюються в замку в останні роки, необхідна інформація про наявність підземних споруд для планування систем водовідведення, благоустрою території, прокладки мереж комунікації, перспективного планування музеєфікації різночасових підземних об'єктів.

В Меджибізькому замку дослідження виконані за допомогою георадара VIY-2, оснащеного антеною 300 МГц, виробництва компанії Transienttechnologies (Україна). В результаті обстеження виявлена низка особливостей – електромагнітних аномалій – пов'язаних з прихованими підземними об'єктами. Електромагнітний сигнал добре проникав в середину геологічного середовища на глибину 2,5-3 м, як можна бачити на радарограмах. Отже, всі відмічені особливості приурочені до такого діапазону глибин. Для більш глибинних досліджень в замку необхідний прилад з більш низькочастотною антеною. Ймовірними джерелами окремих електромагнітних аномалій могли виступати: а – підземелля; б – прихований фундамент; с – підземний хід. З 2021 р. проводиться перевірка георадарних даних наданих К. М. Бондар. Інтерес для подальших досліджень становить східна частина замку. Знайдені там аномалії вказують на наявність підземної структури, схожої на хід. Для перевірки цього припущення та реконструкції тривимірної структури археологічного середовища зазначена ділянка потребує вивчення методом площинних георадарних вимірювань. Не менш цікавою є ділянка на північному заході від

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

церкви. Відмічена тут аномалія k на профілі 6 має абрис рову. Максимальна глибина його досягає 1,7 м від денної поверхні. Відповідно, на профілі 2 спостерігається область, яку можна трактувати як приховане мощення (аномалія d), або донну частину засипаного рову, уздовж якого частково проходить профіль 2. Тут також рекомендується провести площині георадарні дослідження [3].

З 2024 року в Меджибізькому замку відпрацьовується поєднання методів магнітного та георадарного сканування. Така практика зарекомендувала себе при обстеженні багатошарових комплексів із щільною забудовою. Наприклад гарні результати використання цієї методики отримані під час дослідження пізньоримських та ранньосередньовічних об'єктів в Центральній та Південній Італії (об'єкти Монастеро та Мадонна делла Валле) [11]. З застосуванням зазначених методів природничих наук, яких використовувалися в практиці польових археологічних досліджень ми досліджували східний та південний сектори замку [2].

Магнітну зйомку в серпні 2024 р. проводили кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України Є. Б. Поляченко та аспірант Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України С. І. Черкес. Магнітна зйомка виконувалася наземним способом у пішохідному форматі із застосуванням магнітометра SENSYS MagDrone R3 з двома трьохосьовими феррозондовими сенсорами (запис із частотою 200 Гц). Після знаття «фону» у центральній частині проявляється ряд аномалій. Аномалія № 6 за параметрами відповідає аномаліям № 1–3, тоді як аномалія № 5 та 10 є більш інтенсивними – з піковими значеннями Та від -80 нТл до 75 нТл. Як і аномалії № 1–3, аномалії № 5, 6 та 10 мають характерні для невеликих металевих об'єктів параметри. Таким чином, аномалії № 4, 7 та 8 можуть бути пов'язані із певними утвореннями/структурами, тоді як аномалії № 1–3, 5, 6 та 10 імовірно пов'язані із відносно невеликими металевими об'єктами.

Одним із перспективних шляхів підвищення ефективності та інформативності досліджень в області пізнання історії розвитку ґрунтів, природного середовища і суспільства є їх орієнтованість на комплексне вивчення давніх археологічних пам'яток, які слід розглядати і як пам'ятники природи, що збереглися до наших днів.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Можливість прямого порівняльного аналізу стану ґрунтів і ґрунтового покриття в різні історичні епохи дозволяє досить детально й повно розглянути особливості просторово-часової динаміки природного середовища та його окремих компонентів. Комплексне вивчення археологічних об'єктів помітно доповнює і уточнює суттєві уявлення про духовне й господарське життя давньої людини, про роль природного середовища у формуванні, функціонуванні та зникненні етносів минулого [7].

Таким чином, у спільних палеогеографічних і археологічних дослідженнях можна виділити два напрямки: геогенетичний та антропогенний. Перший вивчає ґрунти і відклади археологічних об'єктів з метою простеження їх еволюції та генезису, а другий використовує ці дані як інструмент для моделювання палеоекологічних умов проживання давньої людини, соціогенезу та еволюції людського суспільства [5]. Під час досліджень в зоні Південного муру на стратиграфічних розрізах проводилось застосування методів ґрунтознавства (аналіз складу, структури, формування ґрунтів) для датування та інтерпретації культурних шарів. В період з 2 по 5 липня 2023 року в Меджибізькому замку проходив Четвертий польовий міжгалузевий семінар «Геологічні аспекти пам'яток археології Хмельниччини». Під час його роботи групою дослідників під керівництвом наукового співробітника Інституту географії НАН України С.П. Кармазиненко було проведено дослідження викопних ґрунтів і відкладів, з використанням мікроморфологічного аналізу, який є одним з основних у комплексі палеопедологічних методів. Мікроморфологічний аналіз – це вивчення зразків ґрунту під поляризаційним мікроскопом у тонких зрізах з непорушеною структурою товщиною 0,02-0,04 мм, коли зберігається природна структура і співвідношення окремих компонентів мікроб удови [4].

Інтерпретація та обговорення результатів дослідження

Внаслідок комплексних міждисциплінарних вишукувань, проведених в контексті та інтересах наукового супроводу реставраційних робіт у Меджибізькому замку, зафіксовано наступні результати:

1. Проведено детальну топографічну зйомку подвір'я та зовнішнього периметра замку в масштабі 1:500 з чисельними точками прив'язок археологічних об'єктів.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

2. Проведено детальну зйомку квадрокоптером об'єктів Південного муру.

3. Зроблено загальну геологічну зйомку (свердловини глибиною 12-14 м) ззовні та всередині замку.

4. Зроблено детальну геологічну зйомку (серія свердловин глибиною до 10 м безпосередньо на об'єктах дослідження).

5. Закладено 15 пошукових шурфів з обох сторін Південного муру на глибину до 7 м для визначення рівня залягання конструкцій, а також виявлення технологічних та конструктивних особливостей підземної частини Муру.

6. Реконструйовано історичну топографію в зоні Південного муру на підставі стратиграфічних колонок свердловин та шурфів.

7. Виконано повне розчищення до фундаменту архітектурно-фортифікаційних об'єктів в складі Південного муру (Південна вежа, Литовська вежа).

8. Здійснено археологічний пошук та дослідження конструктивних елементів Південного муру (засипані хвіртки, арки, бійниці, системи водозбору та водовідведення).

9. Виконано закладку повздовжних та поперечних стратиграфічних розрізів подвір'я в південно-західному секторі замку (довжина 15-20 м, глибина 3-5 м).

10. Закладено пошукові шурфи на ділянках георадарної та магнітної зйомки 2023 р. У шурфі № 1, закладеному на ділянці георадарної аномалії, безпосередньо в північній частині шурфу виявлено об'єкт у формі траншеї. За знахідками кераміки та скла засипка «траншеї» датується другою половиною – кінцем XIX ст. Шурф № 2 було закладено безпосередньо вздовж кладки Північного муру для перевірки локальної аномалії. Зафіксований в шурфі об'єкт вірогідно є будівельною траншеєю, що пов'язана з муруванням основи Північного муру. Супровідний речовий комплекс дозволяє датувати зведення основи об'єкту першою половиною XVI ст.

11. Проведено пошукове буріння на ділянці магнітної зйомки (Північний мур). Мета проведення бурових робіт: отримати данні про структуру ґрунтів в зоні аномалії. За результатами буріння зафіксовано продовження будівельної траншеї першої половини 16 ст. від шурфу на схід, в напрямку Офіцерської башти.

Висновки

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Таким чином, використання георадару (GPR) у Меджибожі стало важливим методом для виявлення прихованих підземних структур. Георадар дозволив простежити залишки об'єктів, які були розібрані або засипані. Магнітна зйомка у Меджибожі показала потенціал дослідження периферійних зон замку. Стратиграфічне буріння в замку сформувало широку базу для верифікації даних. Незважаючи на ефективність дистанційних методів (георадар, магнітна зйомка), вони потребують фізичного підтвердження результатів. Для цього в замку застосовується ручне або механічне буріння. У Меджибожі буріння було використано для визначення потужності шару та дозволяло швидко визначити глибину залягання материка. За даними буріння здійснювався гідрогеологічний контроль рівня ґрунтових вод, що критично важливо для збереження автентичного мурування. Протягом останніх десятиліть замок перебуває в процесі активної реставрації (зокрема Палацу та П'ятигранної вежі), тому особливістю Меджибожа є те, що наукові дослідження тут нерозривно пов'язані з рятувальними роботами.

Сучасний досвід досліджень Меджибізького замку демонструє ефективність інтегрованого підходу. Поєднання традиційного археологічного мислення з новітніми технологіями (георадар, магнітометрія, буріння) дозволяє отримувати максимально повну картину. Саме тому Меджибіж залишається унікальним майданчиком для відпрацювання методик неінвазивної археології в Україні, що є особливо актуальним для збереження пам'яток національного значення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ветров В., Бондар К. Результати археологічних досліджень у зонах георадарного сканування подвір'я Меджибізької фортеці. Простір в історичних дослідженнях. 2023. № 4. С. 59–69. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8043896>

2. Ветров В., Бондар К., Поляченко Є., Черкес С. Геофізичні та археологічні дослідження на ділянці північного муру Меджибізького замку. *Археологія & Фортифікація* : наук. збірник / редкол.: О. О. Свиридюк (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., 2025. Випуск 2. С. 153–159.

3. Ветров В., Ветрова Т. Досвід проведення комплексних археологічних досліджень під час реставрації південного муру Меджибізької фортеці. Збірник матеріалів IV всеукраїнської наукової

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

конференції «Дослідження, Збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини» (18 квітня 2024 р.). Переяслав, 2024. С. 7–13.

4. Кармазиненко С. П. Попереднє дослідження голоценових ґрунтів в південно-західній частині Меджибізького замку. *Науковий звіт про археологічні розвідки на території Хмельницької області у 2024 р.* / В. С. Ветров, О. О. Науменко. Київ, 2024. С. 42–49.

5. Кармазиненко С. П., Нагірний В. М., Пархоменко О. Г. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. Київ: Наукова думка, 2010. 191 с.

6. Лопушинська Є. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*. 1996. № 3–4. С. 42–47.

7. Матвійшина Ж. М., Кушнір А. С. Мікроморфологічні особливості ґрунту часу козацької доби (XVII ст.) під насипним буртом. *Матеріали XI з'їзду Українського географічного товариства «Україна: географія цілей та можливостей»*. Т. 1. Київ: Обрії, 2012. С. 204–208.

8. Толкачов Ю. Меджибізький замок. Київ: ФОП Поліщук О. В., 2010. 150 с.

9. Annan P. Ground penetrating radar principles, procedures and applications. *Sensors and software*, 2003. 278 p.

10. Baker N. *An excavation in the inner bailey of Shrewsbury Castle*. Unpublished Report for the Castle Studies Trust 2019 and 2020 Grant Awards, 2020. [online]. Available at: <https://castlestudiestrust.org/docs/SHREWSBURY-CASTLE-19-REPORT-1-20.pdf> [Accessed 12 June 2023].

11. Bavusi M., Loperte A., Lapenna V., Moscatelli U., Minguzzi S. Magnetic and ground penetrating radar for the research of Medieval buried structures in Marche Region. *Advances in Geosciences*. 2010. Vol. 24. P. 89–95. DOI: <https://doi.org/10.5194/adgeo-24-89-2010>

12. Bondar K. M., Vietrov V. S. Geophysics reveals hidden architecture of the Medzhybizh Fortress, Ukraine. *ISAP news. The Newsletter of the International Society for Archaeological Prospection*. 2023. Issue 69. P. 4–10.

13. Cacciaguerra, G., De Giorgi L., Fragalá, G., & Leucci, G. Integrated Archaeological and Geophysical Surveys in the Historical Center of Augusta (Eastern Sicily, Italy). *Journal of Physics: Conference Series*. 2022. Vol. 2204. DOI: <https://doi.org/10.1088/1742-6596/2204/1/012007>

14. Fernández-Álvarez, J., Rubio-Melendi, D., Quirós Castillo, J. A., González-Quirós, A., Cimadevilla-Fuente, D. Combined GPR and ERT exploratory geophysical survey of the Medieval Village of Pancorbo Castle (Burgos, Spain). *Journal of Applied Geophysics*. 2017. Vol. 144. P. 86–93. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jappgeo.2017.07.002>

15. Morris I., Cleary J., Keppeler J., Glisic B., Gonciar A. Confirming archaeological excavation results with ground penetrating radar: The main

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

courtyard of Corvin Castle. *Heritage*. 2019. Vol. 2(2), P. 1316-1349. DOI: <https://doi.org/10.3390/heritage2020085>

16. Vengalis R., Volungevičius J., Vėlius G. Kuncevičius A. Poškienė, J. Prapiestienė R. Žmogus prieš gamtą: reljefo transformavimas įrengiant XIII–XIV a. Kernavės pilį ir jo sukelti eroziniai procesai. (Man Against Nature: the Transformation of the Relief During the Construction of Kernavė Castle in the 13th–14th Centuries and the Erosional Processes it Created). *Lietuvos archeologija*. 2020. Vol. 46. P. 207–253.

17. Vietrov V. Exploration technology of archaeological objects by the method of drilling. *Archaeologia Lituana*. 2025. Vol. 25. P. 206–220.

18. Wessex Archaeology. 2017. Borehole Drilling Survey [online]. Available at: <https://www.wessexarch.co.uk/archaeological-services/borehole-drilling-survey> [Accessed 12 June 2023].

УДК 008+[316.752:351.85](045)(477.43)

Майя ОНИЩУК,
м. Хмельницький

НЕМАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ – РЕГІОНАЛЬНИЙ ДИСКУРС

Метою статті є дослідження та систематизація елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельницької області як пролонгованого соціокультурного явища; обґрунтування важливості отримання статусу нематеріальної культурної спадщини; популяризація на наукових зібраннях, в освітньо-краєзнавчих проєктах тощо. Висвітлено основні напрями роботи Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва у сфері нематеріальної культурної спадщини (далі НКС), такі як моніторинг та інвентаризація елементів НКС; підготовка та подання матеріалів для формування обласних/місцевих списків НКС; популяризація НКС; співпраця з місцевими громадами, органами влади, клубними закладами тощо.

Ключові слова: Україна, Хмельницька область, Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва, Конвенція ЮНЕСКО, нематеріальна культурна спадщина.

Тривала війна росії проти України вимагає консолідації сил і ресурсів усіх сфер життя українського суспільства. Під час війни актуалізовано процеси вивчення, дослідження матеріальної,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

духовної культури України, регіональних особливостей, специфіки тощо. Натепер, зокрема в умовах війни, необхідно ретельно зберігати самобутні скарби Хмельниччини, підтримуючи зв'язок поколінь та живу історію. Фольклор, обряди, ремесла, локальні художні практики, кулінарні рецепти, вишивка викликають безперечний інтерес та бажання досліджувати давній спадок українців.

Метою статті є дослідження та систематизація елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельницької області як пролонгованого соціокультурного явища; обґрунтування важливості отримання статусу нематеріальної культурної спадщини; популяризація на наукових зібраннях, в освітньо-краєзнавчих проєктах тощо.

Натепер науковці часто корелюють нематеріальну та матеріальну культурну спадщину, зокрема, зауважуючи, що визначення нематеріальної культурної спадщини вимагає визнання її динамічної, взаємозалежної та еволюційної природи. Дискусія між його нематеріальним і культурним вимірами підкреслює складність класифікації, тоді як його зв'язок із матеріальною спадщиною підкреслює необхідність комплексної стратегії збереження [8]. Спершу дослідження нематеріальної культурної спадщини було предметом занепокоєння окремих науковців. Нині маємо безумовні досягнення ЮНЕСКО у згаданій тематиці.

Усвідомлюючи важливість унікальних елементів народної культури та необхідність їхнього захисту в умовах глобалізації, Україна активно долучилася до ключових міжнародних ініціатив у сфері збереження культурної спадщини. Зокрема, Україна приєдналася до Конвенції ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини в 2008 році (*Прим. авт. Про приєднання до Конвенції див. Закон № 132 від 06.03.2008*). Варто нагадати, що Конвенція ЮНЕСКО була прийнята в 2003 році. В Конвенції ЮНЕСКО також зазначалося «про неocenенну роль нематеріальної культурної спадщини як чинника, що сприяє зближенню людей, обмінам та взаєморозумінню між ними» [4]. Для цілей цієї Конвенції до уваги береться лише та нематеріальна культурна спадщина, яка є сумісною з існуючими міжнародними договорами з прав людини, з вимогами взаємної поваги між спільнотами, групами та окремими особами, а також сталого розвитку [4].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Натепер Міністерство культури України активно допомагає узагальнювати нематеріальну культурну спадщину (НКС) та її популяризувати як в Україні, так і за її межами [6].

Дефініція «нематеріальна культурна спадщина» активно використовується в науковому обігу та міжнародних правових актах. Термін «нематеріальна культурна спадщина» (*intangible cultural heritage*) означає ті звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти й культурні простори, які визнані спільнотами, групами й у деяких випадках окремими особами як частина їхньої культурної спадщини.

Важливо зауважити, що нематеріальна культурна спадщина має передаватися з давніх-давен та від покоління до покоління, а також постійно відтворюватися спільнотами та групами під впливом їхнього оточення, взаємодії з природою та їхньої історії і формує у них почуття самобутності й наступності, сприяючи таким чином повазі до культурного різноманіття й творчості людини [5, с. 8].

Працівники Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва (далі ХОНМЦКиМ); фахівці в сфері культури; науковці; представники територіальних громад досліджують елементи нематеріальної культурної спадщини (далі НКС), проводять фольклорні, етнологічні експедиції, спілкування з носіями традицій, готують статті, публікують книги. Важливим є діалог (діалог-розпитування, діалог-обговорення) між громадами, дослідниками, носіями традицій. ХОНМЦКиМ системно провадить роботу щодо узагальнення та систематизації НКС Хмельницької області.

В лютому 2018 р. на базі ХОНМЦКиМ було проведено важливий обласний семінар методистів РБК, МБК, закладів культури ОТГ з фольклору на тему: «Нематеріальна культурна спадщина: тенденції дослідження, збереження і популяризації». Зокрема, обговорювалися питання щодо створення місцевих переліків об'єктів НКС, оформлення документації та співпраці з громадою.

Після 2020 року актуалізовано процеси вивчення та узагальнення матеріалів щодо нематеріальної спадщини в громадах, системною стала їх популяризація. Завідуюча відділом народної творчості та нематеріальної культурної спадщини

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ХОНМЦКіМ О. Сосніна регулярно долучається до наукових зібрань, онлайн-семінарів із вивчення та популяризації нематеріальної культурної спадщини. В 2023 р. О. Сосніна взяла участь у Всеукраїнському онлайн-семінарі «Імплементация Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини 2023 року на національному рівні: підсумки та перспективи» [6]. Важливо зауважити, що згаданий захід відбувся вже під час повномасштабного вторгнення росії в Україну.

В 2024 р. фахівці згаданого відділу ХОНМЦКіМ спільно з фахівцями в громадах оформили та подали на розгляд Комісії з виявлення, збору, дослідження, обробки, збереження, популяризації та формування переліку елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельницької області номінаційні досье елементів нематеріальної культурної спадщини для внесення до обласного переліку елементів НКС, як-от «Обряд спалення дідуха у південно-західному регіоні Хмельницької області»; «Традиції толоки – звичаю колективної взаємодопомоги на Хмельниччині»; «Вареники “з піском” – складова традиції Антонінської гостинності»; «Печена картопля з салом та цибулею по щаснівськи»; «Пісенна та обрядова традиція села Радошівка на Ізяславщині»; «Пісенна та обрядова традиція села Ріпки як важлива складова культурної спадщини Хмельниччини» [2, с. 8-9].

13–14 листопада 2024 року в місті Хмельницький відбувся Всеукраїнський симпозиум «Нематеріальна культурна спадщина: можливості, ресурси, виклики», який організував ХОНМЦКіМ за підтримки та сприяння Хмельницької обласної ради; Департаменту інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації, а також низки партнерів. Увагу на науковому зібранні було зосереджено на важливих питаннях дослідження, вивчення, систематизації нематеріальної культурної спадщини, партисипативному підході як запоруки успішної реалізації проєктів, спрямованих на збереження та популяризацію нематеріальної культурної спадщини. Крім того, було презентовано змістовне довідково-інформаційне видання ХОНМЦКіМ «Нематеріальна культурна спадщина Хмельниччини» (укладач О. В. Сосніна, вступне слово М. І. Онищук) [7].

Хмельницька область розвинена економічно, соціально, просторово та культурно. Природні багатства, концептуалізований

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

міський простір, інфраструктурні проекти, актуалізована сфера культури роблять Хмельниччину привабливою туристично і комфортною для життя. Фортифікаційне та палацове будівництво, стародавні звичаї та обряди, танцювальне та пісенне мистецтво, кулінарний спадок дозволяють залучати до процесів вивчення не лише фахівців, але й здобувачів освіти.

Окремо варто зауважити, що елементом культурної спадщини їжу роблять ритуали приготування і вживання, знання і вміння відтворити рецептуру. Напередодні Міжнародного дня нематеріальної культурної спадщини, 16 жовтня 2025 року в ХОНМЦКиМ відбулася презентація книги «Поділля має свій смак!», що стала важливою подією у сфері збереження та популяризації гастрономічної нематеріальної культурної спадщини регіону [1]. Традиційна кухня Поділля є активною живою спадщиною, яка продовжує побутувати в громадах, передаватися у родинах і впливати на розвиток сучасної гастрономічної культури краю. Локальна кухня нині також має неабиякий інтерес серед туристів, зокрема внутрішніх, і допомагає розвивати в Україні подієвий туризм. ХОНМЦКиМ виступив координатором, забезпечивши методичний супровід, експертну підтримку авторів видання, сприяючи включенню гастрономічної спадщини до публічного культурного дискурсу області.

В Хмельницькій області на рівні Хмельницької ОВА та Хмельницької обласної ради систематизація та популяризація НКС займає важливе місце. Відділ народної творчості та нематеріальної культурної спадщини ХОНМЦКиМ системно працює з унікальними традиціями та надає повний спектр допомоги з виявлення та вивчення нематеріальної культурної спадщини в громадах Хмельницької області. Під час дослідження зафіксовано багато унікальних історій та особистостей, які, попри виклики часу, зберігають традиції нашого краю [5, с. 4]. Наразі до обласного переліку занесено 21 елемент НКС. До Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України внесена «Традиція декоративного розпису села Самчики».

Документом про затвердження рішення обласної комісії з формування переліку елементів нематеріальної спадщини Хмельницької області – наказом управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької обласної державної адміністрації № 38-н від 03. 04. 2019 р. – внесено такі

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

елементи: «Технологія виготовлення зінківського хліба» та «Технологія виготовлення ковбаси зінківської (чорної)». Згодом до обласного переліку увійшли «Балади Шепетівщини», «Технологія сушіння слив південного сходу Хмельницької області», «Пісенна традиція села Щурівчики Ізяславського району Хмельницької області». Протягом наступних років тривала системна робота ХОНМЦКиМ. Наказом Департаменту інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації № 35 н від 10.04.2024 року затверджено рішення Комісії з виявлення, збору, дослідження, обробки, збереження, популяризації та формування переліку елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельницької області про внесення до обласного переліку елементів НКС, зокрема «Обряд спалення дідуха у південно-західному регіоні Хмельницької області»; «Традиції толоки – звичаю колективної взаємодопомоги на Хмельниччині»; «Вареники “з піском” – складова традиції Антонінської гостинності» [2, с. 9].

ХОНМЦКиМ у 2025 році здійснював комплекс заходів, спрямованих на виконання пункту 3 наказу Департаменту інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької ОВА № 116 н, зокрема, формування обласного та місцевих списків елементів НКС, документування, збереження, підтримку носіїв, популяризацію культурних практик, а також підтримку носіїв як середовища для передачі й практики НКС. В 2025 р. проведено актуалізацію обласного переліку: додано нові елементи нематеріальної культурної спадщини, запропоновані громадами, після перевірки та оформлення відповідних облікових карток. 25 листопада 2025 р. відбулося засідання Комісії з формування переліку елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельницької області, рішенням якої внесено елементи нематеріальної культурної спадщини до обласного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини [3]:

- Традиція приготування кулінарної страви «Огірки» в Меджибізькій селищній територіальній громаді;

- Випікання «святкових вобаринків» у селі Велика Яромирка Городоцької міської територіальної громади;

- Традиційна кулінарна практика приготування капусняку із затиркою та печеними бараболями в селі Балакири Городоцької міської територіальної громади;

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

- Традиція приготування печеної картопляної кишки як локального кулінарного надбання села Жищинці Городоцької міської територіальної громади;

- Родинні знання та практики виготовлення купинської ковбаси у селі Купин Городоцької міської територіальної громади;

- Місцева кулінарна традиція «пікун-перекладинець» села Щаснівка Волочиської міської територіальної громади;

- Традиція приготування та споживання великодньої випічки «Грійця» Ізяславської міської територіальної громади; пісенна та обрядова традиція села Радошівка Ізяславської міської територіальної громади

11 лютого 2025 року на платформі Zoom відбулася лекція-презентація «Краса зінківської сорочки» – онлайн-захід, присвячений унікальним особливостям традиційної вишивки Зінківської ТГ, елементу нематеріальної культурної спадщини, внесеного до обласного переліку, як такого, що потребує термінової охорони [7].

«Відродимо традиції подільських ремесел!» – під цим гаслом фахівці ХОНМЦКиМ продовжують в цьому році працювати над реалізацією проєкту «Нове життя смотрицької кераміки». Попередньо було проведено значну пошукову роботу. 10 лютого 2025 р. опубліковано каталог ескізів за мотивами смотрицьких мисок – унікального явища народної кераміки Поділля. До каталогу увійшло 65 ескізів, виконаних 13 майстрами та художниками з різних куточків Хмельницької області. Видання стало важливим кроком у збереженні та популяризації традицій декоративного мистецтва області [7].

13 березня 2025 року відбулася Zoom-зустріч з директорами та методистами обласних центрів народної творчості України щодо проєкту «Приготування борщу в режимі онлайн». Проєкт було започатковано у 2022 р. з метою збереження та популяризації гастрономічної спадщини як елемента нематеріальної культурної спадщини. Проєкт реалізується також у межах виконання розпорядження Міністерства культури та інформаційної політики України. 25 березня 2025 р. в рамках співпраці між Хмельницьким обласним науково-методичним центром культури і мистецтва та Чернігівським обласним центром народної творчості відбулася унікальна подія – приготування борщу за автентичними рецептами в режимі онлайн. Під час заходу носії традиційних

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

знань із Хмельницької та Чернігівської областей продемонстрували унікальні рецепти борщу, що передавалися з покоління в покоління. 14 квітня 2025 р. ХОНМЦКиМ продовжив свій проєкт міжрегіональною онлайн-подією з популяризації елементів традиційної гастрономічної культури – спільним приготуванням борщу за автентичними локальними рецептами Хмельниччини та Херсонщини. Приготування традиційної страви на Хмельниччині відбулося на території Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

НКС натеper відіграє важливу роль й в освіті, допомагаючи здобувачам освіти вивчити власну історію, зокрема історію рідного краю. Результативна реалізація перших дослідницьких проєктів початківцями в рамках Малої академії наук є важливою для розвитку світогляду, критичного мислення. Учніvські наукові роботи мають носити прикладний характер. ХОНМЦКиМ, зокрема методичний відділ мистецької освіти та підвищення кваліфікації, активно надають консультативну допомогу юним науковцям, а також є співкерівниками низки досліджень здобувачів освіти. В 2025 р. вперше на теренах Хмельницької області було підготовлено науково-дослідницьку роботу на тему: «Толока як соціальне явище та елемент нематеріальної культурної спадщини українців». Варто нагадати, що 9 січня 2025 р. відбулася робоча зустріч в форматі Zoom щодо підготовки номінаційного досє елемента НКС «Традиції толоки як звичаю колективної взаємодопомоги на Хмельниччині». Науково-дослідницька робота здобувачки освіти 10 класу Хмельницької гімназії № 1 імені Володимира Красицького Софії Ігнащенко була присвячена дослідженню толоки як соціального явища та складової нематеріальної культурної спадщини України (співкерівник: С. Маркова, доктор історичних наук, доцент, методист-спеціаліст вищої категорії методичного відділу мистецької освіти та підвищення кваліфікації ХОНМЦКиМ) і посіла перше місце на конкурсі-захисті науково-дослідницьких робіт учнів МАН (міський етап). Здобувачка освіти, за підтримки наукових керівників, провела етнологічні польові дослідження, проаналізувала приклади сучасних волонтерських ініціатив тощо [7].

Нині важливо пам'ятати, що нематеріальна культурна спадщина – це не лише пам'ять про минуле, а й натхнення для майбутнього. Всім українцям треба бути активним учасником

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

процесу збереження та розвитку НКС. Хмельничанам важливо зберігати культурну ідентичність області, підтримувати традиції; територіальним громадам – навчитися фіксації спадщини, активізувати її популяризацію серед молоді.

ХОНМЦКиМ в 2025 році здійснив комплекс заходів, спрямованих на формування та актуалізацію обласного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини, їх документування, цифровізацію та популяризацію. Натепер готуються номінаційні досьє на нові елементи нематеріальної культурної спадщини, зокрема для подальшого супроводу до обласного переліку. Тривають дослідження, узагальнюються матеріали щодо стану функціонального існування фрагментів весільного обряду, поховальних традицій, традицій, пов'язаних із криницями та ін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Поділля має свій смак! = Podillia has its own Taste!: іл. альм. з гастроном. культури регіону / авт.-упоряд. : В. Церклевич, А. Діль, А. Блаута, М. Онищук. Хмельницький : Федченко С. О., 2025. 152 с. : фот. кольор.
2. Інформаційний вісник (матеріали про діяльність Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва та клубних закладів області в 2024 році). Хмельницький : ХОНМЦКиМ, 2025. 232 с.
3. Інформаційний вісник (матеріали про діяльність Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва та клубних закладів області в 2025 році). Хмельницький : ХОНМЦКиМ, 2026.
4. Конвенція ЮНЕСКО про охорону нематеріальної культурної спадщини. <https://mcs.gov.ua/>.
5. Нематеріальна культурна спадщина Хмельниччини : довідково-інформаційне видання : уклад. Сосніна О. В., вст. сл. Онищук М. І. Хмельницький : ХОНМЦКиМ, 2024. 558 с. : іл.
6. Міністерство культури України : офіційний сайт. <https://mincult.gov.ua/>
7. Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва : офіційний сайт. <https://honmccm.com.ua/>
8. Khaled Benfafa. Intangible Cultural Heritage: Conceptual Dilemmas Between the Immaterial and the Cultural. International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 2 (46). 2025. [https://doi.org/10.31435/ijitss.2\(46\).2025.3294](https://doi.org/10.31435/ijitss.2(46).2025.3294).

Світлана МАРКОВА,
Майя ОНИЩУК,
Анастасія ПОНОМАРЬОВА,
м. Хмельницький

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЇ МАЛЮВАННЯ ДОМАШНЬОЇ ІКОНИ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ

Стаття присвячена дослідженню іконопису на теренах Хмельницької області, зокрема домашнім іконам, іконам на склі. Автори статті вивчають та аналізують розвиток іконопису з метою відродження давніх українських традицій; здійснюють спробу відродити іконопис на склі на Хмельниччині на базі народної художньої студії «Рукотвори» ХОНМЦКиМ.

Ключові слова: Хмельницька область, ікона, домашня ікона, ікона на склі, народна ікона, «вінки», «квіти», стінопис.

Натепер дослідники іконопису розрізняють ікони за місцем призначення, технікою виконання, сюжетами, кількістю зображуваних персонажів, кількістю самостійних композицій, стилістичними особливостями, масштабами зображуваних фігур тощо. За місцем призначення ікони класифікують на церковні, домашні, хатні, дорожні.

Домашня ікона, особливо в умовах виснажливої війни росії проти України має важливе значення для багатьох українців, вона передається у спадок, захищає, оберігає, ікона поєднує матеріальний світ із духовним. Домашня ікона (народна, класична) є самобутнім «вікном у духовний світ», вона метафізична і допомагає зосередитися на молитві, є помічником у складних життєвих ситуаціях, несе спокій, підтримує життєстійкість, особливо в умовах війни. Часто домашню ікону сприймають як сімейну реліквію, захисника духовної традиції роду.

Дослідивши стан наукової розробки теми було підтверджено необхідність подальших досліджень та відновлення історії місцевих (домашніх) ікон. Директорка Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, заслужена артистка України Майя Оніщук ініціювала актуалізацію дослідження домашньої ікони на теренах Хмельницької області.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Варто зауважити, що в місті Хмельницькому функціонує школа іконопису «Нікош» яка була відкрита в 1996 році подружжям Бенедишуків. Директор школи М. Бенедишук, котрий навчався у Греції прагнув творити канонічні ікони та навчати іконопису українців. Хмельницька школа іконопису «Нікош», окрім канонічної візантійської ікони, популяризує також ікону на склі. Нинішня директорка Ю. Неліна продовжує творити та вивчати мистецтво іконопису, співпрацює з науковцями у розрізі дослідження української домашньої ікони (класичної, народної).

В монографії О. Богомолець було вперше запропоновано науковий розгляд домашньої ікони як унікального феномену української народної культури, висвітлення місця та ролі домашньої ікони, неправомірність її однозначного ототожнення ані з народним іконописом, ані з професійним іконописом. Дослідницею домашня ікона визначається як «поліваріативний феномен української матеріальної та духовної культури. Феномен виник як результат органічного розвитку, з одного боку, українського професійного та народного іконопису, а з іншого – релігійного світогляду українського народу». Дослідниця слушно зауважила, що «шанування домашніх ікон у середовищі українського народу постало не тільки важливим етапом еволюції віри, але й відображало найвищі цінності “життєвого світу” українського народу на різних етапах його становлення» [1, с. 80]. Сьогодні домашні ікони на теренах Хмельниччини є не лише предметом релігійної культури, а й важливим об'єктом дослідження краєзнавців, мистецтвознавців, майстрів народного мистецтва та ін.

Варто нагадати, що Трульський помісний собор Візантійської Церкви прийняв постанову (82-й канон), якою поклав край поширенням доти зображенням Спасителя у вигляді символічних знаків і алегоричних постатей. Указами імператора Лева Третього Ісавра від 726 і 728 рр. було заборонено пошанування ікон і саму іконотворчість у Церкві [6, с. 255], що мало негативні пролонговані наслідки. Існує припущення, що Ісавра отримав низку перемог над мусульманами та хотів повернути їх у християнство, щоб пришвидшити згаданий процес, планував відмовитися від ікон.

Важливі постанови про роль та значення ікони прийняв Сьомий Вселенський собор (787) в Нікеї. З преамбули до канонів Сьомого Вселенського Собору: «... чим більше їх буде для

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

споглядання людьми, тим більше душі людей підноситимуться до них. Їм, іконам, треба віддати від душі відповідну повагу, а не уклін матеріалові, з якого їх зроблено...» [6, с. 255]. У постановах Сьомого Вселенського собору відсутня вимога «еталонізації» конкретної школи іконного малярства. Сьомий Вселенський Собор (787 р.) визнав, що через ікону стверджувалася ідея Нового Заповіту про Боговтілення, а також, що ікона виконувала роль «зорової» Євангелії [5, с. 18]. Опісля помісного собору 844 року в Константинополі ікону було визнано «обов'язковим атрибутом православного богослужіння» [2, с. 42]. В останніх псалмах Книги Псалмів закликалося хвалити і славити Бога усіма видами мистецтва.

Загалом образи святих мали випромінювати внутрішню духовну красу; не зображати святих у профіль, або зі спини; бути площинними, нагадувати «небесну тінь»; використовувати зворотну перспективу; гори мали нагадувати кристали, ріки – стрічки, будинки – зависати у повітрі. Поземи (кляптики землі або підлоги) на яких стоять святі з'явилися пізніше, а їхня відсутність корелювала із відсутністю земного тяжіння. Варто нагадати, що ермінії містять практичні поради щодо іконографії, матеріалів і технік письма. Зокрема, ермінії рекомендували щоб нижній одяг на Ісусові був золотистого кольору, а верхній – блакитного; нижня блуза Богородиці мала бути блакитною, а верхній плащ золотистий, проте золотистий трансформувався у помаранчевий, пурпуровий, червоний, брунатний [5, с. 19].

Як слушно зауважує Д. Степовик: «Ліванські, сирійські, болгарські, російські, грецькі християни моляться перед ликами провізантійських темних ікон. Але це не означає, що вони більш богочестиві ніж віруючі українці, білоруси, серби, македонці, румуни, молдовани, ефіопи, які давно прийняли реформовану іконографію і різні стилі іконного письма» [6, с. 7].

За понад тисячу років розвитку українське ікономалярство пройшло сім основних стильових напрямів. Алімпій з учнями започаткував зміни в українському ікономалярстві, зокрема замінив площинне зображення об'ємним, видовжив постаті святих. Його пензлю приписують одну зі збережених ікон – образ Богородиці Великої Панагії (інша назва – Богородиця Знамення). Феоктист Павловський, Алімпій Галик, Лаврентій (Лавриш) Пухало, Севаст'ян Корунка, Микола Морахівський-Петрахнович,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Лука Долинський залишили цінний мистецький спадок. Беззаперечну цінність нині мають ікони Йова Кондзелевича, Івана Крулицького, Івана Рутковича, Івана Маляра, Стефана Медичького, майстра Яцентія, майстра Федуска із Самбора та ін. Вже в XII–XIII ст. на іконах можемо бачити слов'янські риси обличчя (переважно м'які риси, широке обличчя, руське або темне волосся); лінійні прориси вже як не злам двох площин; обережне використання світлотіні. Знаний український дослідник ікономалярства Дмитро Степовик слушно зауважує, що «немає підстав виключати з категорії ікон твори українського храмового мистецтва, в яких не визначено такі риси візантійського іконного письма, як площинність, локальний колір і зворотна перспектива, або в яких лики Ісуса Христа, Богородиці і святих створювалися за принципами до обличч місцевого населення, а не за принципами іконографії, прийнятої у греків і народів Східного Середземномор'я...» [6, с. 6].

Ми погоджуємося з думкою Д. Степовика, що в XX столітті саме Христина Дохват найбільш вдало синтезувала, поєднала основні напрямки іконотворчості на Заході та створила власну іконописну школу в США.

На жаль, багато домашніх ікон зберігаються в приватних колекціях. Домашні ікони, зокрема народні ікони, знайдені на Хмельниччині, часто мають яскраву кольорову палітру (червоні, жовті, сині та зелені відтінки). Орнаменти, квіти й рослинні мотиви вдало доповнюють зображення, створюючи певне відчуття свята. Можемо говорити про спрощене виконання малюнка, напівпрозоре нанесення фарби. Позолота застосовувалася рідко.

У процесі написання статті було актуалізовано пошуки давніх домашніх ікон з метою аналізу та систематизації. Лисняк Надія Володимирівна (1950 р. н.) дозволила сфотографувати та описати її домашню ікону. Ікона пані Лисняк дісталася у спадок від бабусі Романової Христини Феофанівни (з двору Вальченко), котра проживала в Меджибожі. На малюнку ми бачимо досить давню ікону, ймовірно Христа Вседержителя. Старовинна ікона, ймовірно, віком понад 100 років. Поверхня має значні тріщини та пошкодження фарби.

Мал. 1. Домашня ікона Надії Лисняк

Мал. 2. Домашня ікона Чорна Мадонна (Ченстоховська
ікона Божої Матері)

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

На Поділлі існували родові майстерні, де навички передавалися від покоління до покоління. Найбільш відомими осередками були Шаргород, Сатанів, Браїлів, а також околиці Кам'янця-Подільського [4, с. 461]. Знаними подільськими богомазами ікон на полотні були священик Струцинський із села Немиринці, псаломщик Вільчинський, який намалював невеликого розміру ікону на полотні «Розп'яття» [4, с. 461-463]. Для церков на Поділлі ікони писав живописець Іван Доброжанський [9, с. 163]. Також є інформація, що ікони замовляли в Одесі. Аналіз соціально-економічного становища 60 населених пунктів Поділля підтвердив, що станом на кінець XVIII ст. був занепад православних церков, часткова відсутність іконостасів у православних церквах, багато «старих», «зношених» іконостасів та ікон. Варто зауважити, що багато церков будувалися «громадою», зокрема прихожани вносили власні кошти і надавали інші допоміжні послуги [8].

«Вінок» є розповсюдженим символом у українській культурі, його можна зустріти в різних видах декоративно-ужиткового мистецтва, зокрема народних розписах. «Квітка» та «вінок» були улюбленими елементами малювання, зокрема й стінописного для українців. У Подільських розписах переважали садові декоративні квіти: «тюльпани», «троянди», «рожі» («ружі»), «гайстри», «павонії», «чорнобривці» та ін.; серед лугових: «кукіль», «мак», «синьоцвіт»; трав'яних: «в'юн», «хміль», «огірочки» та ін. Як слушно зауважує Н. Студенець: «Форми рослин у традиційному стінописі Поділля підпорядковані архітектурній площині – видовжені по вертикалі або по горизонталі, змінені за своїми пропорціями та масштабом» [7, с. 74-75].

«Вінки» мають здебільшого схему розімкненого кола з мотивами рослинного орнаменту, акцентується нижня частина у вигляді квітки, або іноді квітку малюють у центрі композиційного кола [7, с. 76]. С. Маркова (членкиня народної художньої студії) використала «вінок», малюючи сучасну домашню ікону «Нев'янучий Цвіт» ікона Божої Матері. Богородиця на іконі оточена квітами зібраними в квіткові гірлянди, що ростуть на теренах Хмельницької області. Варто зауважити, що для православних вірян особливо шанованим українським народом є образ Богородиці. На думку О. Богомолець: «Протягом століть Київ залишався головним осередком формування місцевої іконографії Богородиці» [1, с. 175]. Православні традиційно моляться перед

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

згаданою іконою про вдалий шлюб, гармонію в родині, чистоту стосунків, а образ Божої Матері нагадує про материнську опіку Богородиці. Варіантів ікони «Нев'янучий Цвіт» («Нев'янучий Квіт») є досить багато.

У розрізі українських традицій народних розписів С. Марковою було додано подвійний «вінок», «квіти» з елементами декоративного розпису. Було використано «кукіль» (фітоморфний мотив у вигляді зображення рослини з темно-рожевими або білими квітами); «лілії, лілії з бутонами» (фітоморфний мотив, що зображує рослину з прямим стеблом та квітками у формі дзвонів); «мак»; «маківки»; «павонії»; «рожу» (узагальнений образ квітки); «сливочки» (фітоморфний мотив зображення плодів кулястої

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

форми); «соняшники»; «троянди» (багатопелюсткові квіти); «тюльпани»; «півники»; «хрещатий барвінок»; «ягідки» тощо.

В ХХІ столітті було актуалізовано культурний інтерес до пізнання та збереження ікони на склі. Варто зауважити, що ніде у святоотцівській богословській літературі не писалося про те, що якісь матеріали, наприклад скло, непридатні для церковного вжитку і церковного мистецтва [6, с. 265].

В ХІХ – на початку ХХ століттях в українців набула поширення ікона на склі. Хоч основним ареалом її побутування була Гуцульщина і Буковина, географічна близькість Поділля та наявність на цій території великих торговельних, культурних центрів спадає на думку, згаданий різновид ікони, хоч і не був настільки поширеним, проте побутував і на цій території. Ікони на склі були недорогими та активно продавались на ярмарках і базарах.

Техніка малювання ікони на склі була запозичена з європейських країн, проте на заході України набула особливих самобутніх рис. Ікона малюється зі зворотнього боку скла, спершу наноситься чорний контур і дрібні елементи, потім заповнюються фарбою крупніші деталі. Окрім дещо примітивного і неканонічного зображення, іконам на склі притаманна яскрава кольорова гамма та квіткові мотиви. Квіти на склі, як і в народних розписах, узагальнені та символічні. Ними заповнювали тло ікони, чи навіть закрічували верхній одяг. Кольорова гамма ікон на склі вирізняється яскравими чистими кольорами, в них домінують червоний зелений синій та золото. Традиційно зображення наносилось масляними фарбами або темперою, процес був доволі тривалий, бо кожен шар фарби мав висохнути, нині для створення ікон на склі можна використовувати акрилові фарби, що значно прискорює процес.

Наразі Анастасія Пономарьова – керівник народної художньої студії «Рукотвори», здійснює спроби актуалізувати іконопис на склі на Хмельниччині. Враховуючи недостатність зразків ідентифікованих як подільська ікона на склі, майстриня бере за основу образи зі старовинних подільських ікон написаних на дереві. Беручи до уваги відмінність технік та стилів, ікони Анастасії Пономарьової – синтез подільських іконописних традицій з гуцульським колоритом (мал. 2). Окрім традиційних зображень в своїй творчості майстриня надихається ще й сучасними зразками,

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

надаючи їм стильових особливостей, притаманних гуцульській
іконі (мал. 3).

Мал. 4. А. Пономарьова, ікона на склі «Свята Варвара»

Мал. 5. А. Пономарьова,
ікона на склі «Нев'янучий цвіт»

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Отож в українців поступово виробилися власне бачення іконопису, як-от: тепла гамма кольорів, тривимірність, гармонійний колорит, наближення рис святих до образів місцевих українців, використання «квітів» тощо. Традиція написання домашньої ікони часто сублімована з елементами декоративно-ужиткового мистецтва, розпису. Надалі плануємо подальше ґрунтовне вивчення, відродження традиції написання ікони на склі, проведення тематичного майстер-класу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Богомолец О. В. Українська домашня ікона : Монографія / Вст. Слово В. М. Поповича. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 520 с.
2. Жаборюк Анатолій. Давнє українське малярство (XI–XVIII ст.). Монографія. Одеса: «Маяк», 2003. 205 с.
3. Креховецький Яків. Богослов'я та духовність ікони. Львів: Вид-во «Свічадо». 232 с.
4. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. Київ. Вид-во Незалежного культурного центру «Доля», 1994. С. 461–463. 497 с.
5. Степовик Д. Історія української ікони Х–XX століть. Вид. 2-ге, стереотип. К.: Либідь, 2004. 440 с. ДОДАТИ ще одного Степовика.
6. Степовик Д.В. Сучасна українська ікона: 3 іконотворчості Христини Дохват. К. : Мистецтво, 2005. 304 с.
7. Студенець Н. Традиційний стінопис Поділля кінця XIX – першої половини XX століття. Київ, 2010. 224 с.
8. Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII століття. Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. Видання підготував Юрій Легун. Вінниця : ТВОРИ, 2025. 696 с.
9. Літописи церковні Балтського повіту Подільської губернії (1866–1899). Упорядник : Р. Нагнибіда. Дрогобич : «Коло», 2018. 464 с.
10. Храми України: Альбом / Вступ. ст., комент. та упоряд. Л. Прибети. К. Мистецтво, 2004. 296 с.

**СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЦЕНІЧНОЇ НАРОДНОЇ
ХОРЕОГРАФІЇ В ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА
ПРИКЛАДНІ ДИСКУРСИ**

У статті узагальнено творчий доробок хореографічних колективів Хмельницької області, зокрема аматорських у розрізі діяльності Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва; виокремлено творчі надбання знаних хореографів у контексті розвитку сценічної народної хореографії. Вивчення джерел підтверджує, що дана тема є актуальною і потребує подальшого комплексного дослідження функціонування хореографічних колективів в Хмельницькій області, зокрема в умовах війни росії проти України.

Ключові слова: Хмельницька область, Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва, народний танець, сценічна народна хореографія.

Нині, в умовах тривалої війни росії проти України, потенціал танцювального мистецтва, особливо для дітей, важливий, великий і життєтворчий, адже танці можуть допомогти позбутися стресу, відчутти впевненість, радість. Місія керівників танцювальних колективів надважлива, адже вони забезпечують системну підготовку учасників, збереження стилістики народного танцю та сценічної культури, навіть за умов перерв у заняттях і обмежених ресурсів.

Натепер сценічну народну хореографію на Поділлі, зокрема в Хмельницькій області досліджують С. Качуринець, М. Качуринець [11; 16], О. Попик [19], І. Щерба, І. Штогрін [22] та ін. Історико-культурні витоки та подільську інтерпретацію, зокрема танцю «Ойра» вивчили Б. Бунь, Л. Качуринець [3, с. 67; 72]; роль та значення фундаторів та засновників хореографічної школи на Поділлі, зокрема засновника дитячої подільської хореографії Юрія Гурєєва комплексно проаналізували І. Гурєєв, Л. Гурєєва [6]. М. Найда, О. Бубнов проаналізували творчий шлях С. Качуринця, зокрема як фундатора системи безперервної професійної

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

підготовки [16]. А. Мала досліджує хореографічну культуру Поділля, зокрема історичні передумови та регіональні особливості [13].

Підтверджено, що «в основі Подільської хореографічної школи лежить самобутній пластичний код, витворений багатовіковим культурним розвитком регіону. Вона характеризується м'якою пружністю рухів, дрібно-кроковою манерою виконання, орнаментальною багатшаровістю малюнка та природним поєднанням танцю з музичним супроводом» [11, с. 27].

М. Онищук [17], О. Сосніна [18], С. Маркова [14] проаналізували ретроспективу сценічної народної хореографії Хмельницької області в контексті діяльності ХОНМЦКиМ, зокрема витокові аспекти.

Народні танці фундуються на історико-культурному досвіді давніх українців. Танці, як-от хороводи, коломийки, гайвки, здавна займали особливе місце в житті українського народу. Хореографічний фольклор Хмельницької області має певну локальну специфіку, свої різновиди давніх танців і найбільш сублімує танцювальні традиції Поділля та Волині.

До творення сценічної народної хореографії в Хмельницькій області доклали зусиль: І. Андрушко, О. Бондарів, П. Гаврилюк, В. Глушенков, Ю. Гурєєв, І. Гурєєв, В. Дячук, С. Качуринець, Ю. Клімчук, О. Король, Ю. Кузьменко, В. Мандзій, О. Небесний, С. Педан, В. Петрина, В. Седін, В. Тітов, Т. Чайковська, В. Чорнобиль, І. Штогріна. В Хмельницькій області нині створена своя школа подільського танцю.

Хмельницьким обласним будинком народної творчості (нині ХОНМЦКиМ) було започатковано методичні, прикладні напрацювання в сфері мистецтва танцю. Ю. Кузьменко, працюючи в Хмельницькому обласному будинку народної творчості, в 1958 р. підготував друковану збірку народних танців Поділля (українською мовою). В книзі «Збірка подільських танців» автор систематизував народні танці Поділля (записані та сценічно оброблені), як-от: «Варварка» (в своєму репертуарі активно використовують народні аматорські танцювальні колективи Кам'янця-Подільського, Красилюва, Хмельницького та ін.); «Держанівська кадрили»; «Подільська» – український народний старовинний побутовий танець був записаний від Марії Ружицької

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

в селі Слобідка (Слобідка-Красилівська) Красилівського району; танець «Полька» («Полька-подоляночка»); «Вихрівка» – танець записаний в селі Вихрівка (тодішнього Дунаєвського району, нині Хмельницького району) та ін. [12].

В 1984 році В. Тітова запросили на роботу в Хмельницький обласний будинок народної творчості на посаду головного балетмейстера, вже наступного року він підготував хореографічну композицію «Великий хоровод» та ін. Перша друкована книга В. Тітова була про подільський танець «Віз» (1946 р.). Композиція і запис танцю В. Тітова [7, с. 51-63]. Варто зауважити, що в 1936 році знаний подільський хореограф В. Тітов спілкувався з українським хореографом і мистецтвознавцем Василем Верховинцем, котрий виявив сюжетний танець «Віз». Саме В. Тітов згодом концептуалізував цей танець і сприяв його популяризації. В книзі «Танці Поділля» описані 14 танців, зокрема подільські танці «Оляндра», «Ойра» (серед перших обробку яких зробили А. Кривохижа, В. Дячук). Варто нагадати, що в 1949 році у селі Велика Бубнівка, Чорноострівського району старожили розповідали про танець, де дівчата зображали віз, а хлопці їздових. Хореограф також плідно спілкувався з танцювальним колективом села Бакота Староушицького району з метою запису давніх народних танців. Найстаріший учасник колективу показав автентичне виконання танців «Варварка», «Оляндра». О. Данічкін зробив вдаль обробку «Оляндри». В. Тітову також належить розробка танцю «Плескун», першоосновою був запис у селі Пилипи хмельницької фольклористки Г. Фурман. Танцюристи мали кружляти по колу «полечкою» в парах під народну музику [7, с. 173-183].

«Подвижник народної хореографії» Олександр Небесний в 1975 році створив відомий на Хмельниччині фольклорно-етнографічний ансамбль танцю «Поділля», 1986 р. сформував і очолив ансамбль українського фольклорного танцю «Гонта» [22, с. 5]. Відомими й досі є постановки О. Небесного: «Варварка», «Кривуляк», «Клин», «Бакотчанка», «Вечорниці на Поділлі», «Дев'ятка». А. Мала зауважує, що саме «Дев'ятка» – стародавня українська кадрили. Танець, який виконується виключно на Поділлі [13, с. 43]. Вкрай цікавим, видовищним був танець «Клин» (сюжетний танець з елементами змагання) на основі фольклорного матеріалу західних регіонів Хмельниччини про веселощі, змагання

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

парубків, хто сильніше заб'є клин у землю. Старовинні подільські кадрили та старовинна лірична полька «Веснянка» увібрали в себе міжпоколінний хореографічний досвід. «Кривуляк» - відомий танець записаний на Хмельниччині. О. Небесний здійснив постановку, а В. Тітов запис танцю «Кривуляк» [7, с. 113-124].

Ю. Гурєєв знаний український балетмейстер, хореограф, засновник ансамблю танцю «Подільнячок» у Хмельницькому, автор багатьох тематичних програм, вистав. Серед впізнаваних танців ансамблю «Подільнячок» є «Подільські ковалі», а також хореографічна сценка «На кузні» (згадані твори з'явилися на основі танцю «Ковалі», записаного у селі Гораївка Кам'янець-Подільського району та гри «У коня», записаної у селищі Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району) [5, с. 11-16]. Ю. Гурєєв пропонував у роботі «На кузні» зберегти музику, лексику, «виробничий процес» танцю «Ковалі». На основі звичаїв та обрядів до репертуару ансамблю було включено: «Горщик каші» (для дітей старшого віку, постановка Ю. Кузьменка); танцювальну сюїту «Подільнячки», створену на основі танців Подільського Придністров'я («Копіруш», «Вихилас», «Козачок») та ін. Варто нагадати, що подільнячками називають веселих і задиркуватих хлопчаків, котрі полюбують різні витівки, танець ведуть двоє ватажків: один старшого віку, другий – молодший. Зауважимо, що у північних районах Хмельницької області часто народні танці мають волинські мотиви, в південних – буковинські, молдовські елементи. «Копіруш» (каперу, ремінець, чоловічий танець-гра, який був поширений на Західному Поділлі. Сценічний варіант танцю «Копіруш» був створений творчим тандемом Ю. Гурєєва і О. Беца [13, с. 46]. Варто нагадати, що хореографічна сценка (гумористична картинка) «Подільський вихилас», створена на основі фольклорного матеріалу східних районів Хмельниччини, передбачала багато елементів імпровізації-витівок (вихиласів), фігур сповнених гумору. Беззаперечний інтерес глядачів має «Полька-стрибунка» (на основі волинських мотивів) [5, с. 11-16].

Самобутнім явищем на Хмельниччині був хореографічний колектив «Гей-Гоп» Полонського районного будинку культури (створений в 1999 р.). Специфіка ансамблю полягала в тому, що танцюристами були ветерани сцени минулих років, майже весь чоловічий склад ансамблю мав спеціальну освіту. Було здійснено постановку 14 танців, зокрема двох знаних - «Подільнячка» та

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

«Ойра»; українського побутового танцю «Шевчики», а також «Український хоровод». Художнім керівником ансамблю працював В. А. Ященко (Архів відділу народної творчості та нематеріальної культурної спадщини ХОНМЦКиМ).

В 2007 р. ХОНМЦКиМ (відділом народної творчості) було узагальнено прикладний досвід роботи балетмейстера, заслуженого артиста України В. Глушенкова. На думку знаного практика, варто поєднувати свою роботу «з поглибленим вивченням народних традицій та обрядів, пошуковою діяльністю, і все це, безумовно, принесе вам бажаний успіх... Що стосується хореографів, то вони можуть, пов'язавши кілька подільських польок, легко зробити танцювальний номер і назвати його "вінок Поділля". В цей танець можете вставити і $\frac{3}{4}$ розмір. На Поділлі такі польки існують» [18, с. 13].

В 1997 р. Оксана Домбровецька організувала знаний на Хмельниччині танцювальний колектив «Летавчанка» (Летавський СБК). Наприкінці 2000 р. ансамблю було присвоєно звання «зразковий». Важливу роль у становленні колективу відіграв Володимир Глушенков. В 2000 р. ансамбль танцю «Летавчанка» Летавського СБК Чемеровецького району Хмельницької області (керівник О. Домбровецька) став лавреатом фестивалю «Бидгощські музичні імпрези» (Польща) та активно популяризував подільський танець [2]. Нині зразковий дитячий ансамбль танцю «Летавчанка» Летавського СБК (керівник: О. Домбровецька) постійно працює над оновленням репертуару, пошиттям сценічних костюмів, що позитивно впливає на якість виступів.

В 2006 р. у селі Летава Чемеровецького району з ініціативи ХОНМЦКиМ за підтримки Національної хореографічної спілки України запроваджено перший регіональний фестиваль творчості сільської молоді «"Летавчанка" збирає друзів». Згодом фестиваль отримав статус Всеукраїнського [8]. Важливу роль у фундуванні фестивалю відіграла Оксана Домбровецька.

В 1975 р. було створено народний аматорський ансамбль пісні і танцю «Случ» Красилівського РБК (керівники: В. Атаман, В. Качуровський, Б. Токовенко). В 1987 р. колективу було присвоєно звання «народний аматорський». Вокально-хореографічні композиції «А у нас над Случем», «Ой, весна красна», «На Івана, на Купала», «Козацькому роду...» репрезентували елементи народних

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

та народно-сценічних танців Поділля (Архів відділу народної творчості та нематеріальної культурної спадщини ХОНМЦКиМ).

Того ж року було створено народний аматорський ансамбль танцю «Барвінок» Краси́лівського РБК (керівники: М. Воробйов, Ф. Величко, В. Семеніхін, О. Забейда, С. Березюк, І. Стаховська). Подільські танці «Кривуляк», «Краси́лівська кадрили́», «Варварка», «Подільська полька», «Лісоводська кадрили́» були репрезентовані на низці конкурсів, зокрема Всеукраїнському танцювальному конкурсі ім. Павла Вірського, колектив також був лавреатом низки обласних конкурсів. Варто нагадати, що «Лісоводська кадрили́» записана у селі Лісоводи Городоцького району (нині Хмельницького району Хмельницької області) В. Теклюком, сценічно оброблена В. Тітовим [7, с. 145-153]. В репертуарі аматорського ансамблю були поліські танці «Крутуха», «Вертівка», «Скакуха», що користувалися неабиякою популярністю та вдало корелювали різні регіональні елементи (Архів відділу народної творчості та нематеріальної культурної спадщини ХОНМЦКиМ).

В 1957 р. у Славутському РБК був заснований аматорський ансамбль танцю «Пролісок». В 1969 р. за високу виконавську майстерність колективу було присвоєно звання «народний аматорський». Колектив брав участь в низці міжнародних фестивалів (Німеччина, Греція, Польща). «Вертівка» у виконанні народного аматорського ансамблю «Пролісок» в 2001 році стала взірцем сценічної культури (постановка танцю В. Гаврилюка) [9, с. 22].

3 січня 2022 р. колектив функціонує при Улашанівському сільському будинку культури Улашанівської сільської ради, керівник колективу – Наталія Беленова. Важливо зауважити, що репертуар аматорського ансамблю танцю «Пролісок» сформувався на основі низки народних танців, зокрема українського танцю «Плескач» (постановка В. Петрини), українського танцю «Козачок» (постановка В. Гаврилюка), а також поліських танців «Ойра» (постановка В. Гаврилюка), «Поліські візерунки» (постановка Н. Беленової), «Волинська полька» (постановка Н. Беленової). Даний колектив активно сублімує танцювальні традиції Поділля та Волині, створюючи нові постановки, вдосконалюючи відомі, як-от: «Дуботанець» (закарпатський), «Кивак», «Голубка», «Дівочий козачок» та ін. В 2025 р. народний аматорський ансамбль танцю «Пролісок» став володарем міні гран-прі всеукраїнського

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

фестивалю-конкурсу хореографічного мистецтва «Золоте коло-2025», що традиційно проводиться ХОНМЦКиМ.

Датою народження «Горлиці» вважають 1963 рік. Керівниками «Горлиці» в різні періоди були Олександр Ситник, В'ячеслав Іванов, Олександр Небесний. У 1967 р. колективу присвоїли звання «Народний ансамбль танцю». За пропозицією учасника ансамблю Кенца Володимира Івановича колектив отримав назву «Горлиця» [19, с. 10-11]. Невдовзі керівником «Горлиці» став Володимир Седін. В. Седін та його соратники записали автентичні танці у Бакоті, Теремцях, Студениці, Старій Ушиці. «Подільські гуляночки», танець записаний у селі Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області В. Кенцом і В. Седіним від учасників місцевого аматорського танцювального колективу. Музику до танцю О. Бец добирав із народних подільських мелодій. Постановку танцю здійснив художній керівник народного аматорського ансамблю народного танцю «Горлиця» В. Седін. Завдяки мелодії Олексія Беца і рухам Віталія Кенца народилася «Варварка», візитівка Хмельниччини, зокрема й «Горлиці».

«Полька в решеті» у виконанні народного аматорського ансамблю танцю «Мрія» Городоцького РБК (постановка Л. Кучерявої, на матеріалах місцевого фольклору) й досі викликає інтерес фахівців. Своєю оригінальністю запам'ятався танець пастухів «Чіпак» у виконанні ансамблю танцю «Бужаночка» Летичівського будинку дитячої творчості в 2001 р. (постановка М. Остапишина) [9, с. 22].

Наприкінці 1990-х років ХХ ст. при районних будинках культури плідно функціонували народні ансамблі танцю «Барвінок» Красилівського РБК, «Кам'янчанка» Кам'янець-Подільського МБК, «Веселка» Хмельницького МБК [1]. Згадані народні ансамблі стали зразками для наслідування та творчими лабораторіями. Один з найдавніших колективів Кам'янець-Подільського МБК до автивної розбудови якого долучилися «талановиті майстри хореографії Тетяна Чайковська (Шаповалова), Володимир Дячук та заслужений діяч мистецтв України Володимир Чорнобилю... Основним напрямком у діяльності залишались українські народні танці, серед яких подільські танці «Вітальня» (пост. В. Тітова), «Ойра» (пост. В. Дячука), «Кривуляк» (пост. В. Чорнобиля) та «Нова полька»...» [4, с. 108; 112].

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

На початку 2000-их керівники танцювальних колективів: народного аматорського ансамблю танцю «Поділля» ХОЦЕВУМ С. Педан; народного аматорського ансамблю українського фольклорного танцю «Гонта» ХМЦНВУМ Е. Волошин; зразкового художнього колективу України, ансамблю танцю «Подільничик» Ю. Гурєєв; народного аматорського танцю «Горлиця» КПДПУ В. Седін; народного аматорського ансамблю танцю «Подільські візерунки» училища культури В. Чорнобиль; народного аматорського ансамблю танцю «Маківчанка» Маківського СБК Дунаєвецького району Л. Мукосій; народного аматорського ансамблю танцю «Барвінок» Красиївського РБК С. Березюк системно розвивали народно-сценічний танець [9, с. 21-22].

В 2001 році починає функціонувати знаний на теренах Хмельницької області, України танцювальний колектив «Намисто» (спочатку як танцювальна студія «Намисто») під керівництвом досвідченого хореографа, лауреата міської премії імені Б. Хмельницького І. Штогріної. Колектив відразу вдало репрезентував народний сценічний танець. В 2005 р. «Намисто» починає функціонувати як окремий ансамбль, в 2007 р. йому було присвоєно звання «зразковий». Постановками колективу, що запам'яталися хмельничанам є українські народні танці: «Калинонька», «Тропотянка», «Кривуляк» та ін.

Варто зауважити, що І. Щерба, І. Штогріна також детально описали танець «Копіруш» (жартівливий парубоцький народний танець, що потребував особливої уваги до костюма, зокрема танцівникам радили одягати подільські шаровари, сорочку з подільським орнаментом, крайку, свитку, червоні чоботи, солом'яний бриль) [22, с. 75].

Натепер при клубних закладах Хмельницької міської територіальної громади плідно функціонує низка хореографічних колективів. Народний ансамбль танцю «Веселка» Хмельницького МБК розпочав свою творчу діяльність у 1947 р. До розбудови колективу долучилися: М. Ушаков, В. Тітов, Ю. Кузьменко, О. Данічкін, Ю. Климчук [19, с. 8]. Народний аматорський ансамбль танцю «Веселка» (керівник О. Петрина) активно впроваджує нові форми роботи, влітку 2025 р., вихованці ансамблю «Веселка» мали нагоду відпочити і водночас удосконалити танцювальні навички у хореографічному таборі інтенсивного тренування. У рамках табору були проведені різноманітні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

тренінги, майстер-класи, арт-пікніки тощо. Колектив також став учасником і переможцем низки фестивалів, конкурсів, зокрема міжнародних.

Формує регіональні танцювальні традиції зразковий ансамбль народного танцю «Намисто» Хмельницького міського будинку культури (керівник І. Штогріна). Зокрема, з нагоди Міжнародного дня танцю в Хмельницькій обласній бібліотеці для дітей імені Т. Г. Шевченка вони провели творчу зустріч та майстер-клас «Магія танцю народів світу». Серед дітей популяризувалися українські народні танці: «Плескач», «Кривий танець», «Струмочок» та ін. Колектив також став учасником фестивалів, конкурсів, як-от: V Міжнародний фестиваль хореографічного мистецтва «Сузір'я України» (м. Київ, гран-прі), XII Всеукраїнський фестиваль-конкурс мистецтв «Файна Україна» (м. Тернопіль, зокрема, два перших місця), обласний конкурс хореографії солістів та малих хореографічних форм «РА-Podilya-2025» (м. Хмельницький, перше місце «з відзнакою») тощо. У 2025 р. вихованка ансамблю «Намисто» Аліса Олійник стала стипендіатом Хмельницької міської ради для обдарованих дітей м. Хмельницького у жанрі народної хореографії, а також посіла III місце на міському етапі конкурсу-захисту науково-дослідницьких проєктів МАН (тема: «Становлення та розвиток народної хореографії Хмельницької області в контексті культурної традиції та сучасних соціальних викликів», співкерівником була провідний методист-спеціаліст вищої категорії методичного відділу мистецької освіти та підвищення кваліфікації ХОНМЦКиМ, д. і. н. Маркова С.).

Народний молодіжний ансамбль танцю «Веснянка» центру національного виховання учнівської молоді бере участь та перемагає у всеукраїнських та міжнародних фестивалях і конкурсах. Великим здобутком керівника Валентини Мандзій є її учні, котрі стали професійними танцівниками, викладачами хореографії. Троє з них є солістами Національного академічного заслуженого ансамблю танцю України ім. Павла Вірського, четверо навчаються в 32-й студії при Національному академічному ансамблі танцю України ім. П. Вірського. Колектив є співзасновником та співорганізатором Міжнародного фестивалю-конкурсу імені Володимира Глушенкова.

Впродовж 3–4 листопада 2025 р. в місті Хмельницькому тривав великий регіональний науково-творчий проєкт з міжнародною

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

участю «Код Подільського танцю: спадщина та сучасність» (співорганізатори: Хмельницька обласна військова адміністрація, Хмельницька обласна рада, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Хмельницький обласний науково-методичний центр культури і мистецтва, Хмельницький обласний осередок Національної хореографічної спілки України). Конференція як складова Проєкту репрезентувала результати вивчення, систематизації хореографічного фольклору Хмельницької області, локальну специфіку, різновиди танців тощо. Конференція мала беззаперечну цінність для освітнього, культурного, краєзнавчого середовища, й активізувала подальші дослідницькі проєкти з вивчення танцювального мистецтва області (історії, становлення, діяльності танцювальних колективів) [23].

Натепер ХОНМЦКиМ продовжує пошук, систематизацію, узагальнення матеріалів щодо творчого доробку хореографічних колективів, зокрема аматорських, котрі підібно функціонують на теренах Хмельницької області, а також творчі надбання знаних хореографів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аналіз діяльності закладів культури клубного типу Хмельницької області за 1999 рік. Хмельницький : ХОУМЦКПС, 1999. 37 с.
2. Аналіз діяльності закладів культури клубного типу Хмельниччини за 2000 рік. Хмельницький : ХОУМЦКП, 2001. 14 с.
3. Бунь Б., Качуринець Л. Історико-культурні витоки та подільська інтерпретація танцю «Ойра». *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 67; 72.
4. Гаврилук П. В. Збереження подільського танцювального фольклору у колективі народного аматорського ансамблю танцю «Кам'янка». *Збереження традицій танцювального фольклору та органічне їх включення в сучасну хореографічну культуру Поділля* : зб. мат. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 30 квітня 2015 року). Хмельницький : Мельник А. А., 2015. С. 107-116.
5. Гурєв Ю. Фольклор та його використання у дитячому хореографічному колективі. *Фольклорна спадщина та етнографія: шляхи збереження і розвитку* : матеріали обл. наук.-практ. конф. 15 груд. 2004 р. Вид. 2. Редкол. : О. В. Вибодовська, С. І. Шевченко, Н. М. Синиця, О. Д. Яворська. Хмельницький, 2006. С. 11-16.
6. Гурєв І., Гурєва Л. Юрій Гурєв – засновник дитячої подільської хореографії. *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 6–16.

7. *Збереження традицій хореографічної культури танцювального фольклору Поділля* : матеріали науково-практичної конференції. Львів, 2016. 300 с.

8. Іпінська О. Стан народної хореографії на Хмельниччині. Проблеми та перспективи розвитку. *Збереження традицій хореографічної культури танцювального фольклору Поділля* : матеріали науково-практичної конференції. Львів, 2016.

9. Інформаційна довідка за підсумками Всеукраїнського огляду народної творчості на Хмельниччині, присвяченого 10-й річниці Незалежності України. Хмельницький : ХОУМЦКП, 2001. 32 с.

10. Інформаційний вісник. Матеріали про діяльність Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва та клубних закладів області у 2024 році. Хмельницький : ХОНМЦКіМ, 2025.

11. Качуринець М. Подільська школа як основа сценічного стилю: професійні рефлексії артиста балету. *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 27–33.

12. Кузьменко Ю. *Збірка подільських танців*. Хмельницький : Хмельницька обл. друкарня, 1958.

13. Мала А. Хореографічна культура Поділля: історичні передумови та регіональні особливості». *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 43.

14. Маркова С. Народні танці як історико-культурний досвід і філософія буття українців: методологічний та регіональний аспекти. *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 49–59.

15. Маринін І. Г. Традиційна танцювальна музика в сучасній хореографічній культурі Південно-Західного Поділля. *Збереження традицій танцювального фольклору та органічне їх включення в сучасну хореографічну культуру Поділля* : зб. матеріалів науково-практ. конф. (Хмельницький, 30 квітня 2015 року). Хмельницький : Мельник, 2015. С. 65–85.

16. Найда М., Бубнов О. Творчий шлях Сергія Качуринця: від виконавця до головного балетмейстера. *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 17–26.

17. Онищук М. Ретроспектива народної хореографії Хмельницької області: рефлексія та модернізація діяльності ХОНМЦКіМ в роки незалежності України. *Код подільського танцю: спадщина та сучасність* : збірник наукових праць / за ред. С. Качуринця. Хмельницький : ХГПА, 2025. Вип. 1. С. 34–42.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

18. Писанка : інформаційно-методичний бюлетень відділу народної творчості. Постановка танцю за фольклорними мотивами (з досвіду роботи балетмейстера, заслуженого артиста України Володимира Глушенкова). Хмельницький, 2007. 18 с.

19. Попик О. П. Історичні передумови розвитку українського народно-сценічного танцю Хмельниччини. *Збереження традицій танцювального фольклору та органічне їх включення в сучасну хореографічну культуру Поділля* : зб. мат. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 30 квітня 2015 року). Хмельницький : Мельник А. А., 2015. С. 3-12.

20. Танці Волині. З репертуару самодіяльного народного ансамблю танцю «Волинянка» 1973. Київ : Мистецтво.

21. Тітов В. С. Народні подільські танці : навчально-методичне видання. Хмельницький : Вид-во «Поділля», 2000. 151 с.

22. Щерба І. П., Штогріна І. Б. Перлини Подільської хореографії. Хмельницький : ПП «Приватна друкарня», 2014. 157 с.

23. Офіційний сайт Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва. <https://honmccm.com.ua/>. 20.10.2025.

УДК 008: [316.752:641.1](477.43)

Олена СОСНІНА,
м. Хмельницький

ТРАДИЦІЙНА КУХНЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ЕЛЕМЕНТ НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

У статті здійснюється комплексний аналіз традиційної кухні Хмельницької області як репрезентативної складової нематеріальної культурної спадщини. Досліджено історико-етнографічні передумови формування гастрономічного ландшафту регіону на перетині Поділля, Волині та Полісся. Особливу увагу приділено ролі родинної пам'яті та локальних громад у збереженні автентичних технологій приготування їжі. Розглянуто феномен цифрової трансформації гастроспадщини та її популяризації через сучасні медіаплатформи як інструменту зміцнення локальної ідентичності та розвитку креативних індустрій.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, Хмельницька область, гастрономічна культура, обрядова кухня, цифрова популяризація, родинна пам'ять, локальна ідентичність.

У сучасних гуманітарних дослідженнях все більшої уваги набуває проблема збереження нематеріальної культурної

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

спадщини (далі НКС), до якої належать традиції, звичаї, знання та практики, що передаються з покоління в покоління [3]. Одним із важливих елементів такої спадщини є традиційна кухня, яка відображає історичний досвід народу, природно-географічні умови проживання та особливості господарської діяльності [6].

Кулінарні традиції формувалися протягом століть і є важливим джерелом інформації про повсякденне життя населення. Вони відображають не лише харчові вподобання, але й систему цінностей, соціальні відносини та культурні практики суспільства. Особливий інтерес для дослідників становлять регіональні кухні, які зберігають локальні кулінарні традиції та відображають специфіку історичного розвитку певних територій.

Хмельницька область розташована на території кількох історико-етнографічних регіонів України, насамперед Поділля, а також частково Волині та Південно-Східного Полісся, що зумовило формування багатой та різноманітної кулінарної традиції. Місцева гастрономічна культура поєднує риси подільської кухні з елементами кулінарних практик сусідніх етнокультурних територій. Вивчення традиційної кухні краю дає змогу глибше осмислити особливості історико-культурного розвитку області та сприяє збереженню й популяризації його гастрономічної спадщини.

Хмельниччина, розташована на перехресті історико-етнографічних регіонів, володіє унікальним кулінарним кодом. Вивчення цієї спадщини через призму діяльності відділу народної творчості та НКС Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, зокрема крізь матеріали збірки «Рецепти з ароматом пам'яті», яка готується до видання, дозволяє простежити, як давні традиції інтегруються у простір сьогодення.

Традиційна кухня у структурі НКС розглядається не лише як сукупність рецептур, а як жива практика, що підтримується та відтворюється спільнотами. Нематеріальна культурна спадщина охоплює різноманітні прояви духовної культури суспільства, зокрема звичаї, обряди, традиції, ремесла, усну творчість і знання про природу та повсякденне життя людей [2]. На відміну від матеріальної спадщини, до якої належать архітектурні пам'ятки чи предмети мистецтва, нематеріальна спадщина існує у формі живих практик і соціальних традицій, що підтримуються та відтворюються у спільнотах. Вона формує відчуття культурної

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ідентичності, історичної спадкоємності та належності до певної культури або регіону [5].

Тож гастрономічна культура, або традиційна кухня є важливим проявом НКС. Вона включає не лише конкретні страви, а й цілу систему знань і практик, пов'язаних із приготуванням та споживанням їжі. До неї належать традиційні рецепти, способи обробки продуктів, характерні інгредієнти, кулінарні технології, особливості сервірування та правила поведінки за столом. Усе це формує унікальний кулінарний досвід, який відображає історію, природні умови та соціальний уклад життя певної спільноти. Традиційна кухня часто формується під впливом природно-кліматичних умов, доступних продуктів, господарських занять населення, а також культурних контактів з іншими народами. Тому вона є важливим джерелом інформації про історію розвитку суспільства, його економіку, світогляд і систему цінностей [2].

Отже, традиційна кухня є важливим інструментом збереження культурної тяглості та формування колективної самобутності. Збереження традиційної кухні як елемента нематеріальної культурної спадщини є важливим завданням сучасного суспільства. Воно здійснюється через документування старовинних рецептів, проведення гастрономічних фестивалів, розвиток кулінарного туризму та популяризацію традиційної кухні в освітніх і культурних проєктах. Такі заходи сприяють не лише збереженню кулінарних традицій, але й підвищують інтерес до культурної спадщини загалом. У результаті традиційна кухня виступає не лише способом приготування їжі, а й важливим культурним явищем, що поєднує історію, соціальні традиції та культурну пам'ять народу [4].

Географічне положення Хмельницької області зумовило синкретичний характер її гастрономії. Основу становить подільська кулінарна традиція, доповнена елементами волинської та поліської кухонь.

Родючі чорноземи Подільської височини зумовили аграрну спрямованість господарства регіону та визначили основу традиційного харчування населення. Унаслідок цього в раціоні домінували продукти переробки зернових культур (жито, пшениця, просо, гречка) і бобових, з яких готували хліб, каші, коржі та різноманітні борошняні страви, що відповідало структурі місцевого землеробства [1, с. 282].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Поширеним було також вирощування городини та садових культур. Зокрема, значне місце у раціоні займали капуста, буряк, морква, ріпа. Важливим етапом трансформації гастрономічної традиції стало поширення картоплі у другій половині XVIII–XIX ст., яке суттєво розширило асортимент страв і сприяло формуванню локальних кулінарних практик.

Сільськогосподарська спрямованість господарства зумовила і характер місцевої кухні – поживної, заснованої на сезонних продуктах та раціональному використанні доступних ресурсів.

Не менш важливими чинниками були історичні та культурні контакти населення регіону. У різні періоди Поділля перебувало у складі різних державних утворень – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османської імперії (частково), а згодом Російської імперії. На території сучасної Хмельниччини проживали представники різних етнічних і релігійних спільнот – українці, поляки, євреї, вірмени, що сприяло взаємному обміну кулінарними традиціями. Унаслідок цього місцева кухня збагатилася новими способами приготування страв, використанням прянощів, випічкою та іншими елементами гастрономічної культури.

Вагомий вплив на формування харчових традицій мали й соціально-економічні умови життя населення. Протягом тривалого часу більшість мешканців означеної території була пов'язана з аграрним способом господарювання, що зумовило формування раціональної системи харчування, заснованої на використанні місцевих продуктів, сезонності та поживності страв. Така кулінарна практика поєднувала господарську доцільність із усталеними традиціями приготування їжі. Водночас у містах і містечках, які виконували роль важливих торговельних і ремісничих центрів, відбувалося взаємопроникнення локальних і міських гастрономічних практик, що сприяло збагаченню кулінарної культури краю.

Північна частина Хмельницької області, що історично належить до Волині та частково охоплює поліські ландшафти, характеризується значною лісистістю, наявністю заболочених територій і меншою придатністю ґрунтів для інтенсивного орного землеробства. Ці природно-географічні умови зумовили формування специфічних гастрономічних традицій, відмінних від південних районів Поділля.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Обмежені можливості вирощування пшениці сприяли поширенню менш вибагливих культур – жита, вівса, ячменю, а також гречки. Відповідно, у раціоні переважали житній хліб, заїрки, юшки з круп, різноманітні киселі та страви з гречки, що є характерною рисою полісько-волинської харчової моделі.

Значна роль лісових ресурсів зумовила активне використання продуктів збиральництва: грибів, ягід (чорниці, брусниці, журавлини), дикорослих трав. Це проявлялося у традиції сушіння грибів, приготування грибних юшок, підлив, використання ягід у киселях, узварах, начинках до вареників та випічки.

Заболочені території сприяли розвитку рибальства як допоміжного виду господарства. У раціоні були поширені рибні юшки, в'ялена й печена риба, підколочена риба, що особливо характерно для поліських кулінарних практик.

Також обмеженість пасовищ і кормових ресурсів впливала на структуру тваринництва: переважало дрібне господарство з утриманням свиней і птиці, тоді як велика рогата худоба відігравала менш домінуючу роль. Це зумовило частіше використання свинини, сала, кров'яних страв, а також різноманітних круп'яно-картопляних поєднань.

Природні умови лісово-болотистої зони півночі Хмельниччини сформували гастрономічну традицію з виразним акцентом на житньо-круп'яні страви, продукти лісових промислів, рибу та прості технології приготування, що є характерною ознакою полісько-волинського кулінарного ареалу.

На Хмельниччині кухня ніколи не була просто способом тамування голоду. Вона виступала складною системою символів, де кожна страва маркувала певний етап людського життя або календарного циклу. Суттєвим елементом формування місцевих гастрономічних традицій стала саме обрядовість – святкові та календарні звичаї, які визначали не лише набір інгредієнтів, а й особливу логіку їхнього поєднання.

Складність приготування обрядових страв на Хмельниччині полягає в їхній багатоетапності та ритуальній точності. Наприклад, підготовка до Різдва або Великодня перетворювалася на справжній технологічний марафон, де кожен процес мав своє значення.

Приготування традиційного хліба чи святкових пирогів вимагало особливого температурного режиму печі, який

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

неможливо було виміряти приладами – лише інтуїцією та досвідом. Так звана «пам'ять рук».

Складні композиційні страви, процес створення яких включав декілька стадій: від правильного маринування в локальних спеціях до особливого способу копчення чи запікання, що тривало годинами. Робота з тістом (плетіння короваїв, ліплення обрядового печива) вимагала ювелірної майстерності. Форма страви була настільки ж важливою, як і її смак, адже вона несла в собі побажання добробуту та родючості.

Така складність готування була своєрідним фільтром: святкова страва мусила відрізнятися від повсякденної своєю енерговитратністю. Це підкреслювало винятковість моменту. Навіть сьогодні, відтворюючи ці рецепти, ми займаємося не просто кулінарією, а реставрацією культурної спадщини. Коли в родині на Хмельниччині й досі готують за бабусиним методом, відбувається передача живого досвіду, який тримає зв'язок поколінь міцнішим за будь-які підручники з історії.

Традиційна кухня на території області є важливою складовою нематеріальної культурної спадщини, у якій відображено історичний досвід, природні умови та господарський уклад життя місцевого населення. Кулінарні практики передаються в родині з покоління в покоління і становлять невід'ємну частину повсякденної культури, святкової обрядовості та традицій гостинності. Значущість цих практик підтверджується також тим, що низка гастрономічних традицій області включена до обласного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини Хмельниччини.

Однією з характерних рис традиційної кухні є її локальна різноманітність. На різних територіях області сформувалися власні кулінарні особливості, зумовлені природними умовами, доступністю продуктів та історичними контактами з сусідніми регіонами. Водночас основу харчування становлять природні й поживні страви з зернових культур, овочів, бобових, молока та м'яса.

У сучасних умовах харчові практики зазнають трансформацій, пов'язаних зі зміною способу життя та світоглядних орієнтацій нових поколінь. Поширення ідей здорового способу життя, раціонального харчування та інтересу до локальних продуктів, з одного боку, стимулює повернення до простих традиційних страв,

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

приготованих із натуральних інгредієнтів і сезонної сировини. З іншого боку, складні за технологією, калорійні або обрядові страви, що потребують тривалого приготування, поступово втрачають повсякденне побутування та переходять у сферу святкової, репрезентаційної або нішевої гастрономії.

Сучасна кулінарна культура поєднує тенденції відновлення традиційної моделі харчування з процесами її переосмислення, адаптації до нових соціальних умов та трансформації окремих елементів у символічний і культурно-репрезентаційний ресурс.

Важливе місце у гастрономічній традиції Хмельниччини займають хлібопекарські практики. До обласного переліку нематеріальної культурної спадщини включено технологію виготовлення зінківського хліба, яка збереглася в селі Зінків Хмельницького району. Хліб у традиційній культурі виступає не лише продуктом харчування, а й символом достатку, добробуту та родинної єдності. Технологія його випікання передбачає використання натуральної закваски, тривале вистоювання тіста та випікання у печі, що надає виробу характерного смаку і аромату. Хліб випікали як для щоденного вжитку, так і для обрядових подій, що підкреслює його сакральне значення у культурі громади.

Вагомою складовою традиційної кухні є також м'ясні страви та домашні ковбаси. Серед елементів НКС області особливе місце посідає технологія виготовлення зінківської (чорної) ковбаси, яка поширена в громаді села Зінків. Її приготування пов'язане з традиціями родинних і громадських свят, а також із сезонними господарськими роботами. Виріб вирізняється особливою рецептурою та способом приготування, що сформувалися впродовж тривалого часу і стали своєрідною кулінарною візитівкою цієї місцевості. Схожі традиції домашнього ковбасарства представлені й іншими локальними практиками, зокрема родинними знаннями виготовлення купинської ковбаси у селі Купин Городоцької громади.

Окрему групу становлять страви з картоплі та овочів, які відігравали важливу роль у щоденному раціоні населення. До таких належить традиція приготування «Маначинських лежнів» у селі Маначин Волочиської громади — давньої страви, що готується з тертої картоплі з додаванням інших інгредієнтів та запікається у печі. Схожу кулінарну традицію репрезентує приготування печеної картопляної кишки у селі Жищинці Городоцької громади.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Ці страви відображають господарські реалії сільського життя, де картопля була одним із основних продуктів харчування.

Значне місце у кулінарній культурі області посідають також традиційні, так звані «рідкі» страви. Зокрема, до обласного переліку нематеріальної культурної спадщини включено традиційну кулінарну практику приготування капусняку із затиркою та печеними бараболями у селі Балакири Городоцької громади. Ця страва поєднує давні подільські кулінарні традиції використання квашеної капусти, борошняної затирки та печених овочів, формуючи характерний для регіону смаковий комплекс.

Вагомим сегментом кулінарної спадщини Хмельниччини є борошняні вироби, представлені широким спектром вареників, пирогів, розрепанців та коржів. У цьому контексті особливої наукової та культурної ваги набувають вареники «з піском», які інтегровані в традиції гостинності Антонінської громади.

Дана страва є унікальним маркером подільської гастрономії, оскільки репрезентує рідкісний технологічний прийом – використання пасерованого пшеничного борошна як основної начинки. Специфіка термічної обробки сировини надає страві характерної текстури, що й зумовило її народну назву. Попри наявність ширшого історичного ареалу поширення подібних рецептур, саме в Антонінській громаді ця практика набула локальної автентичності, трансформувавшись у невід’ємний елемент колективної ідентичності та важливий об’єкт нематеріальної культурної спадщини області.

Регіональна кухня Хмельниччини багата також на локальні кулінарні практики, що формувалися в межах окремих громад. До таких належать традиція приготування кулінарної страви «огірки» у Меджибізькій громаді, випікання святкових вобаринків у селі Велика Яромирка, а також кулінарна традиція «пікун-перекладинець» у селі Щаснівка Волочиської громади. Ці страви, що зберігаються переважно у родинному середовищі, демонструють багатство локальних гастрономічних знань і практик, характерних для різних частин області.

Важливою складовою кулінарної культури області є традиційні способи заготівлі та зберігання продуктів. Серед них особливо виділяється традиція квашення яблук у селі Лисець Дунаєвецької громади, а також технологія сушіння слив на південному сході Хмельниччини. Такі практики дозволяли

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

зберігати продукти на тривалий період і забезпечували родини необхідними харчами в зимовий час. Водночас вони стали важливими елементами локальної гастрономічної самобутності.

Традиційна кухня Хмельниччини є багатогранною системою знань і практик, що поєднує щоденне харчування, родинні традиції та святкову обрядовість. Наявність значної кількості кулінарних елементів у обласному переліку нематеріальної культурної спадщини свідчить про їхню культурну цінність та життєздатність. Збереження і популяризація цих традицій сприяє не лише підтримці регіональної ідентичності, а й формуванню сучасного культурного простору, в якому гастрономічна спадщина виступає важливим елементом культурної пам'яті та розвитку громади.

Особливе місце у традиційній кулінарній культурі населення області посідають обрядові страви, тісно пов'язані з календарними та родинними святами. У народній традиції їжа не була лише способом задоволення фізичної потреби – вона виконувала важливу символічну функцію, виступаючи своєрідною мовою культури, через яку передавалися уявлення про добробут, життєвий лад, родинну єдність і зв'язок поколінь.

Різдвяна обрядова кухня ґрунтується на пісних стравах, які готують до Святвечора. Центральне місце на столі займає кутя – страва з зерна, меду та маку, що у народній символіці уособлює достаток, родючість і пам'ять про предків. Поряд із нею традиційно подають узвар із сушених фруктів, вареники з різноманітними начинками, пісні пироги, страви з грибів та квасолі. Разом вони формують святкову трапезу, що символізує гармонію між людиною, природою та духовним світом.

Великодній стіл, навпаки, відзначається багатством і різноманітністю страв, що знаменують завершення Великого посту та радість оновлення життя. До традиційного великоднього святкового столу входять паска – урочистий обрядовий хліб, домашні ковбаси, начинка, печене м'ясо, сирні страви, а також крашанки і писанки, які символізують відродження, безперервність життя та перемогу добра над темрявою. У багатьох родинах рецепти цих страв передаються як важлива частина родинної спадщини.

Важливу роль обрядова кухня відіграє і у весільній традиції. Її центральним елементом є коровай – святковий хліб, що символізує

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

добробут, злагоду і щасливе майбутнє новоствореної сім'ї. Коровай випікають за особливими правилами, а його прикрашання орнаментальними елементами з тіста має глибоку символіку. Сам процес випікання короваю супроводжується піснями та ритуальними діями, що підкреслює сакральний характер цієї традиції.

Окреме місце у системі обрядової кухні займають поминальні страви. У багатьох громадах Хмельниччини на поминальні обіди готували переважно пісні страви, серед яких поширеним був борщ на грибному бульйоні, а також різноманітні каші, вареники чи хлібні страви, як то балабушки. Такі трапези виконують важливу соціальну й духовну функцію – вони об'єднують спільноту, родину, нагадують про тяглість поколінь та зберігають пам'ять про предків.

Попри зміни способу життя, чимало родин продовжують дотримуватися традиційних рецептів і ритуалів, передаючи їх наступним поколінням.

Обрядова кухня Хмельниччини є не лише частиною гастрономічної традиції, а й важливим елементом духовної культури, у якому поєднуються матеріальні та символічні аспекти народного світогляду. Через традиційні страви зберігається культурна пам'ять, утверджується родинна і громадська єдність, а також передається багатовіковий досвід і цінності української традиційної культури.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артюх Л. Ф. Поділля: історико-етнографічне дослідження. Київ: НПП «Доля», 1994. 404 с.
2. Конвенція про охорону нематеріальної культурної спадщини: Міжнародний документ від 17. 10. 2003 р. / ЮНЕСКО. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-safeguarding-intangible-cultural-heritage>
3. Про приєднання України до Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: Закон України від 06.03.2008 № 132-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-17>.
4. Етичні принципи охорони нематеріальної культурної спадщини / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mincult.gov.ua/kulturna-spadshchyna/etychni-pryntsyipy-okhorony-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny/>.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

5. Український центр культурних досліджень. Документи і рекомендації з нематеріальної культурної спадщини. URL: <https://uccr.org.ua/nks/dokumenty-i-rekomendatsii/>.

6. Порядок ведення Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України / Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://mincult.gov.ua/kulturna-spadshchyna/poriadok-vedennia-natsionalnoho-pereliku-elementiv-nematerialnoi-kulturnoi-spadshchyny-ukrainy/>.

УДК 929:378.016

**Захар ГРИГОРЕНКО,
Олександр ГРИГОРЕНКО,
м. Хмельницький**

ПОКЛИКАННЯ ВЧЕНОГО – СЛУЖИТИ ОСВІТІ Й ЛЮДЯМ

У статті розглянуто життєвий і творчий шлях відомого українського історика, доктора історичних наук, професора Леоніда Місінкевича. Проаналізовано його наукові здобутки, зокрема дослідження, присвячені питанням національних меншин Хмельниччини та репресивної сталінської політики в Україні.

Ключові слова: Леонід Леонідович Місінкевич, доктор історичних наук, професор, краєзнавство, реабілітовані історією, національні меншини.

Леонід Леонідович Місінкевич народився 2 квітня 1950 року в мальовничому подільському селі Притулівка Дунаєвецького району Хмельницької області у родині агрономів, де з ранніх років формувалися його життєві орієнтири. Саме в сімейному колі він засвоїв фундаментальні цінності – в працьовитість, відповідальність, чесність і глибоку повагу до людської праці.

Життєвий шлях Леоніда Леонідовича багато в чому є типовим для його покоління – людей, які виростили в умовах радянської доби. Попри всі обмеження того часу, вони прагнули знань, наполегливо здобували освіту та реалізовували свій потенціал у професійній, науковій і громадській діяльності. Саме завдяки таким особистостям формувався інтелектуальний фундамент сучасного українського суспільства.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Вибір життєвого шляху для Леоніда не був випадковим – він природно виростав із родинних традицій і способу життя, що формувався поколіннями. Змалку занурений у світ хліборобської праці, він свідомо обрав сільськогосподарський фах як справу, що поєднувала особисте покликання з повагою до праці предків. Саме тому після завершення у 1967 році навчання в Дунаєвецькій середній школі № 2 він вступив до Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту – одного з провідних на той час осередків аграрної освіти регіону.

Студентські роки стали для нього не просто періодом здобуття знань, а справжньою школою життя, де формувалися світогляд, громадянська позиція та лідерські якості. В атмосфері інтелектуального пошуку та молодіжного ентузіазму він швидко вирізнявся серед однолітків. Його сумлінність, внутрішня дисципліна та щира жага до знань не лише забезпечили високі результати в навчанні, а й здобули йому заслужений авторитет у студентському середовищі. Це була та повага, що народжується не з посад, а з щоденної праці, відповідальності й уміння бути першим серед рівних.

Активна життєва позиція привела його до громадської роботи: він був обраний членом комітету комсомолу інституту, а також очолив студентське наукове товариство факультету. Його досягнення не залишилися поза увагою керівництва закладу: за високі успіхи у навчанні та активну громадську діяльність він був удостоєний престижної Ленінської стипендії – однієї з найвищих форм відзнаки студентської молоді того часу[1, с. 4]. Завершив навчання з відзнакою, що стало закономірним підсумком років напруженої праці та самовідданості.

Після отримання диплома Леонід Місінкевич розпочав трудову діяльність за фахом у Дунаєвецькому районі, де застосовував здобуті знання на практиці, працюючи на розвиток сільського господарства. Згодом його життєвий шлях перервав обов'язок перед державою – строкова військова служба, яку він проходив у складі групи радянських військ, дислокованих на території Німецької Демократичної Республіки.

Повернувшись на Батьківщину, він з новою енергією включився у професійну діяльність, продовживши роботу в районному управлінні сільського господарства. Проте його потенціал виходив далеко за межі вузькопрофесійної діяльності.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Активність, ініціативність і, що найважливіше, вміння знаходити спільну мову з людьми швидко зробили його помітною постаттю в громадському житті району. Уже в грудні 1973 року районний комітет комсомолу обрав його позаштатним секретарем, невдовзі став другим секретарем, а в лютому 1975 року очолив районний комітет комсомолу.

Це був час, коли формувалися управлінські здібності, гартувався характер керівника та закладалися основи майбутньої наукової й педагогічної діяльності – шлях, який згодом виведе його далеко за межі рідного краю і зробить вагомою постаттю в українській науці та освіті.

Завдяки наполегливій організаторській роботі та вмінню об'єднувати людей навколо спільної мети, діяльність районної комсомольської організації здобула широке визнання – спочатку на обласному рівні, а згодом і в масштабах усієї республіки. Під його керівництвом організація досягла вагомих результатів, які мали як символічне, так і практичне значення. Перемога у Всесоюзному огляді комсомольських організацій і здобуття перехідного червоного прапора ЦК ВЛКСМ стали знаковими подіями, що засвідчили високий рівень організації роботи та ефективність реалізованих ініціатив.

Високі організаторські здібності, стратегічне мислення та беззаперечний авторитет серед молодіжного активу відкрили для Леоніда Місінкевича нові можливості. За рекомендацією бюро обласного комітету комсомолу він був обраний секретарем Хмельницького обкому, де упродовж 1977–1983 років відповідав за один із ключових напрямків – пропаганду та агітацію. На цій посаді він проявив себе як досвідчений ідеолог і водночас новатор, який прагнув осучаснити форми виховної роботи, зробити їх ближчими та зрозумілішими для молоді.

Він активно сприяв реалізації масштабних ініціатив, серед яких – будівництво важливих соціальних об'єктів, підтримка військових підрозділів, а також створення музею Миколи Островського як осередку ідейного виховання молоді. Виступав ініціатором і натхненником низки важливих проєктів, зокрема розвитку виїзної агітаційно-пропагандистської групи «Корчагінець», яка стала ефективним інструментом роботи з молоддю в регіонах. Окрім того, йому вдалося згуртувати молодих науковців області навколо створення історичних нарисів про

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

діяльність обласної комсомольської організації – праці, що мали не лише ідеологічне, а й науково-дослідницьке значення.

У грудні 1983 року розпочався новий, не менш відповідальний етап його професійної біографії – перехід до партійної роботи. Його було призначено інструктором відділу пропаганди та агітації Хмельницького обласного комітету Компартії України. Ця посада вимагала не лише ідеологічної підготовки, а й глибокого розуміння суспільних процесів, уміння працювати з великими колективами та оперативно реагувати на виклики часу.

Працюючи в апараті обкому, Леонід Місінкевич швидко зарекомендував себе як фахівець із системним мисленням і широким кругозором. Він набув вагомого досвіду організації партійної діяльності, зокрема в соціально-культурній сфері, де поєднувалися питання освіти, культури, виховання та ідеології. Його вирізняли невтомна працездатність, внутрішня дисципліна та вміння надихати людей на досягнення спільної мети.

Окремим напрямком його роботи стала розробка та впровадження ефективних підходів до раціонального використання ресурсів у трудових колективах. У час, коли економічна ефективність набувала особливого значення, такі ініціативи мали практичну вагу й приносили відчутні результати. Визнанням цих досягнень стало присудження йому диплома ВДНГ УРСР першого ступеня – престижної нагороди, що засвідчувала реальний внесок у розвиток господарського комплексу.

Попри інтенсивну роботу, він не припиняв навчатися. Постійне самовдосконалення було для нього не вимогою часу, а внутрішньою потребою. У 1988 році, поєднуючи службову діяльність із навчанням, він успішно закінчив Київську вищу партійну школу, здобувши кваліфікацію викладача наукового комунізму. Це стало ще одним кроком до поглиблення його теоретичної підготовки та розширення професійних можливостей.

Навесні того ж року його управлінський досвід і організаторські здібності були знову затребувані на практиці. У квітні 1988 року бюро Хмельницького обкому Компартії України направило його на керівну роботу до Дунаєвецького районного комітету партії, де його обрали другим секретарем райкому – посаду, що передбачала значно ширший спектр відповідальності та впливу.

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

На цій посаді він опинився в епіцентрі вирішення ключових питань розвитку району. Економіка, соціальна сфера, культура – усі ці напрямки вимагали щоденної уваги, глибокого аналізу та конкретних управлінських рішень. Його робота не обмежувалася кабінетами: вона проходила серед людей – у трудових колективах, на виробництві, в освітніх і культурних установах. Постійні зустрічі, діалог із керівниками та працівниками, мотивація до змін і контроль за виконанням рішень стали невід’ємною частиною його діяльності.

Період глибоких суспільних трансформацій, пов’язаних із перебудовою та подальшими політичними змінами, відкрив нову сторінку в житті Леоніда Леонідовича. У час, коли звичні ідеологічні конструкції втрачали актуальність, а суспільство шукало нові форми взаємодії між владою і громадянами, особливої ваги набували люди, здатні мислити гнучко, чути інших і працювати в умовах невизначеності.

Саме в цей період він повертається до апарату обласного комітету, де обіймає посаду консультанта новоствореного відділу зі зв’язків із радами, політичними та громадськими організаціями. Це була вже інша реальність – із багатоголоссям думок, появою нових політичних сил і активізацією громадянського суспільства. Його попередній досвід ідеологічної роботи трансформується у вміння налагоджувати діалог, шукати компроміси й будувати конструктивні відносини між різними середовищами. Він уважно дослухався до потреб трудових колективів, розумів логіку розвитку громадських об’єднань і сприяв формуванню нової культури політичної комунікації в області. Його професіоналізм виявився затребуваним і поза межами партійних структур – він долучився до діяльності інформаційно-аналітичної служби Хмельницької обласної державної адміністрації, де його досвід допомагав орієнтуватися в складних суспільно-політичних процесах перехідного періоду.

Водночас початок 1990-х років став для нього часом внутрішнього переосмислення й поступового переходу до освітньо-наукової діяльності. У вересні 1993 року керівництво новоствореного філіалу Одеського відкритого університету запросило його до співпраці. Це був виклик нового типу – формування навчального процесу фактично «з нуля», в умовах становлення нової української освіти. Як досвідчений організатор і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

методист, він активно включився в роботу: координував навчальний процес, допомагав налагоджувати освітні програми, сприяв створенню середовища, в якому студент міг не лише здобувати знання, а й розвиватися як особистість.

З 1995 року розпочався новий етап – викладацька діяльність. Він читав курс соціології, поєднуючи теоретичні знання з багатим практичним досвідом. Його лекції вирізнялися глибиною, актуальністю та вмінням пояснювати складні суспільні явища просто й доступно. Паралельно він працював над створенням методичних матеріалів, займався науковими дослідженнями та виконував обов'язки організатора-методиста.

Логічним продовженням цього шляху стало занурення в наукову діяльність. У 1997 році він став здобувачем відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, де його науковим керівником був видатний український історик, академік Петро Тимофійович Тронько. Під його наставництвом Леонід Місінкевич сформувався як дослідник, здатний до глибокого аналізу історичних процесів.

У 2000 році він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ століття» та здобув науковий ступінь кандидата історичних наук[2]. Ця робота стала вагомим внеском у вивчення складних і малодосліджених сторінок регіональної історії, засвідчивши його перехід від практичної управлінської діяльності до повноцінної наукової роботи. Так, у вирі історичних змін він не лише зумів адаптуватися до нових реалій, а й знайшов своє покликання у сфері науки й освіти – сфері, де його досвід, знання та життєва мудрість отримали нове, глибше наповнення.

Із березня 2000 року розпочався ще один важливий етап професійної діяльності Леоніда Леонідовича – період, коли його управлінський досвід і наукові напрацювання органічно поєдналися у сфері підготовки державних кадрів. Упродовж двох років він обіймав посаду заступника директора Центру підвищення кваліфікації державних службовців при обласній державній адміністрації. Одним із ключових досягнень цього періоду стала підготовка повного пакета документів для ліцензування Центру в Державній акредитаційній комісії. Ця клопітка і відповідальна робота завершилася успіхом: заклад отримав офіційне право здійснювати освітню діяльність у сфері

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

підвищення кваліфікації державних службовців і керівників підприємств та установ за спеціальністю «Державне управління». Через навчальні програми Центру пройшли сотні представників місцевих органів влади, адміністрацій і державних структур, що сприяло формуванню професійної управлінської еліти регіону[3].

У січні 2002 року він робить черговий крок у бік освітньо-наукової діяльності – переходить на роботу до Хмельницького інституту регіонального управління та права, де стає старшим викладачем кафедри філософії та політології. Водночас на нього покладається надзвичайно відповідальна місія – він стає першим деканом юридичного факультету. Фактично йшлося про створення та становлення факультету, формування його академічного обличчя, традицій і стандартів.

Його діяльність як декана охоплювала широкий спектр завдань: організацію навчального процесу, виховну роботу зі студентами, підбір і формування викладацького колективу, а також підготовку складної ліцензійної та акредитаційної документації. Саме ці зусилля стали важливим підґрунтям для здобуття навчальним закладом четвертого рівня акредитації – найвищого на той час. Визнання його професійного рівня було закріплене офіційно: у жовтні 2004 року йому присвоєно вчене звання доцента.

Попри значне адміністративне навантаження та активну викладацьку діяльність, він не відмовився від наукових амбіцій. Навпаки – саме в цей період визріло рішення взятися за фундаментальне дослідження. За погодженням із науковим керівником, академіком Петром Тимофійовичем Троньком, він розпочинає роботу над докторською дисертацією, ставши здобувачем Інституту історії України НАН України[4].

Обрана тема була складною, багатовимірною і водночас надзвичайно актуальною для українського суспільства. Його дослідження охоплювало діяльність партійно-державного керівництва СРСР і УРСР, органів влади незалежної України, а також судових і правоохоронних інституцій у процесі реабілітації жертв політичних репресій. Це була спроба не лише наукового аналізу, а й осмислення трагічних сторінок історії через призму відновлення справедливості.

Це дослідження стало не лише науковим доробком, а й важливим кроком у збереженні історичної пам'яті – пам'яті про

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

тих, чії долі були зламані тоталітарною системою, але справедливість щодо яких поступово відновлювалася вже в умовах незалежної України. Глибокий і всебічний аналіз положень Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», а також реальної практики його застосування дав змогу Леоніду Леонідовичу не лише критично осмислити чинну нормативну базу, а й виявити її внутрішні суперечності, прогалини та обмеження. У центрі його уваги опинилися питання, які мали не лише юридичне, а й глибоке моральне значення: наскільки держава здатна відновити справедливість щодо тих, хто став жертвою тоталітарної системи, і чи відповідають наявні механізми масштабам історичної трагедії.

Кульмінацією багаторічної наукової праці став успішний захист докторської дисертації 22 січня 2010 року у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Його дослідження на тему «Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття: історико-соціальний аспект» стало вагомим внеском у розвиток української історичної науки[5]. Воно не лише систематизувало великий масив джерел, а й запропонувало нове бачення проблеми – крізь призму взаємодії історії, права та суспільної свідомості.

Уже в листопаді 2010 року розпочався новий, не менш відповідальний етап його професійної діяльності – його було призначено першим проректором із наукової роботи. На цій посаді він зосередився на стратегічному розвитку наукового потенціалу закладу, перетворюючи його на сучасний освітньо-науковий центр.

Під його керівництвом було суттєво розширено можливості підготовки наукових кадрів: відкрито аспірантуру за новими спеціальностями, зокрема «Статистика» та «Філософія права». Водночас започатковано діяльність університетської ради з науково-правових експертиз – інституції, яка стала своєрідним містком між академічною наукою та практикою. Особливу увагу він приділяв інтеграції у міжнародний освітній простір. Саме за його ініціативи та сприяння було активізовано співпрацю з іноземними партнерами, що відкрило нові можливості для студентів і викладачів. Яскравим прикладом стала участь у міжнародному проєкті за програмою TEMPUS, який об'єднав десять університетів із різних країн Європи. У межах цієї співпраці

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

було впроваджено нову спеціалізацію – «Міжнародне економічне право та альтернативні способи вирішення спорів» для магістрів-правників.

Наукова, управлінська та освітня діяльність Леоніда Леонідовича у цей період набула особливої глибини й масштабності, поєднуючи в собі осмислення історичного минулого, вдосконалення правових механізмів і формування інтелектуального майбутнього України. У 2012 році він взявся за створення музею університету – не просто експозиційного простору, а живого осередку пам'яті, де зосереджено історію становлення навчального закладу, його традиції та досягнення. Того ж року побачила світ його книга «Сторінки історії Хмельницького університету управління та права», приурочена до 20-річчя закладу[6]. У ній автор не лише зафіксував ключові етапи розвитку університету, а й показав його як динамічну спільноту, що формується зусиллями викладачів, студентів і науковців.

Визнанням багаторічної науково-педагогічної праці стало логічним підсумком його діяльності: у червні 2014 року рішенням Атестаційної колегії МОН України йому було присвоєно вчене звання професора. Це стало не просто формальним кроком, а підтвердженням його вагомому внеску у розвиток історичної науки, юридичної освіти та підготовку наукових кадрів.

До 25-річного ювілею університету, у 2017 році, він підготував і видав ґрунтовну працю «Хмельницький університет управління та права: наукові здобутки». У цій книзі систематизовано результати наукової діяльності закладу, окреслено його місце в освітньо-науковому просторі України та продемонстровано потенціал подальшого розвитку. Видання стало своєрідним інтелектуальним підсумком чверті століття роботи університетської спільноти [7].

Водночас особливе місце у науковій біографії Леоніда Леонідовича посідає його глибокий і послідовний інтерес до історії Поділля – регіону, в якому переплелися складні історичні процеси, трагедії та здобутки. Саме цей інтерес надав нового імпульсу діяльності оновленої редакційної колегії загальнонаціонального проєкту Книга Пам'яті України, зокрема її важливого напрямку – «Реабілітовані історією»[8]. За останні роки він підготував шість томів Хмельницького обласного видання «Реабілітовані історією», загальний обсяг яких перевищує 600 умовних друкованих аркушів. Це – колосальна за масштабом і значенням праця, що стала

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

результатом багаторічних пошуків, систематизації матеріалів та глибокого наукового аналізу.

У цих виданнях оприлюднено раніше засекречені документи державних органів, спецслужб і партійного керівництва, які десятиліттями залишалися недоступними для дослідників. Вони відкривають нові горизонти для осмислення природи тоталітарного режиму, механізмів його функціонування та впливу на долі людей. Через поєднання архівних джерел, свідчень очевидців і наукових інтерпретацій автор розкриває причини, перебіг і наслідки політичних репресій, з особливим акцентом на Подільському регіоні. Наукова робота Леоніда Місінкевича є важливою складовою процесу відновлення історичної пам'яті, повернення імен і доль, викреслених із минулого, та формування відповідального ставлення суспільства до власної історії.

Особливого значення набуває укладений ним історико-меморіальний мартиролог жертв політичних переслідувань. Це не просто перелік імен – це акт повернення історичної справедливості тим, кого десятиліттями намагалися стерти з пам'яті. До нього увійшли особи, засуджені за так званими «політичними» статтями кримінальних кодексів РРФСР та УРСР – нормами, які часто слугували інструментом репресій, замаскованих під правосуддя. Біографічні відомості про 59650 репресованих – це вражаючий за масштабом масив людських історій. Кожна з них – окрема трагедія, зруйноване життя, зламані долі родин. Водночас у сукупності вони дають змогу усвідомити справжній масштаб репресивної машини, яка діяла під прикриттям формально законних процедур. Через ці дані відкривається не статистика, а жива історія – історія болю, втрат і водночас незламності.

Наукова спадщина Леоніда Місінкевича є надзвичайно вагомою та різноплановою. Він є автором трьох фундаментальних монографій, шести томів серії «Реабілітовані історією. Хмельницька область», а також шести видань у межах циклу «Особистості в освіті та науці». Його праці стали важливим джерелом для дослідників, викладачів і всіх, хто прагне глибше зрозуміти історію Поділля та складні суспільно-політичні процеси ХХ століття.

Високий науковий рівень і суспільна значущість його досліджень були належно відзначені. За вагомих внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень та підготовку серії «Реабілітовані

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

історією» він удостоєний премії Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України імені академіка Іона Винокура. Крім того, його наукові праці здобули першу премію XIII обласного конкурсу науково-дослідних робіт у номінації «Гуманітарні НДР», що ще раз підтвердило їхню актуальність і наукову новизну.

Громадське визнання знайшло своє відображення і в культурному просторі регіону. У межах форуму «Книжкова весна на Хмельниччині», присвяченого Всесвітньому дню книги та авторського права, серія «Реабілітовані історією. Хмельницька область» була відзначена як переможець обласного конкурсу «Краща книга Хмельниччини – 2015 року». Це стало свідченням того, що його праця має значення не лише для науки, а й для формування суспільної пам'яті.

Окреме місце в його науковому доробку посідають монографії, присвячені історії національних меншин Поділля. У працях «Коренізація і національні меншини Поділля у 20–30-х рр. XX століття» (1999) та «Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX століття)» (2001) він глибоко дослідив складні соціально-економічні та культурні процеси в середовищі етнічних спільнот. Розкрив механізми політики коренізації, проаналізував роль державних інституцій, зокрема органів, що опікувалися справами національних меншин, та їхній вплив на процеси радянзації регіону. Особливу увагу приділено створенню національних сільських рад як інструменту інтеграції та водночас контролю над етнічними громадами. У його дослідженнях простежується розвиток освіти серед єврейського та польського населення, функціонування культурних установ, а також державна політика переселення й землеустрою. Важливим аспектом є аналіз проведення колективізації в національних селах, яка часто супроводжувалася примусом і соціальними потрясіннями.

Зрештою, він переконливо показав, як упродовж 1920–1930-х років відбувалося поступове згорання політики підтримки національних меншин і її трансформація у форму жорсткого адміністративного контролю. Це дослідження дозволяє глибше зрозуміти не лише регіональну історію, а й загальні тенденції розвитку радянської національної політики[9].

Монографія «Реабілітація жертв політичних репресій в Україні», опублікована Леонідом Місінкевичем у 2009 році, стала

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

однією з найгрунтовніших праць у вітчизняній історіографії, присвячених осмисленню трагедії політичних репресій та складного процесу відновлення історичної справедливості. У ній автор не лише узагальнив політичні наслідки репресивної політики, здійснюваної партійно-державним керівництвом СРСР проти українського народу у 1920–1950-х роках, а й запропонував цілісне бачення еволюції реабілітаційних процесів. Його наукова діяльність постає як цілісна й масштабна спроба відновити історичну правду, осмислити складні процеси минулого та повернути голос тим, кого намагалися змусити мовчати [10].

Високий науковий рівень і суспільна значущість цієї праці були відзначені на державному рівні: у 2014 році монографія отримала першу премію імені Святого Володимира як найкраще науково-правниче видання України в галузі історії держави і права та історії політико-правових учень.

Науково-педагогічна діяльність Леоніда Місінкевича вирізняється масштабністю та послідовністю. Упродовж трьох десятиліть він взяв участь у понад 120 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових заходах – конференціях, симпозіумах, круглих столах. Це свідчить про його активну інтеграцію в наукову спільноту та постійний діалог із колегами.

Як викладач він здобув заслужений авторитет серед студентів. Його лекції відзначаються глибиною змісту, логічною структурованістю та сучасними підходами до подачі матеріалу. Використання мультимедійних технологій робить навчальний процес більш доступним і ефективним, а складні теми – зрозумілими й актуальними. Він є автором понад 30 навчально-методичних розробок із ключових гуманітарних дисциплін – «Історія України», «Соціологія», «Політологія», «Історія держави і права України», «Історія української культури та державності». Ці праці стали важливим інструментом підготовки студентів і свідченням його системного підходу до освіти.

Активна наукова та громадська позиція забезпечила йому вагоме місце в професійному середовищі. Він обирався членом ревізійної комісії Національної спілки краєзнавців України, заступником голови Хмельницької обласної редакційної колегії видання «Реабілітовані історією», а також входить до складу редакційних колегій фахових наукових видань – «Університетські наукові записки» та «Подільська старовина».

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Таким чином, діяльність Леоніда Місінкевича постає як гармонійне поєднання глибокої науки, якісної освіти та активної громадянської позиції – приклад служіння історичній правді, науці та українському суспільству.

За визначний внесок у розвиток науки, освіти та краєзнавства Леонід Місінкевич неодноразово отримував державне та громадське визнання. Він нагороджений Грамотою Верховної Ради України, нагрудним знаком Міністерства освіти і науки України «За наукові та освітні досягнення», знаком «Відмінник освіти України», почесною відзнакою Міністерства культури і мистецтв України «За досягнення в розвитку культури і мистецтв», а також подякою Кабінету Міністрів України за активну краєзнавчу діяльність. Національна спілка краєзнавців України удостоїла його почесного звання «Почесний краєзнавець України». Крім того, він є лауреатом премії імені академіка Петра Тронька, а також отримав численні грамоти та дипломи від місцевих органів влади та громадських організацій за багаторічну плідну діяльність у науковій і культурній сферах.

Досягнення Леоніда Місінкевича – це насамперед результат його внутрішньої дисципліни, сили характеру та непохитної волі. Він не зник відступати перед труднощами, завжди виконує свої обов'язки з відповідальністю та надійністю, постійно прагне самовдосконалення та нових знань. Саме ці якості дозволяють йому максимально розкривати свій науковий і творчий потенціал, успішно реалізовувати широкий спектр завдань – від організаційних і управлінських до фундаментальних досліджень у сфері історії та права [11, с. 2].

Нині він очолює кафедру теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, активно займаючись науковими дослідженнями в галузі історії та культури національних меншин, політичної історії України та реабілітаційних процесів жертв політичних репресій. Під його керівництвом кафедра стала центром наукової діяльності, де поєднуються високі академічні стандарти, дослідницькі ініціативи та виховання нових поколінь фахівців.

У житті Леонід Леонідович є щирою, доброзичливою людиною, надійним другом і відданим сім'янином. Разом із дружиною Валентиною він виховав двох дітей – сина Андрія та доньку Анну, а тепер із великою любов'ю піклується про онуків.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Він завжди пам'ятає про рідних, друзів і колег, підтримуючи їх як мудрою порадою, так і конкретними вчинками. Його життєва філософія, поєднання професіоналізму, людяності та відданості родині, робить його прикладом справжнього українського науковця і громадянина, який втілює ідеали служіння науці, освіті та суспільству.

Список використаних джерел та літератури:

1. Петренко Г. Ленінський стипендіат /Г. Петренко // Ленінським шляхом. – 1971. – 19 серпня. – С. 4.
2. Місінкевич Л. Л. Національні меншини Поділля в 20–30-х рр. ХХ століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 2000. – 19 с.
3. Протокол Державної акредитаційної комісії № 30 від 12 грудня 2000 року.
4. Поточний архів Хмельницького університету управління та права. Протокол № 9 засідання Вченої ради від 26 травня 2003 р.
5. Місінкевич Л. Л. Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-соціальний аспект. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Чернівці, 2009. – 32 с.
6. Сторінки історії Хмельницького університету управління та права – Хмельницький, 2012. – 272 с.
7. Хмельницький університет управління та права (1992–2017): наукові здобутки. –Хмельницький, 2017. – 289 с.
8. Біжучий архів Хмельницької обласної державної адміністрації. Розпорядження голови адміністрації від 17 березня 2008 р. № 127/2008-р. «Про внесення змін до розпорядження голови обласної державної адміністрації від 23 березня 1998 року № 1271-р.».
9. Місінкевич Л. Л. Коренізація і національні меншини Поділля у 20 – 30-х рр. ХХ століття. – К, 1999. – 73 с.; Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. ХХ століття) – К., 2001. – 254 с.
10. Місінкевич Л. Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). – Хмельницький, 2009. – 426 с.
11. Стенько Б. Секрет успіху – вміння працювати з людьми // Подільські вісті. – 2010. – 2 квітня. – С. 2.

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ НЕБЕЗПЕК І ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНИМ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНИ

У статті розкрито місце економічної безпеки в системі національної безпеки України. Проаналізовано небезпеки і загрози національним інтересам України в умовах забезпечення економічної безпеки. Охарактеризовано стан нормативно-правової бази, що регулює економічну безпеку держави.

Ключові слова: національна безпека України, економічна безпека України, національні інтереси України, загрози і небезпеки національним інтересам України, складові економічної безпеки держави.

Економічна безпека України виступає як здатність національної економіки до сталого зростання, самовідтворення та захисту від внутрішніх і зовнішніх загроз, особливо в умовах воєнного стану. Основні складові включають фінансову, енергетичну, продовольчу та інвестиційну стабільність. Функції захисту виконує Бюро економічної безпеки (БЕБ). Закон України Про Бюро економічної безпеки України [7].

Соціальна реальність для України характеризується повномасштабною війною і умовами деокупації звільнених українських земель. Особливу актуальність в сучасних економічних умовах набувають питання вдосконалення управління економікою, однією із важливих функцій якого є контроль, що в широкому розумінні виступає процесом цілеспрямованого впливу на об'єкти управління і передбачає систематичний нагляд, спостереження за їх діяльністю для виявлення відхилень від встановлених норм, правил, вимог чи завдань у процесі їх виконання [6].

Економічна безпека, як зазначається в Концепції Національної безпеки України, - це такий стан національної економіки і кредитно-фінансової системи, який дає можливість: а) гарантувати економічний розвиток держави на підставі досягнень науково-технічного прогресу; б) зберігати або швидко оновлювати виробництво в умовах припинення зовнішніх поставок або над звичайних ситуацій внутрішнього характеру; в) забезпечувати

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

стійке функціонування своєї кредитно-грошової системи і задоволення потреб суспільства за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов [26], яка з прийняттям ЗУ “Про основи національної безпеки України” (2003) втратила чинність. Не знаходимо ми розділу, присвяченому економічній безпеці і в новому нині діючому ЗУ “Про національну безпеку України” (2018) і лише Стратегія національної безпеки України (2020) констатує наявність проблем, зокрема і в економічній сфері (пар. 53.54) та зобов’язує виконавчий орган (КМУ) на основі Стратегії розробити цілий ряд стратегій, зокрема, Стратегію економічної безпеки [29]. Економічна безпека держави є комплексною системою, яка включає в себе такі складові: макроекономічна, фінансова, зовнішньоекономічна, інвестиційна, науково-технологічна, енергетична, виробнича, соціальна, демографічна, продовольча [34].

Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року, затверджена Указом Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року, включає: фінансову безпеку, виробничу безпеку, зовнішньоекономічну безпеку, інвестиційно-інноваційну безпеку, макроекономічну безпеку [30].

Проблема економічної безпеки України знайшла своє відображення останнім часом у ряді публікацій, зокрема, Бандурка О. М. [1, с. 16-18], Васильців Т. Г. [2], [3; 4; 5], Каменський Д. [8, с. 14-22], Мазаракі А. [9, с. 4-28], Миценко І. М., Бабець І. Г. [22], Попадинець Н. М. [24, с. 20-23], Правдивець О. М. [25, с. 40-43], Соколов О. [27, с. 277-281], Таран Є. [28, с. 46-50], Утенкова К. О. [31, с. 133-144], Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В. [32] та ін.

Економічну безпеку, на наш погляд, можна визначити як стан захищеності економіки, коли сукупність державних і суспільних гарантій забезпечує її сталий розвиток, захист пріоритетних інтересів народу, джерел його матеріального і духовного розвитку від внутрішніх і зовнішніх загроз [10, с. 11-15]. Вартує зазначити, що автор вже неодноразово звертався до проблеми економічної безпеки держави [11, с. 155-161; 12, с. 141-143; 13, с. 38-39; 14, с. 29-32; 16, с. 39-43; 17, с. 175-179; 18, с. 120-123; 19, с. 129-135; 20, с. 22-30; 21]. Заслужують на увагу підходи стосовно об’єкта (об’єктів) економічної безпеки: за першим підходом до таких об’єктів включаються держава, її економічна система та всі її природні

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

багатства, суспільство з його інструментами, установами, фірмами, кожна конкретна особа; за другим - виокремлюються об'єкти економічної безпеки - економічні інтереси як втілення економічних відносин, та об'єкти забезпечення економічної безпеки - матеріальні та нематеріальні об'єкти економічних відносин [33, с. 151-152; 15, с. 262-269].

Пріоритетним напрямом реалізації стратегії національної безпеки України виступає економічна безпека, яку, на наш погляд, можна визначити як стан захищеності економіки, коли сукупність державних і суспільних гарантій забезпечує її сталий розвиток, захист пріоритетних інтересів народу, джерел його матеріального і духовного розвитку від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Основними причинами глибокої економічної кризи в Україні, на думку експертів, є відсутність моделі трансформації економіки на ринкових засадах, яка б відповідала особливостям суспільства, а також відсутність надійної системи економічної безпеки. Досі не визначено систему індикаторів економічної безпеки та їх порогові значення, вихід за межі яких призводить до руйнівних процесів в економіці. Не запроваджено також і моніторинг стану економіки на основі зазначених індикаторів. Не здійснюється моделювання ситуацій та вироблення механізмів попередження негативних явищ в економіці [23, с. 35].

Аналітиками Національного інституту стратегічних досліджень були визначенні у 1996 р. пріоритетні національні економічні інтереси України: створення самодостатньої, конкурентноспроможної, соціально спрямованої, потужної економіки; створення надійної системи економічної безпеки України; проведення рішучої боротьби з «тіньовою» економікою; зростання добробуту громадян; розвиток внутрішнього ринку та внутрішнього попиту; кардинальна модернізація виробництва та розвиток його наукомістких галузей; створення замкнених циклів виробництва стратегічно важливої продукції, зокрема військової техніки та озброєнь; вирішення державою соціальних проблем (безробіття, бідність, злочинність, житлове забезпечення тощо).

На основі експертного опитування, проведеного в Національному інституті стратегічних досліджень із залученням фахівців Центральних державних органів та інститутів Національної АН України, було визначено найбільш небезпечні загрози цим пріоритетним національним економічним інтересам

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

України, що характерні, на жаль, і в наш час: відсутність системи економічної безпеки України; неефективність державного регулювання та керованості соціально-економічними процесами; зростання “тіньової” економіки, посилення її криміналізації; свідомі чи несвідомі дії представників вищих органів державної влади та управління, спрямовані на шкоду національним інтересам України; соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності; непослідовність і безсистемність при здійсненні економічних реформ, відсутність власної моделі реформ та їхнього забезпечення; деформована структура виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки; неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків; неефективність управління державним сектором економіки; корупція в управлінській сфері; недосконалість національного законодавства, пов’язаного з регулюванням економічних процесів; домінування видобувних і базових галузей з низьким ступенем переробки сировини; енергетична кризу; низький рівень замкнених циклів виробництва, стратегічно важливої продукції, зокрема військової техніки та озброєнь; низький рівень заробітної платні, відсутність мотивації до праці; значне падіння обсягів виробництва; незадовільна орієнтація на виробництво продукції проміжного споживання; застарілі технології у більшості галузей виробництва; витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східної Європи; надмірна відкритість економіки України, невважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

В процесі розбудови системи забезпечення економічної безпеки України планувалося прийняти Концепцію економічної безпеки України (принята у 2021 році) і розробити на її основі Закон «Про економічну безпеку України», що не зроблено і досі.

Аналітики Верховної Ради України, розглядаючи основні можливі загрози національній безпеці України в найбільш важливих сферах життєдіяльності суспільства, в економічній сфері визначили: неефективність системи державного регулювання економічних відносин; наявність структурних диспропорцій, монополізму виробників, перешкод становленню ринкових відносин; невирішення проблем ресурсної, фінансової та технологічної залежності національної економіки від інших країн; економічна ізоляція України від світової економічної системи;

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

неконтрольований відплив за межі України інтелектуальних, матеріальних і фінансових ресурсів; криміналізація суспільства, діяльність «тіньових» структур.

Серед основних напрямів державної політики національної безпеки України, виходячи із пріоритетності національних та національно-державних інтересів, в економічній сфері передбачалося: недопущення незаконного використання бюджетних коштів і державних ресурсів, їхнього перетікання в “тіньову” економіку; контроль за експортно-імпортною діяльністю, спрямованою на підтримку важливих для України пріоритетів на захист вітчизняного виробника; боротьба з протиправною економічною діяльністю, протидія неконтрольованому відпливу національних матеріальних, фінансових, інтелектуальних, інформаційних та інших ресурсів.

Якщо законодавці Верховної Ради України визначають пріоритетний національний інтерес в економічній сфері як “створення самодостатньої соціально орієнтованої ринкової економіки”, то аналітики Національного інституту стратегічних досліджень ставлять цей пріоритетний інтерес на другу позицію і визначають як “подолання економічної кризи”.

Експертні оцінки управлінською елітою стану основних сфер національних інтересів України та актуальності їх вирішення напротязі 1993-2000 рр. засвідчують, щоб змінити становище в державі на краще в максимально короткі терміни потрібно: знизити податковий прес (на думку 69% респондентів, це треба зробити протягом року, 18% - протягом 1-2 років, середня оцінка - 1,3 року) за допомогою реформи оподаткування; протидіяти зростанню злочинності (66% респондентів - протягом року, 22% респондентів - протягом 1-2 років); ввести реальну відповідальність посадових осіб (66% респондентів - протягом року, 17% респондентів - протягом 1-2 років); покращити забезпечення енергоресурсами (65% респондентів - протягом року, 22% респондентів - протягом 1-2 років); забезпечити соціальний захист населення, гідний рівень життя (63% респондентів - протягом року, 21% респондентів - протягом 1-2 років); забезпечити права людини (61% респондентів - протягом року, 21% респондентів - протягом 1-2 років); стабілізувати національну валюту (60% респондентів - протягом року, 24% респондентів - протягом 1-2 років); стабілізувати закони у господарській сфері (57% респондентів -

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

протягом року, 25% респондентів – протягом 1-2 років); сприяти розвитку сільськогосподарського виробництва (56% респондентів – протягом року, 23% респондентів – протягом 1-2 років); відродити національну промисловість (52% респондентів – протягом року, 27% респондентів – протягом 1-2 років); фінансувати освіту на відповідному рівні (50% респондентів – протягом року, 31% респондентів – протягом 1-2 років); провести реформу системи охорони здоров'я (50% респондентів – протягом року, 30% респондентів – протягом 1-2 років); вибори в органи влади на багатопартійній основі (лише 15% респондентів вказали на необхідність вирішення цієї проблеми протягом року; при цьому 50% респондентів вказують на термін більше 3 років; при середньому показнику 4,18 року); перетворення культури в один із національних пріоритетів (23% респондентів на необхідність вирішення цієї проблеми протягом року; при цьому 44% респондентів вказують на термін більше 3 років); формування громадянського суспільства (24% респондентів – потрібно вирішити протягом року; при цьому 42% респондентів вказують на термін більше 3 років) хід приватизації (26% респондентів – потрібно вирішити протягом року; при цьому 39% респондентів вказують на термін більше 3 років); формування національної свідомості (28% респондентів – потрібно вирішити протягом року; при цьому 42% респондентів вказують на термін більше 3 років).

Пріоритетному національному інтересу України “подолання економічної кризи”, що проливає світло на систему індикаторів економічної безпеки держави та їх порогові значення, заважають і є найбільш небезпечними такі внутрішні загрози : падіння виробництва, руйнування промисловості (0,51–0,79–0,76); неефективність валютно-фінансового регулювання та економічних відносин (0,79–0,83–0,73); негативний вплив нагромадженого інфляційного потенціалу (0,78–0,73–0,67); структурно-технологічна незбалансованість економіки (0,73–0,78–0,79); криза платежів (0,7–0,9–1); міжрегіональні диспропорції в економічному розвитку (0,7–0,8–0,82); зростання «тіньової» економіки (0,63–0,76–0,81); нелегальний вивіз за межі України капіталів, продуктів, сировини, матеріалів (0,68–0,67–0,61); політичне протистояння (0,88–0,94–0,86) [23, с. 12].

До найбільш небезпечних зовнішніх загроз цьому пріоритетному національному інтересу аналітики відносять:

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

втрату традиційних ринків збуту, недосконалість економічних зв'язків (1-0,92-0,85); нанесення збитків Україні від санкцій міжнародних організацій (0,46-0,63-0,51); млявість інвестиційного процесу (0,45-0,43-0,56); недосконалість зовнішньоекономічної діяльності (0,69-0,62-0,62) [23, с. 12].

Таким чином, державна стратегія національної економічної безпеки повинна передбачати: характеристику та класифікацію внутрішніх і зовнішніх загроз; визначення і моніторинг факторів, які підривають соціально-економічну систему держави; визначення критеріїв і параметрів, які характеризують національні економічні інтереси; формування економічної політики та необхідного механізму, що усуває або пом'якшує дію факторів, які підривають соціально-економічну систему держави; управління та координацію діяльності органів державної влади по забезпеченню економічної безпеки на національному, регіональному і глобальному рівнях.

Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року визначає шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів національних інтересів у сфері забезпечення економічної безпеки. Метою Стратегії є визначення стратегічного курсу у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого на реалізацію Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затвердженої Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392.

Національним інтересам України відповідає сталий розвиток національної економіки, інтеграція України в європейський економічний простір, розвиток рівноправного взаємовигідного економічного співробітництва з іншими державами.

Забезпечення національних економічних інтересів вимагає формування і реалізації стратегічного курсу у сфері забезпечення економічної безпеки, спрямованого на стале нарощення конкурентоспроможності економіки України, так і на поступове зміцнення економічної стійкості та відповідно невразливості національної економіки до зовнішніх і внутрішніх загроз [30].

Отже, проведений аналіз стану осмислення проблематики економічної безпеки в літературі під кутом зору загроз і небезпек пріоритетним національним інтересам України засвідчує, що необхідно розробити систему забезпечення економічної безпеки як комплекс скоординованих, пов'язаних у часі і просторі,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

збалансованих за ресурсами заходів, адекватних як внутрішнім, так і зовнішнім загрозам, та визначити систему індикаторів економічної безпеки, їх порогові значення, вихід за межі яких призводить до руйнівних процесів в економіці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандурка О. М. Економічна безпека України: виклики та загрози // Економічна безпека держави в контексті національних інтересів. 2021. С. 16-18.
2. Васильців Т. Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Монографія. – Львів: Арал, 2008. – 384 с.
3. Економічна безпека України в умовах довготривалої війни. Експертно-аналітична доповідь. К.: НІСД, 2024. 71 с.
4. Економічна безпека України в умовах високих воєнних ризиків та глобальної нестабільності : експ.-аналіт. доп. / [Базилук Я., Власенко Р., Власюк О. та ін.] ; за заг. ред. Я. Жаліла. – Київ : НІСД, 2025. – 104 с.
5. Економічна безпека України: монографія/ за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенко, Т. Є. Воронкової – К. : ТОВ «ДКС центр», 2017. – 462 с.
6. Закон України “Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні” від 26 січня 1993 року № 2939-ХІІ.
7. Закон України Про Бюро економічної безпеки України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2021, № 23, ст. 197).
8. Каменський Д., Вознюк А. Національна та економічна безпека: співвідношення концепцій на сучасному етапі розвитку української державності // Національна безпека: право та економіка. 2024. № 1 (1). С. 14-22.
9. Мазаракі А., Мельник Т. Економічна безпека України в умовах російської агресії // Держава та економіка. 2022. № 5. С. 4-28.
10. Медвідь Ф. М., Курчина Т. О., Чорна М. Ф. Економічна безпека України в умовах євроінтеграції. International Scientific-Practical conference Economic Development Strategy in Terms of European Integration: Conference Proceedings. May 27, 2016. Kaunas: Baltija Publishing. С. 11-15.
11. Медвідь Ф. М., Медвідь А. М. Бухгалтерський облік як мова бізнесу: деякі питання історії та теорії. Історія української науки на межі тисячоліть: зб. наук. пр. / Відпов. редактор О. Я. Пилипчук. 2006. Вип. 23. С. 155-161.
12. Медвідь Ф. М. Бюджетно-податкова політика в період політичної модернізації крізь призму загроз національним інтересам України. Бюджетно-податкова політика в Україні (проблеми та перспективи розвитку): зб. наук. пр. за матеріалами наук.-практ. конф. (20-22 грудня 2001 р.). Ірпінь: Академія ДПС України, 2002. С. 141-143.
13. Медвідь Ф. М., Біленчук П. Д. Економічна безпека України в контексті небезпек, ризиків і загроз національним інтересам України:

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

політико-правові та соціально-психологічні засади. Економіка. Фінанси. Право. 2009. № 5. С. 38–39.

14. Медвідь Ф. М., Біленчук П. Д. Економічна безпека України в контексті небезпек, ризиків і загроз національним інтересам України: політико-правові та соціально-психологічні засади. Економіка. Фінанси. Право. 2009. № 6. С. 29–32. 15. Медвідь Ф. М. Національні економічні інтереси України, їх пріоритети, загрози і небезпеки в системі регіонального розвитку держави. Наукові зап. Ін-ту політ. і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2009. Вип. 44 (під секція “Курасівські читання”. С. 262–269.

16. Медвідь Ф. М., Медвідь Я. Ф. Фінансова безпека України в умовах глобалізації. Фінансове право у ХХ сторіччі: здобутки та перспективи: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнародної наук.-практ. конф., 4–7 жовтня 2011 р. Ч. І. НДІ фінансового права. К.: АЛЕРТА, 2011. С. 39–43.

17. Медвідь Ф. М., Чорна М. Ф. Економічна безпека України в умовах глобальної нестабільності. Становлення і розвиток української державності: зб. наук. пр. 2008. Вип. 13: Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. “Управління бізнесом в умовах глобальної нестабільності”, 26 березня 2015 р. / редкол.: А. М. Подоляка (голова) [та ін.]. 2015. С. 175–179.

18. Медвідь Ф. М., Чорна М. Ф. Фінансова безпека України в умовах нової соціально-економічної реальності. Теоретична та практична концептуалізація розвитку фінансово-кредитних механізмів в умовах нової соціально-економічної реальності: зб. матеріалів Міжнародної наук.-практ. конф., 25 березня 2016 р. / Нац. ун-т ДПС України, Навч.-наук. ін-т фінансів, банківської справи. Ірпінь: Вид-во Нац. ун-ту ДПС України, 2016. С. 120–123.

19. Медвідь Ф. Економічна безпека: небезпеки і загрози національним та національно-державним інтересам України. Вісник УАДУ. 2003. № 3. С. 129–135.

20. Медвідь Ф. М. Економічна безпека України крізь призму небезпек і загроз національним та національно-державним інтересам України: політико-правові засади. Малий і середній бізнес. Економіко-правовий наук.-практ. журн. 2003. № 1–2. С. 22–30.

21. Медвідь Ф. М. Економічна безпека: небезпеки і загрози національним та національно-державним інтересам України. Юридичний Вісник України. 2007. № 9–10. 3–16 березня.

22. Миценко І. М., Бабець І. Г. Трансформація системи управління зовнішньоекономічною та інвестиційною безпекою України в умовах глобалізації: монографія. Поліграф-Сервіс, 2021. - 464 с.

23. Національна безпека України, 1994–1996 рр.: Наук. доп. НІСД / Редкол.: О. Ф. Белов (голова) та ін. - К.: НІСД, 1997. - 197 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

24. Попадинець Н. М. Основні чинники забезпечення економічної безпеки України // Економіка та управління національним господарством. 2016 Випуск 2 (118). С. 20-23.

25. Правдивець О. М. Економічна безпека, як найвища функція держави // Вчені записки Університету «КРОК» № 2 (66), 2022. С. 40-43.

26. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України: Постанова Верховної Ради України від 16. 01. 97 р. № 3/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 10. Ст. 85.

27. Соколов О. Економічна безпека України в умовах воєнного стану // Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право. 2024. Випуск 86: частина 1. С. 277-281.

28. Таран Є. Особливості загроз економічній безпеці України в умовах глобалізації // В І С Н И К Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Національна безпека. 2024. 1(1). С. 46-50.

29. Указ Президента України № 392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року “Про Стратегію національної безпеки України”.

30. Указ Президента України № 347/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року “Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року”.

31. Утенкова К. О. Економічна безпека як складова національної безпеки України // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2019. № 9. С. 133-144.

32. Хаустова В. Є., Трушкіна Н. В. Національна безпека України у повоєнний період: концептуальні засади та механізми забезпечення : монографія. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2025. 330 с.

33. Чеховська М. М., Лісовська О. Л. Економічна безпека України / Забезпечення національної безпеки за основними напрямками життєдіяльності України: навч. посіб.: у 2 ч. Ч. I. / В. А. Омельчук, М. П. Стрельбицький, С. Г. Гордієнко та ін.: за заг. ред. А. М. Кислого і М. П. Стрельбицького. К.: МАУП, 2021. С. 151-177.

34. Шлемко В. Т., Бінько І. Ф. Економічна безпека України: суть і напрями забезпечення. К.: НІСД, 1997. 144 с.

Олена БАВОРОВСЬКА,
м. Хмельницький

**СПАДКОЄМЦІ «ЗОЛОТОЇ ДОБИ»: ЛАУРЕАТИ
ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ПРЕМІЇ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ГЕРИНОВИЧА**

У статті проаналізовано генезу та соціокультурне значення обласної премії імені Володимира Гериновича в контексті розвитку сучасного подільського краєзнавства. Охарактеризовано науковий внесок лауреатів 2022–2025 років, чий розвідки охоплюють сфери етнографії, біографістики та регіональної історії Хмельниччини. Висвітлено роль премії у збереженні національної пам'яті та популяризації спадщини видатного вченого Володимира Гериновича.

Ключові слова: Володимир Геринович, Хмельниччина, краєзнавство, обласна премія, історіографія, етнографія.

Період 1920-х років одностайно характеризується історіографами як «золота доба» української науки. У той час, завдяки відносно сприятливим суспільно-політичним умовам, з'явилася ціла плеяда блискучих науковців та низка наукових шкіл, які розгорнули небачену активність у гуманітарній сфері.

Яскравим уособленням цієї епохи став **Володимир Геринович** – український вчений, географ, науковець, краєзнавець Поділля, громадський діяч, педагог, який зумів перетворити Кам'янець-Подільський на один із найпотужніших наукових центрів України. Очоливши у 1923 році Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, цілеспрямовано займався науковою діяльністю в галузі географії, історичного краєзнавства, археології. Одночасно працював над дослідженням природних копалин регіону, клімату Поділля. Він не лише реформував академічну підготовку, а й заклав підвалини системного вивчення регіону. Його фундаментальна двотомна праця «Кам'яниччина та «Кам'яниччина: Населення і його економічна діяльність» (1926–1927 рр.) стала першим в історіографії комплексним аналізом природи та економіки Поділля, що фактично легітимізувало краєзнавство як серйозну академічну дисципліну. Проте стрімкий злет «золотої доби» для вченого обірвався трагічно: звинувачення у відході від радянського

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

устрою, арешт 1932 року та десятиліття таборів стали ціною за його відданість національним освітнім проектам. Попри репресії та передчасну смерть, науковий доробок Гериновича залишився тим інтелектуальним містком, що з'єднує велич минулих досліджень із сучасним пошуком лауреатів премії його імені.

На підставі Постанови Президії Верховної Ради СРСР у січні 1989 року Володимир Олександрович був офіційно реабілітований. Його науковий та краєзнавчий доробок не втратив практичного значення до сьогодні, ставши фундаментом для нових поколінь дослідників [7, 8].

Саме тому, на вшанування пам'яті видатного українського вченого, педагога та громадського діяча, у 2021 році за ініціативи Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України було засновано **обласну премію імені Володимира Гериновича**. Ця нагорода (згідно з рішенням Хмельницької обласної ради № 66-7/2021) стала найвищим регіональним визнанням за кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень, яка сприяє утвердженню історичної пам'яті народу, його національної свідомості та самобутності, відродженню національної культури, популяризації історичного краєзнавства та вирізняється новизною й оригінальністю. Вручається щорічно 28 травня до Всеукраїнського дня краєзнавця [1].

Премія імені Володимира Гериновича об'єднала навколо себе справжніх подвижників – від академічних професорів до самовідданих дослідників-краєзнавців. Кожен із них вписує у літопис краю власну унікальну сторінку.

Першим лауреатом премії у 2022 році стала відома дослідниця подільського традиційного одягу, етнограф та мистецтвознавець **Лілія Анатоліївна Іваневич** за монографію «Традиційний одяг українців Поділля (друга половина XIX – початок XX ст.): історія, класифікація, конструктивно-художні та регіонально-локальні особливості». Вона детально проаналізувала локальні особливості крою, вишивки та оздоблення, які побутували на території сучасної Хмельниччини; багато забутих елементів подільського костюма були фактично «реанімовані». Її розвідки допомагають не лише історикам, а й сучасним дизайнерам та майстрам повернутися до витоків.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Члени Комітету з Премії на кращу краєзнавчу роботу зазначили, що монографія є *«Проривом у краєзнавстві, новим словом в етнографії та взірцем серйозного багаторічного напрацювання, має велике практичне значення, аналогів якій немає, є цінною знахідкою для музеїв, надає можливість вивчати історію нашого краю та заслуговує бути одним із перших лауреатів цієї премії»* [6].

У 2023 році лауреатами премії стали дві наукові праці:

- монографія «Науково-педагогічна та громадська діяльність В. О. Гериновича (1900-ті – 1940-і рр.)» **Володимира Острового**, кандидата історичних наук, доцента, завідуючого кафедрою суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, члена Національної спілки краєзнавців України. Автор вперше здійснив спробу комплексно та всебічно реконструювати різні аспекти біографії В. О. Гериновича впродовж усього його життєвого шляху, включаючи науково-педагогічну, громадську діяльність, участь у Першій світовій війні, подіях Української революції (1917–1921 рр.), намагання інтегруватися у нові соціальні реалії радянського повсякдення;

- наукове видання «Красилівщина: Українська революція. 1917–1921 рр. (документи та матеріали)», що стало результатом об'єднання зусиль цілої плеяди дослідників. Колектив упорядників у складі: **Олександра Завальнюка**, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка, **Володимира Байдича**, кандидата історичних наук, заступника директора ДІКЗ «Межибіж», **Олександра Байдича**, голови Красилівської територіальної організації Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, **Вадима Байдича**, вчителя історії Кузьминського ліцею Щиборівської сільської ради Хмельницького району та **Віталія Лавринчука**, методиста з туристсько-краєзнавчої роботи будинку творчості та юнацтва Красилівської міської ради [5].

У 2024 році урочисте вшанування лауреатів обласної премії імені Володимира Гериновича відбулося 28 травня у стінах Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Лауреатами премії стали три потужні наукові та творчі колективи, кожен з яких зробив вагомий внесок у збереження пам'яті про Хмельниччину.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Петро Слободянюк, кандидат історичних наук, почесний член НСКУ та **Ігор Клюс**, громадський діяч та вчений, отримали нагороду за громадсько-публіцистичне видання «Народний Рух України на теренах Хмельниччини». Їхня робота – це ґрунтовна фіксація епохи становлення української незалежності через призму діяльності Народного Руху. Автори висловили шану тим, хто виборював свободу України на теренах нашої області наприкінці ХХ століття.

Олександр Комарніцький, доктор історичних наук, професор КПНУ ім. І.Огієнка та **Віктор Федорчук**, кандидат психологічних наук, професор кафедр соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності ім. Т.Сосновської навчально-реабілітаційного ЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» були відзначені за монографію «Іван Вікторович Івах: людина, вчений-методист, менеджер вищої освіти». Дослідження зосереджене на постаті видатного педагога Івана Іваха, підкреслюючи важливу тезу: історія Поділля – це передусім долі людей, які розбудовували його освіту та науку.

Унікальною подією для премії стало відзначення цілої наукової династії родини **Хоптярів – Юрій Анатолійович**, кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, дослідник історії України ХХ століття, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСК України; **Андрій Юрійович**, кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та **Алла Олесандрівна**, кандидат філологічних наук Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, – підготували фундаментальне дослідження «Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення». Ця робота демонструє не лише високий науковий рівень, а й неймовірну спадкоємність традицій, де краєзнавство стало справжньою родинною справою, що об'єднує покоління навколо любові до рідної землі [4].

У 2025 році до когорти лауреатів обласної премії імені Володимира Геріновича приєдналася **Катерина Олександрівна Гурська**, членкиня Національної спілки краєзнавців України (сміт Летичів). Її було відзначено за ґрунтовну монографію «Новокостянтинівщина над Бугом. Матеріали для вельми до всього беручих, особливо краєзнавства». Ця робота нагадує нам, що

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

велика історія України складається з історій маленьких містечок і сіл, а пам'ять про них тримається на плечах таких самовідданих дослідників [3].

Підсумовуючи, варто зазначити, що лауреати обласної премії імені Володимира Гериновича 2022 та 2025 років продемонстрували справжню багатогранність сучасного краєзнавства. Кожна наукова праця є важливою цеглиною у фундаменті нашої національної пам'яті. Хмельниччина продовжує відкривати свої таємниці завдяки людям, для яких історія рідного краю є справою честі та життя.

Важливо, що всі видання лауреатів уже поповнили фонди Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки. Тож кожен охочий має можливість особисто ознайомитися з цими цінними дослідженнями, завітавши до читальних залів, щоб глибше пізнати минуле та сучасність нашого Подільського краю.

Історія триває: традиція відзначення найкращих дослідників-краєзнавців продовжується, і вже незабаром ми дізнаємося ім'я лауреата премії 2026 року. Слідкуйте за новинами, адже нові дослідження обіцяють стати черговим яскравим відкриттям для всіх шанувальників історії Хмельниччини!

Список використаних джерел та літератури:

1. Про обласну премію імені Володимира Гериновича за кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень : рішення Хмельниц. обл. ради від 22 груд. 2021 р. № 66-7/2021 // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/66.-rishennya.pdf>. (Дата звернення: 02. 04. 2026).
2. Про внесення змін до спільного розпорядження начальника обласної військової адміністрації та голови обласної ради від 30.06.2022 № 193/110-о/2022-рс : розпорядження Хмельниц. обл. військової адміністрації та Хмельниц. обл. ради від 25 квіт. 2025 р. № 695/111-0/2025 // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/002.pdf>. (Дата звернення: 02.04.2026).
3. Про нагородження лауреата обласної премії за кращу роботу в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень у 2025 році: розпорядження Хмельниц. обл. ради від 13 трав. 2025 р. № 125/2025-0 // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2025/05/125-%E2%84%96-125-2025-o-vid-13-05-2025.pdf>. (Дата звернення: 02. 04. 2026).
4. Про нагородження лауреатів обласної премії за кращу роботу в

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень у 2024 році : розпорядження Хмельницьк. обл. ради від 7 трав. 2024 р. № 80/2024-0 // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/wp-content/uploads/2024/05/81-%E2%84%96-80-2024-o-vid-07-05-2024.pdf>. (Дата звернення: 02. 04. 2026).

5. Названо імена цьогорічних лауреатів обласної премії імені Володимира Геріновича в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень : [2023 рік] // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/nazvano-imena-czogorichnyh-laureativ-oblasnoyi-premiyi-imeni-volodymyra-gerynovycha-v-galuzi-istoryko-kulturnyh-ta-kraeyznachyih-doslidzhen/>. (Дата звернення: 02. 04. 2026).

6. Лілія Іваневич – перший лауреат обласної премії імені Володимира Геріновича в галузі історико-культурних та краєзнавчих досліджень [Електронний ресурс] // Хмельницька обласна рада : [офіц. сайт]. URL: <https://km-oblrada.gov.ua/liliya-ivanevych-pershyj-laureat-oblasnoyi-premiyi-imeni-volodymyra-gerynovycha-v-galuzi-istoryko-kulturnyh-ta-kraeyznachyih-doslidzhen/>. (Дата звернення: 02. 04. 2026).

7. Завальнюк О. М. Герінович Володимир Олександрович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. 28 с.

8. Островий В. Науково-педагогічна та громадська діяльність В. О. Геріновича (1900-ті – 1940-і рр.) : монографія. Хмельницький : Мельник А. А., 2021. 255 с.

УДК 94:373.5.091.3:908

Людмила ЛЕВАНДОВСЬКА,
м. Хмельницький

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОГО КОМПОНЕНТА В КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

У статті проаналізовано особливості та стан реалізації краєзнавчого компонента в системі загальної середньої освіти України в умовах сучасного реформування. Розглянуто динаміку впровадження завдань Програми розвитку краєзнавства та ключові нормативні документи МОН України, видані після початку повномасштабного вторгнення, зокрема «Концептуальні засади реформування історичної освіти» (2024 р.). Особливу увагу приділено наступності краєзнавчої освіти на різних рівнях (від початкової до профільної школи) та

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

методичним підходам, таким як акцент на мікроісторії та історії повсякдення. Виявлено суперечність між нормативними вимогами та обмеженістю часового ресурсу в модельних програмах, запропоновано шляхи розв'язання проблеми через варіативну складову навчальних планів та курси за вибором.

Ключові слова: історичне краєзнавство, НУШ, реформування освіти, мікроісторія, концептуальні засади, локальна історія, громадянська освіта, навчальні проекти, варіативна складова.

Символічно, що за рік до початку Російсько-української війни, тобто у 2013 році, у першому (82) номері журналу «Краєзнавство» було опубліковано проєкт Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. В документі було представлено перелік із 44 заходів для виконання мети і завдань проєкту Програми. Одне із завдань, яке сьогодні особливо актуальне, звучить так: – поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти [8].

Для реалізації даного завдання були заплановані окремі заходи, зокрема такі:

1. Вирішити питання про проведення навчально-методичних нарад, науково-методичної роботи з викладачами та вчителями навчальних дисциплін із проблем краєзнавства.

2. Вивчити питання про підготовку методичних розробок, підручників і посібників з краєзнавства.

3. Запровадити навчальну дисципліну «Історія рідного краю» у програмі загальноосвітніх шкіл для 1-11 класів.

4. Забезпечити науково-методичну підтримку секції «Історичне краєзнавство» Малої академії наук України та відзначення кращих робіт відзнаками НСКУ.

5. Передбачити у програмах із підвищення кваліфікації вчителів, викладачів, державних службовців і працівників закладів культури навчальний курс з краєзнавства [8, с. 4-7].

Уже у 2026 році можна перекоонатися, що значна частина завдань була реалізована, але інша частина залишилася на рівні обговорення. Сьогодні важливо продовжувати виконувати завдання із впровадження краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Які ж кроки робить МОН України у цьому напрямку? Варто звернути увагу на декілька ключових документів затверджених МОН України, уже після початку повномасштабної російсько-української війни і проаналізувати їх зміст, звертаючи увагу на краєзнавчий компонент. Насамперед, йдеться про «Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти» (Затверджено МОН України 30. 07. 24 р.) [6].

Отже, 30 липня 2024 р. вийшов наказ Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти за підписом міністра освіти України Оксена Лісового (підготував його генеральний директор директорату шкільної освіти Ігор Хворостяний).

В документі йдеться про переоцінку всесвітньої історії з огляду зв'язків із історією України та потребу запровадження єдиного загальноосвітнього курсу історії. Аргументується це тим, що під впливом російсько-української війни та пов'язаних із нею трансформацій міжнародних відносин Україна опинилася в епіцентрі геополітичних процесів. Це спонукає до виразнішого погляду на історію України як невід'ємного складника європейської та загалом світової історії. У системі загальної середньої освіти такий підхід має бути реалізований шляхом запровадження єдиного загальноосвітнього курсу історії, основою якого буде взаємодія України і світу в історичній ретроспективі. Сучасні обставини вимагають пріоритетного залучення в зміст історичної освіти таких сюжетів світової (насамперед європейської) історії, які, з одного боку, мали вирішальний вплив на перебіг подій в Україні, а з іншого – здатні сьогодні показати, як Україна представлена у світі, яким є внесок українства в загальний культурний / цивілізаційний поступ людства. Таким чином курс «Історія» (інші можливі назви: «Історія: Україна і світ», «Історія України і світу») зможе наблизити освіту до сучасних наукових інтерпретацій минулого та розширить саме поняття «історія України». Перевагами єдиного загальноосвітнього курсу історії для учнівства будуть розширені можливості: розпізнавати себе в спільноті (від громади до світу); вишлюкати свою національно-культурну ідентичність (зокрема, через зіставлення і порівняння); пізнати й зрозуміти себе, своє оточення, рідний край і світ; усвідомити розмаїття та єдність, взаємозалежність світу, сформувати почуття співпричетності та відповідальності; повніше

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

увияти реальні ситуації та побачити інформаційне поле, з яким доведеться зіткнутися в житті; усвідомити зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім; побачити історичне знання як цілком практичну потребу; сформувати понятійний апарат, необхідний для систематичного вивчення та розуміння історії. Єдиний загальноосвітній курс історії надасть додаткові переваги також для вчителів, як-от: можливість керувати навчальним процесом, ефективно використовуючи години навчальних занять; зосередитися на основних питаннях змісту; зробити навчання історії змістовно та інтелектуально наповненим; швидше досягати навчальних цілей, тобто реалізовувати компетентнісний підхід; вивільнити час для обговорень і виконання учнями / учнями практичних завдань, зокрема для реалізації навчальних проєктів; диференціювати навчання відповідно до зацікавлень учнівства; оперувати повнотою власних знань і досвіду [6].

Впровадження єдиного курсу історії передбачає поетапну реалізацію краєзнавчого принципу навчання, що базується на врахуванні вікових особливостей учнів та поступовому розширенні об'єкта дослідження – від найближчого оточення до глобальних історичних процесів. Наступність у викладанні та конкретні форми залучення регіонального матеріалу, згідно з концептуальними засадами реформування галузі, систематизовано у таблиці [6, с. 13-15]:

Рівень освіти	Класи	Прямі згадки та форми роботи
Початкова (адаптаційно-ігрова)	1 – 2	Вивчення родини, громади, рідного краю. Послідовність: «Я в громаді» → «Я в рідному краї».
Початкова (основна)	3 – 4	Ознайомлення з рідним краєм у контексті найважливіших сюжетів історії України.
Базова (адаптаційна)	5 – 6	Мікроісторія та історія повсякдення. Пропедевтичний курс, що базується на знаннях про рідний край, здобутих раніше.
Базова (предметна)	7 – 9	Вивчення локальних процесів у взаємозв'язку з глобальними.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

		Дослідження історії через призму «людина і суспільство».
Профільна	10 – 12	Спеціальний курс «Локальна / регіональна історія». Вивчення історії етнічних та релігійних громад регіону.

Запропонована модель інтеграції краєзнавчого матеріалу у структуру історичної освіти отримала подальше нормативне підкріплення в межах загальної стратегії реформування освітніх галузей. Наступним кроком у системній розбудові цього напрямку стало розширення часових горизонтів планування та уточнення цільових орієнтирів. Зокрема, 20 серпня 2025 р. було підписано міністром освіти України Оксеном Лісовим Наказ Про затвердження концептуальних засад освітніх галузей та дорожньої карти реалізації концептуальних засад освітніх галузей на 2025-2030 роки, куди увійшли також Концептуальні засади громадянської та історичної освітньої галузі на 2025-2030 роки.

Відповідно до тексту документу Концептуальні засади громадянської та історичної освітньої галузі спрямовані на формування свідомої української ідентичності та оборонної свідомості учнівства як фундаменту стійкості демократичної держави. Через поєднання критичного осмислення історичних наративів із діяльнісним підходом громадянської освіти, галузь забезпечує набуття випускниками компетентностей для захисту прав людини, опору агресії, зміцнення та активної участі в житті громади. В умовах війни особливий акцент робиться на розбудові довіри до державних інституцій, протидії інформаційним загрозам та створенні безпечного освітнього простору для спільного пошуку відповідей на складні виклики сучасного світу [9].

Зазначені орієнтири можливо реалізувати через комплексні підходи до викладання історії та громадянської освіти. Насамперед, це акцент на мікроісторії поряд із макроісторією: завдяки такому поєднанню учнівство отримує змогу розглядати історичні процеси не лише як сукупність дій абстрактних «держав» чи «народів», а й крізь призму долі конкретних людей, родин чи територіальних громад. Такий підхід підсилює емоційний зв'язок із близькою історією, оскільки розповіді про реальні життєві драми, перемоги й труднощі окремих особистостей сприяють кращому сприйняттю матеріалу, пробуджують інтерес до минулого та викликають

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

співпереживання. Крім того, важливою є рефлексія минулого як власної історії, де учні та учениці глибше осмислюють вплив глобальних подій на конкретні родини, формуючи цілісне розуміння історичного контексту. Зрештою, історія має сприйматися крізь призму актуальності: досліджуючи біографії, здобувачі освіти можуть провести аналогії зі своїми родинними традиціями та усвідомити, що історія твориться людьми, а отже, кожен і кожна має потенціал впливати на майбутнє.

Запровадження таких інноваційних підходів у навчальний процес потребує не лише нормативної бази, а й постійної наукової дискусії та обміну практичним досвідом між освітянами. Саме тому питання інтеграції краєзнавчого компонента в сучасну школу регулярно стає предметом обговорення на професійних майданчиках.

Досвід реалізації таких ініціатив, а також аналіз проблем, що виникають під час залучення регіонального матеріалу до освітнього простору, було широко представлено у матеріалах науково-практичних заходів. Окрему увагу методиці та практиці краєзнавчих досліджень у закладах освіти було приділено під час роботи наукових конференцій, результати яких були представлені у збірниках опублікованих за матеріалами даних конференцій. Зокрема: «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р.» (на базі Прикарпатського Національного університету ім. Василя Стефаника) [4]; «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах нової української школи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р.» [3]; «Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 21 листопада 2023 р.)» (на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини) [7].

Що ми маємо сьогодні? Включенню краєзнавчої складової до уроків громадянської та історичної освітньої галузі не завжди можна відвести достатньо часу, та і не усі ключові аспекти регіонального історичного розвитку доводиться повною мірою розглянути на традиційному уроці. Збільшення кількості годин на

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

краєзнавчий компонент перебуває у проєкті, адже навчальні програми з історії для 10-11 класів та і модельні програми для 5-9 класів інформативно переобтяжені. Вирішити окреслену проблему можна шляхом використання в освітньому процесі з громадянської та історичної освітньої галузі курсів за вибором, спецкурсів та факультативів варіативної складової робочих навчальних планів, які укладаються відповідно до Типової освітньої програми, однієї з обраних закладом освіти модельної програми з громадянської та історичної освітньої галузі. Підґрунтям для цього слугують курси за вибором, спецкурси та факультативи з історії, рекомендовані Міністерством освіти і науки України.

Серед навчальних програм курсів за вибором, факультативів, які сьогодні розміщені на сайті МОН і відносяться до громадянської та історичної галузі є тільки дві, це – «Українознавство» [1] для учнів від першого до 11 класів та курс «Земля, де живем, Україною зовем», який охоплює 8–11 класи і розроблений для Донецького регіону, у якому компактно проживають представники національних меншин [2]. Всі інші ініціативи і здобутки залишаються на власні сили громад.

Яскравим прикладом успішної реалізації регіональної ініціативи на рівні місцевих громад є впровадження у Хмельницькій міській територіальній громаді курсу за вибором «Хмельницькознавство». Цей навчальний курс спрямований на поглиблене вивчення історії, культури та традицій рідного міста, що дозволяє учням не лише засвоїти фактологічний матеріал, а й сформувати почуття причетності до розвитку своєї «малої батьківщини». Програма курсу побудована на засадах діяльнісного підходу, де значна увага приділяється дослідницькій роботі, вивченню локальних пам'яток та біографій видатних подільців, що повною мірою відповідає сучасним вимогам НУШ щодо мікроісторичного підходу в освіті [5].

Розробка та успішна апробація «Хмельницькознавства» є вагомим здобутком освітянської та наукової спільноти Хмельниччини, результатом плідної співпраці вчителів-практиків, науковців та краєзнавців області. Створення такого якісного інтелектуального продукту в умовах обмеженої кількості загальнодержавних факультативних програм демонструє високий потенціал регіональної науки.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Реалізація краєзнавчого компонента в сучасних умовах реформування історичної освіти характеризується переходом від фрагментарного залучення регіонального матеріалу до системної інтеграції принципів мікроісторії та антропоцентризму в структуру єдиного загальноосвітнього курсу. Аналіз нормативної бази, зокрема «Концептуальних засад реформування історичної освіти» (2024 р.) та стратегічних документів на 2025–2030 роки, свідчить про важливість локального контексту у формуванні національно-культурної ідентичності та оборонної свідомості учнівства. Попри виявлену проблему інформаційної переобтяженості модельних програм та обмеженості аудиторного часу, ефективним механізмом впровадження регіонального компонента залишається використання варіативної складової через розробку курсів за вибором. Отриманий досвід апробації курсу «Хмельницькознавство» підтверджує, що науково-методичне забезпечення локальних ініціатив зусиллями регіональної освітянської спільноти є необхідною умовою подолання розриву між теоретичними засадами реформи та практичною реалізацією компетентнісного підходу в закладах загальної середньої освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Головай І. А. Українознавство: навч. програма курсу за вибором для учнів 9 класу (лист ІМЗО від 02. 11. 2015 № 2.1/12-Г-71). Київ : УГЛ КНУ імені Тараса Шевченка, 2015. 23 с.
2. Земля, де живем, Україною зовем : навч. програма з українознавства для 8–11 кл. загальноосвіт. навч. закл. Донецького регіону / Авілова О. В., Дерев'янченко Н. М., Кузьменко Р. П.; [схвалено для використання у загальноосвіт. навч. закл., лист ІТЗО МОН України від 03.12.2014 р. № 14.1/12-Г-1837]. Велика Новосілка: Методичний кабінет Великоновосілівської районної ради, 2014. 26 с.
3. Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти в умовах Нової української школи : зб. тез доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. кон., м. Івано-Франківськ, 18 травня 2023 р. / За наук. ред. М. Ю. Косила, А. З. Королька. Івано-Франківськ : Симфонія Форте, 2023. 281 с.
4. Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи : зб. тез доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. конф. м. Івано-Франківськ, 22 квіт. 2021 р. / За наук. ред. М. Ю. Косила, А. З. Королька. Івано-Франківськ : Симфонія Форте, 2022. 200 с.
5. Камінська Н. І. Хмельницькознавство : навч. посіб. для 8 кл. закладів загальн. середн. освіти. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2024. 232 с.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

6. Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України № 1072 від 30 лип. 2024 р. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-reformuvannia-istorychnoi-osvity-v-systemi-zahalnoi-serednoi-osvity> (дата звернення: 28. 03. 2026).

7. Педагогічне краєзнавство крізь призму історико-культурних явищ та процесів в Україні : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 21 листоп. 2023 р.) / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Київ : Компринт, 2023. 145 с.

8. Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. *Краєзнавство: науковий журнал*. 2013. Ч. 1 (82). С. 4–7.

9. Про затвердження концептуальних засад освітніх галузей та дорожньої карти реалізації концептуальних засад освітніх галузей на 2025-2030 роки : Наказ Міністерства освіти і науки України від 20 серп. 2025 р. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-osvitnikh-haluzei-ta-dorozhnoi-karty-realizatsii-kontseptualnykh-zasad-osvitnikh-haluzei-na-2025-2030-roky> (дата звернення: 30. 03. 2026).

УДК 378.016:94(477.43/.44)

Анна ГУМЕНЮК,
м. Хмельницький

ФОРМУВАННЯ ФАХОВИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

У статті обґрунтовано використання локальної історії Поділля з метою формування фахових компетентностей здобувачів освіти. Проаналізовано механізми та методи формування ключових фахових компетентностей майбутніх фахівців через інтеграцію історико-краєзнавчого матеріалу Подільського регіону в освітній процес.

Ключові слова: локальна історія, фахові компетентності, регіональний компонент, освітня парадигма.

В умовах глобалізації та цифрової трансформації суспільства освіта потребує нових підходів, які б поєднували високу професійну майстерність із міцною аксіологічною основою. Одним

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

із таких підходів є використання регіонального компонента — зокрема, локальної історії Поділля. Для сучасного здобувача важливо не просто засвоїти суму знань, а навчитися застосовувати їх у конкретному соціокультурному середовищі. Поділля — край із тисячолітньою історією, де перетиналися шляхи різних народів, релігій та культур — постає як унікальний навчальний ресурс.

Мета статті — проаналізувати механізми та методи формування ключових фахових компетентностей здобувачів освіти через інтеграцію історико-краєзнавчого матеріалу Подільського регіону в освітній процес.

Локальна історія в сучасному освітньому дискурсі розглядається не як вузьке «описове краєзнавство», а як методологія «мікроісторії». Вона дозволяє розглядати великі історичні процеси крізь призму життя окремої громади, родини чи особистості. У закладах вищої освіти на сучасному етапі локальна історія трансформується з освітнього компонента у повноцінну науково-дослідну парадигму, де основний фокус робиться на методології, критичному аналізі джерел та міждисциплінарності [4].

Ключовими напрямками функціонування локальної історії у закладах вищої освіти є:

1. Методологічне зрушення: відбувається перехід від краєзнавства до «New Local History». В академічному середовищі локальна історія розглядається через призму мікроісторії. Об'єктом дослідження виступає не просто територія, а соціальні мережі, повсякденність, ментальність окремих громад або професійних груп. Наприклад, під час застосування методу кейс-стаді (Case Studies) можливе вивчення історії окремого містечка чи парафії як моделі для розуміння глобальних процесів.

2. Розвиток практичних навичок (Hard Skills):

Для здобувачів-істориків локальна історія є найкращим полем для професійної апробації. Робота з регіональними архівами, фондами місцевих музеїв та приватними колекціями є евристичною. Здобувач вчиться знаходити унікальні документи, які ще не були введені в науковий обіг.

Цифрова гуманітаристика (Digital Humanities) передбачає створення ГІС-карт (геоінформаційних систем), цифрових баз даних некрополів, архітектурних пам'яток чи генеалогічних дерев.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Усна історія передбачає організацію польових досліджень, експедицій, методологічно правильне проведення та транскрибування інтерв'ю.

3. Міждисциплінарний контекст: сучасна локалістика у ЗВО тісно переплетена з іншими галузями, зокрема:

- урбаністикою: дослідження розвитку міського простору, екології міста та архітектурної спадщини;

- культурною антропологією: вивчення локальних міфів, обрядів.

- публічною історією: дослідження презентації локального минулого громаді через виставки, подкасти, екскурсійні маршрути чи історичний консалтинг для бізнесу.

4. Регіональна ідентичність: Формування науково обґрунтованого розуміння особливостей свого регіону.

Формування компетентностей на базі локальної історії базується на трьох принципах:

- принцип регіоналізації: адаптація загальноосвітніх стандартів до специфіки Поділля (економічної, культурної, природної);

- принцип антропоцентризму: вивчення історії через долі видатних подільян;

- принцип дослідницької діяльності: здобувач перетворюється зі споживача інформації на її творця (пошук в архівах, польові дослідження).

Для здобувачів освіти гуманітарних спеціальностей Поділля є джерелом первинних даних. Робота з фондами Державних архівів Хмельницької та Вінницької областей дозволяє студентам опанувати навички палеографії, аналізу статистичних даних (наприклад, переписів населення Подільської губернії XIX ст.) та верифікації джерел [2].

Участь у розкопках на теренах Бакоти чи Кам'янця-Подільського формує навички польових досліджень, систематизації артефактів та їхньої первинної консервації.

Практичний інструментарій формування фахових компетентностей передбачає використання інноваційних методів навчання [1].

Метод історичної реконструкції: здобувачі можуть відтворювати елементи побуту, військового спорядження або ремісничих технік, що побутували на Поділлі в XVI-

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

XVIII століттях. Це формує технологічну компетентність та розуміння матеріальної культури.

Цифрова гуманітаристика: передбачає застосування ІТ-технологій для збереження подільської спадщини, зокрема: створення 3D-моделей зруйнованих палаців (наприклад, палац Орловських у Маліївцях). Розробка мобільних застосунків-гідів з елементами доповненої реальності для історичних центрів Хмельницького, Вінниці, Могилева-Подільського. Це формує цифрову компетентність у межах обраного фаху.

«Усна історія» як метод формування Soft Skills: інтерв'ювання старожилів щодо подій Голодомору, Другої світової війни або життя громади в повоєнний період розвиває у здобувачів емпатію, навички комунікації, вміння ставити коректні запитання та етично обробляти інформацію.

Використання засобів локальної історії Поділля у формуванні фахових компетентностей дозволяє перетворити освітній процес на динамічне дослідження, де регіональний матеріал слугує не просто ілюстративним фоном, а фундаментальною базою для професійного становлення. Це реалізується через такі аспекти:

- синтез теоретичних знань та емпіричного досвіду: локальний матеріал (архітектура Кам'янця-Подільського, оборонне зодчество Меджибожа, міська культура Вінниці чи Проскурова) перетворює абстрактні історичні категорії на конкретні об'єкти аналізу. Здобувач опановує методологію кейс-стаді, навчаючись екстраполювати загальнодержавні та світові процеси на специфіку подільського регіону. Це формує навичку наукової верифікації та деконструкції міфів;

- формування дослідницько-аналітичних навичок: робота з подільськими джерелами вимагає критичного осмислення. Здобувач стає не транслятором змісту підручника, а активним інтерпретатором першоджерел [3];

- конвергенція Soft Skills у професійну діяльність: використання засобів локалістики стимулює розвиток навичок, що виходять за межі суто історичних знань.

- комунікативна компетенція: проведення інтерв'ю в межах усної історії Поділля чи співпраця з місцевими громадами виховує навички професійного діалогу та емпатії.

- ціннісна орієнтація та соціальна відповідальність: через вивчення локальної історії Поділля формується «відчуття місця».

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Фахівець усвідомлює свою роль як інтелектуального опікуна локальної спадщини. Це перетворює професійну діяльність із «виконання функцій» на «служіння громаді», де збереження локальної ідентичності стає частиною особистої та професійної етики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Будник О. Б. Інноваційні технології навчання історії у закладах вищої освіти. *Обрії*. 2021. № 1 (52). С. 45–49.
2. Мисан В. В. Джерелознавчий аспект у навчанні історії: теорія і практика. Рівне : РДГУ, 2011. 180 с.
3. Мисан В. В. Багатоперспективність в освіті: теорія, методика, практика : посібник. Рівне : Лапсюк, 2016. 120 с.
4. Терно С. О. Критичне мислення як інструмент професійного розвитку історика. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. С. 288–293.

УДК 373.5.016:908(477.43)

Володимир ОСТРОВИЙ,
Максим БОЧУЛЯ,
м. Хмельницький

ФОРМУВАННЯ ХРОНОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ 8 КЛАСУ В МЕЖАХ КУРСУ «ХМЕЛЬНИЦЬКОЗНАВСТВО»

У статті проаналізовано систему формування хронологічної компетентності восьмикласників засобами посібника «Хмельницькознавство», що відзначається високою цільністю часових показників (707 кількісних згадок років). Розглянуто шість типів хронологічних завдань, які забезпечують перехід від механічного запам'ятовування дат до системного розуміння логіки та тягlosti історичних процесів. Особливу увагу приділено інтерактивним цифровим інструментам, зокрема «Числовій прямій» та вправам на впорядкування подій, що дозволяють візуалізувати часову динаміку розвитку міста в загальносвіттовому контексті. Визначено ефективність методичних прийомів («Хронологічний штурм», «Жива хронологія») для вибудовування в учнів цілісного сприйняття регіональної історії в часі.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ключові слова: «Хмельницькознавство», 8 клас, методичне забезпечення, причинно-наслідкові зв'язки, хронологічна компетентність, цифровий супровід.

Розвиток хронологічної компетентності учнів 8 класу на уроках «Хмельницькознавства» є одним із пріоритетних завдань сучасної регіональної історичної освіти. Державний стандарт базової середньої освіти (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898) [1] регламентує стратегічну мету, базові принципи та систему обов'язкових результатів навчання, утворюючи нормативну платформу для впровадження освітніх інновацій. У межах громадянської та історичної освітніх галузей, до якого належить курс «Хмельницькознавство», стандарт закріплює вимогу: «мислити історико-хронологічно, орієнтуватися в історичному часі, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, явищами і процесами, діяльністю людей та її результатами в часі, виявляти зміни і тривалість у житті суспільства» [1]. Хронологічна компетентність визначена першою самостійною групою обов'язкових результатів навчання, що аргументує її концептуальну значущість як фундаментального складника предметної підготовки.

Актуальність проблеми підсилюється оновленням Професійним стандартом «Вчитель закладу загальної середньої освіти», затвердженим наказом МОН від 29 серпня 2024 р. № 1225 [2], який визначає сутність педагогічної діяльності як «формування ключових компетентностей та світогляду учнів на основі загальнолюдських і національних цінностей, а також розвиток їхніх інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, необхідних для успішної самореалізації та подальшого навчання» [2]. Однією з ключових вимог до вчителя є його здатність «створювати умови для формування і розвитку в здобувачів освіти ключових компетентностей, наскрізних умінь» [2]. У контексті визначеної нормативної рамки хронологічна компетентність набуває статусу фундаментального освітнього результату, що детермінує інтелектуальний розвиток особистості та створює передумови для її повноцінної самореалізації. З огляду на це, місія професійного вчителя реалізується через конструювання такого освітнього середовища в якому опанування категорії історичного

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

часу стає базовим інструментом формування наукового світогляду та осмислення учнями органічного взаємозв'язку національно-культурних традицій із універсальними гуманістичними орієнтирами сучасної цивілізації.

Метою статті є системний контент-аналіз навчального посібника «Хмельницькознавство» з погляду формування хронологічної компетентності учнів 8 класу.

Навчальний посібник «Хмельницькознавство» для 8 класу структурно поділений на чотири розділи: «Топоніміка Плоскирова-Проскурова-Хмельницького», «Розвиток міста в XV–XVIII століттях», «Місто Проскурів на зламі XIX–XX століть» та «Особливості соціально-економічного розвитку Проскурова в кінці XIX – на початку XX століття». Кожен розділ розширює хронологічний фрагмент, що відповідає принципу від простого до складнішого у побудові хронологічних уявлень учнів. За словами авторки у передмові, мета посібника – «поглибити знання про історію рідного міста, показати найбільш яскраві її сторінки, підвищити інтерес до більшого її вивчення, а також розвинути дослідницькі навички» [3, с. 3].

Хронологічні межі змісту охоплюють період від найдавніших часів (трипільська культура, античність) до початку Першої світової війни, що відповідає програмі курсу всесвітньої та вітчизняної історії для 8 класу і дозволяє органічно поєднувати регіональний та загальноукраїнський хронологічний контекст. Методично виправданим є використання широкої хронологічної перспективи як наскрізної лінії навчального року. Вивчаючи шлях від найдавніших часів до індустріальної епохи, учні не лише опановують краєзнавчий матеріал, а й формують цілісне уявлення про світовий історичний процес.

Одним із об'єктивних показників насиченості підручника хронологічним матеріалом є кількість числових дат у тексті. Результати контент-аналізу свідчать про чітку структурованість часових показників у посібнику: 707 згадок конкретних років, з яких 509 супроводжуються прямою вказівкою на рік у формі «N р.», а 198 дат подані у форматі «N–N pp.» [3]. Це зумовлює високу щільність хронологічного матеріалу – у середньому близько 3 дати на кожну сторінку тексту.

Вже на перших сторінках, розповідаючи про герб міста, автор зазначає: «[...] З 1665 р. по 1793 р. орендованими власниками

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

містечка Пłosкирова були магнати Замоїські. З XVI ст. вони мали свій герб, видозміна якого наприкінці XVIII ст. й стала першим гербом міста [...]» [3, с. 5]. Далі послідовно фіксуються: «[...] 22 січня 1796 р. затверджений новий герб міста [...]» [3, с. 6], «[...] 14 квітня 1971 р. рішенням сесії Хмельницької міської Ради народних депутатів затверджено новий, «радянський» герб [...]» [3, с. 6-7], «[...] 27 вересня 1990 р. Хмельницька міська рада першого скликання постановила відродити традиційний герб Пłosкурова [...]» [3, с. 7].

У тексті посібника представлено століття римським стилем – «XVI ст.», «XVII ст.», «XVIII ст.», що є підґрунтям для формування у восьмикласників умінь вільно переходити між двома системами хронологічного відліку. Показово, що посібник залучає учнів до роботи ще й із добою до нової ери: «[...] Вперше водоїму на межі Поділля та Волині описав Геродот в V столітті до нової ери, згодом її існування засвідчив у II столітті нової ери Клавдій Птоломей [...]» [3, с. 18]. Такий обсяг хронологічного матеріалу, з одного боку, створює ґрунтовну фактологічну базу для розвитку хронологічної компетентності, а з іншого – вимагає спеціальної методичної організації, щоб учні не сприймали дати як нескінченний перелік цифр, а бачили за ними логіку історичного процесу. З цією метою вчителю потрібно на початку вивчення кожного розділу будувати з учнями спільну «хронологічну рамку» теми: виписувати на дошці підсумкові дати розділу, позначати ключові рубіжні роки та обговорювати, які епохи вони розділяють, – це перетворює дати з розрізнених цифр на осмислену системну координату.

Принципово важливою є форма, в якій хронологічний матеріал подається в основному тексті. У посібнику дані переважно вбудовані в наративний текст, органічно інтегруючись у розповідь про події, що відповідають сучасним методичним підходам, за якими дані мають бути не самоціллю, а елементом осмислення події. Показовим є опис події про Пłosкирівське староство доби Замоїських: «[...] В люстрації Подільського воєводства 1665 р. зафіксовано, що у Пłosкирові існувало вже 12 садиб, але його жителі податки не сплачували, «оскільки недавно тут осіли»... У 1671 р. знаходимо короткий опис міста в щоденнику фризького мандрівника Ульріха фон Вердума... У 1672 р. Подільське воєводство потрапило в 27 річну залежність від

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Османської імперії... У 1699 р. турки залишили Поділля [...]» [3, с. 72–74]. Послідовний виклад дат у тексті сприяє формуванню в учнів уявлення про хронологічну тяглість та історичну спадкоємність. Це дає школярам змогу чітко простежити причинно-наслідкові зв'язки, де кожна подія виступає чинником конкретних змін у розвитку міста.

Методично доцільно, опрацьовуючи подібну інформацію, пропонуючи учням прийом «Хронологічного підкреслення»: кольоровими маркерами виділяти в тексті дати одиничних подій та дати тривалих процесів, а після читання обговорювати, які явища були короточасними, а які – багаторічними трансформаціями. Окремо слід відзначити практику використання хронологічних відомостей у контексті розвитку промисловості та інфраструктури: «[...] Якщо на початку XIX ст. в місті працювало 10 підприємств... то на кінці XIX ст. в Проскуріві вже було 23 фабрики, заводи, великі ремісничі майстерні [...]» [3, с. 161]. Зіставлення масиву часових даних дозволяє об'єктивно відстежити етапи розгортання складних соціальних явищ. Застосування цього методу сприяє виявленню закономірностей історичного ритму, зокрема точок прискорення розвитку, фаз рецесії та моментів переходу до нової якості.

Важливою перевагою посібника є також вписування локальної історії у ширший контекст, де регіональні хронологічні віхи нерозривно переплітаються із загальнодержавними та загальноєвропейськими процесами: «[...] У 1793 р. Катерина II подарувала Пłosкирів разом із навколишніми селами фельдмаршалу графу І. В. Гудовичу... іменним указом від 5 липня 1795 р... Пłosкирів був перейменований у Проскурів і водночас визначений повітовим центром Подільської губернії [...]» [3, с. 101]. Завдяки такому підходу учні усвідомлюють, що події 1793 р. в межах одного міста були поза середнім наслідком масштабного переустрою карти Європи під час поділів Речі Посполитої, що сприяє формуванню цільного історичного мислення.

Аналіз методичного апарату посібника дозволяє виділити шість типів хронологічних завдань, кожен з яких розвиває складові різні компетентності. Перший тип – завдання на складання запитань із опорним словом «Коли?» – є найбільш розширеним і повторюється в кількох місцях посібника: «Складіть запитання до

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

тексту абзацу, починаючи кожне такими словами: Коли? Що? Хто? Де? Чому? Як? Який результат?» [3, с. 11, 75, 151, 185].

Другий тип – завдання «Скласти речення з ключовими поняттями та датами» – зустрічається вже в першому параграфі: «Скласти кілька речень із ключовими поняттями та датами теми» [3, с. 11]. Тут учень не тільки шукає дати в тексті, а конструює зв'язковий текст, де дата є органічним елементом речення. Це значно складніша операція, яку доцільно відпрацьовувати через прийом «Хронологічний ланцюжок» у парній роботі: перший учень формулює речення, спираючись на конкретну дату, наприклад «[...] У 1665 р. люстрація зафіксувала лише 12 садиб у Плоскирові [...]», а другий продовжується: «[...] Проте вже за 7 років, у 1672 р., розвиток поселення було перервано через перехід Подільського воєводства під владу Османської імперії [...]».

Третій тип – завдання «Відновити хронологію подій» – представлений у параграфі № 8: «Відновити хронологію подій: Початок Національної революції XVII ст. – Поділля відійшло під владу Османської імперії – Мартин Замойський став старостою м. Плоскирова» [3, с. 75]. Три події подаються горизонтально в змішаному вигляді, і для правильного виконання недостатньо просто пам'ятати дати – потрібно розуміти причинно-наслідкові зв'язки. На уроці узагальнення, цей тип ефективно реалізується через рухливий прийом «Жива хронологія», коли кожен учень отримує доступ з певною подією і роком та має вийти в правильному порядку без допомоги зошита, або через прийом «Хронологічний пазл», де групують, з'єднують картки з датами й подіями та впорядковують пари.

Четвертий тип – найбільш систематично представлений – завдання «Установіть послідовність подій» (III рівень тематичного оцінювання). Розгорнута інструкція вимагає: «У завданнях третього рівня розташуйте події в хронологічній ситуації. Поставте позначки в таблиці бланка відповідей на перетині відповідних рядків (цифри) і колонок (букви). Цифрі 1 має відповідати вибрана вами перша подія, цифра 2 – друга, цифра 3 – третя, цифра 4 – четверта. Кожне правильно виконане завдання оцінюється сумою в 4 бали. Усього: 16 балів» [3, с. 62, 107, 156, 194]. Разом в чотирьох блоках тематичного оцінювання нараховується 14 окремих хронологічних завдань, кожне по 4 події для впорядкування, причому зміст охоплює всі розділи – від подій XVI–XVII ст. до

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

культурних і промислових етапів XIX ст. Особливо цінним є фінальне завдання четвертого оцінювання, яке об'єднує регіональну та світову хронологію в одній задачі: «А – народився Емануїл Малинський; Б – піднявся у повітря перший аероплан конструкції Сантос-Дюмона; В – перший пілотований політ братів Райт відбувся в США; Г – відбувся політ Малинського над Проскуровом» [3, с. 194].

П'ятий тип – завдання на складання хронологічної таблиці. Цей тип зустрічається в рубриці «Обговорюємо в групах» в різних формах. Перший варіант – пряме формулювання: «Складіть хронологічну таблицю «Діяльність соціал-демократів у Проскурові на початку XX ст.»» [3, с. 130]. Другий варіант – таблиця із заданими тематичними колонками: Складіть таблицю «Розвиток культури та духовного життя» з колонками [3, с. 151].

Галузь	Досягнення	Представники

Складіть таблицю «Особливості соціально-економічного розвитку Проскурова» [3, с. 165].

Галузь	Досягнення	Представник

Обидва варіанти вимагають від учня самостійно впорядкувати інформацію в часовому та тематичному вимірі одночасно.

На уроці ефективним прийомом може бути «Групова хронологічна таблиця»: кожна група отримує свій часовий проміжок (наприклад, перша половина XIX ст. / друга половина XIX ст. / початок XX ст.) і заповнює таблицю лише у своїй колонці. Потім групи представляють результати, і клас складає зведену таблицю на дошці. Такий розподіл праці формує відповідальність за певний хронологічний відрізок і бачити, як певні процеси змінюються в різні часи.

Шостий тип – завдання з практичних занять – представлений у практичному занятті № 1 «Перші поселення на території міста», де учні заповнюють таблицю з обов'язковою колонкою «Дані», що охоплює трипільську культуру, скіфську добу, черняхівську культуру та добу пізнього Середньовіччя [3, с. 17]. Це найвищий рівень хронологічної роботи – самостійне отримання і структурування часової інформації з первинного тексту без жодних підказок у формі готових дат.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Важливою особливістю посібника є наявність семи видів електронних вправ, наприкінці тем, що суттєво відрізняється від традиційних підручників і відкриває можливості для цифрового підкріплення хронологічних умінь. Онлайн-вправа «Знайди слова» [3, с. 16] після абзацу про перші поселення закріплюються ключові терміни теми (трипільська культура, скіфська доба, черняхівська культура), без розуміння яких неможливо орієнтуватися в хронологічному порядку епохи, – доцільно використовувати її як розминку перед заповненням таблиці практичного заняття № 1 [3, с. 17].

Найбільш тісно з хронологічною компетентністю пов'язане завдання «Числова пряма» [3, с. 104], подане після параграфа про становище Пlosкирова-Проскурова у XVIII ст. Це цифровий аналог стрічки часу, де учні самостійно розташовують на часовій осі ключові події (кінця XVIII – початку XIX ст.), зокрема відкриття присутніх місць (1795 р.), створення міської поштової експедиції (1798 р.), поліції (1799 р.) та штатної військової команди (1800 р.) [3, с. 101–102]. Робота з цією вправою розвиває просторово-часове мислення та дає змогу відчутти динаміку міських змін. Вчитель може запропонувати цей тренажер як домашнє «перевернуте завдання» (flipped learning), щоб на уроці глибше обговорити причини такої високої концентрації подій у короткий проміжок часу.

Елемент змагальності та емоційного залучення забезпечує онлайн-гра «Скачки» [3, с. 117], розміщена після теми про Проскурів (у XIX – на початку XX ст.). Вона стимулює швидке запам'ятовування дат через азарт і точність відповідей. Такий формат ідеально підходить для уроку-змагання: клас об'єднується у кілька команд, представники яких по черзі відповідають на запитання, просуваючи свій колектив до перемоги. На наш погляд, це ефективний метод узагальнення знань перед тематичним оцінюванням третього розділу.

Навичку систематизації розрізненого матеріалу успішно розвиває інтерактивна вправа «Класифікація» [3, с. 130]. Опрацьовуючи тему «Політичне життя міста на початку XX ст.», учні розподіляють події за категоріями (наприклад, «до» чи «після» певного року, перша чи друга половина століття). Така аналітична робота є базовою для подальшого складання складних хронологічних таблиць.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Прямим і класичним типом перевірки знань виступає завдання «Поєднай пари» [3, с. 165], що доповнює параграф про ремісничий та промисловий розвиток Проскурова. Учень має встановити зв'язок між роком та подією, як-от завершення будівництва залізниці Жмеринка–Проскурів–Волочиськ у 1870 р. [3, с. 161]. Вправа слугує надійним інструментом самоперевірки та готує школярів до виконання складних завдань III рівня у тематичній атестації четвертого розділу.

Для відпрацювання навичок логічної послідовності призначений цифровий тренажер «Впорядкуй події» [3, с. 180]. Використовуючи механіку drag-and-drop, учні вибудовують картки з фактами соціального розвитку міста в правильному порядку, отримуючи миттєвий зворотний зв'язок. За своєю структурою ця операція ідентична екзаменаційним завданням, проте інтерактивна форма робить підготовку менш напруженою.

Нарешті, лінгвістична гра «Знайди слово» [3, с. 185], що завершує розповідь про перші польоти над містом, допомагає закріпити тематичну лексику (авіація, аероплан, повітроплавання, Малинський). Опанування цієї термінології є необхідним кроком для коректного виконання хронологічних завдань, присвячених розвитку авіаційної справи [3, с. 194].

Усі електронні вправи, навіть ті, що прямо не називаються «хронологічними», забезпечують функцію підготовки або закріплення матеріалу, необхідного для хронологічної роботи, утворюючи повний дидактичний цикл: («Знайди слова» [3, с. 16], «Знайди слово» [3, с. 185], «Класифікація» [3, с. 130], «Поєднай пари» [3, с. 165], «Впорядкуй події» [3, с. 180], «Числова пряма» [3, с. 104], «Скачки» [3, с. 117]). Тому, запропоновані в навчальному посібнику електронні вправи забезпечують повний цикл цифрового супроводу хронологічної роботи – від підготовки до контролю, органічно доповнюючи традиційний методичний апарат посібника.

Таким чином, навчальний посібник «Хмельницькознавство» для 8 класу є методично продуманим інструментом розвитку хронологічної компетентності учнів, що поєднує насичений фактологічний матеріал (707 дат) із різноманітним дидактичним апаратом. Шість типів хронологічних завдань – від формулювання запитань «Коли?» до самостійного заповнення таблиці із первинного тексту – індивідуальну послідовну систему, що

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

охоплює всі рівні пізнавальної діяльності: від відтворення до творчого застосування. Наративна форма подання дат у поєднанні з будівництвом регіональних подій у загальноєвропейському контексті забезпечує формування не механічного запам'ятовування, а осмисленого хронологічного мислення. Методичні прийоми «Хронологічний штурм», «Хронологічний ланцюжок», «Жива хронологія» і «Групова хронологічна таблиця», які органічно впливають зі структури посібника, дозволяють вчителю організувати активну, діяльнісну роботу з часовим матеріалом без додаткових ресурсів. Посібник успішно реалізує принцип від локального до загального: доля маленького міста стає для учня прозорою моделлю великих історичних процесів, де кожна інформація набуває конкретного людського та геополітичного змісту. Позитивним є і те, що посібник формує в учнів звичку сприймати час як першу координату будь-якої події – через систематичне винесення запитання «Коли?» на початок алгоритму роботи з текстом. Водночас потенціал посібника ставить на порядок денний питання його розширення: доцільно розробити серію аналогічних навчальних посібників з «Хмельницькознавства» для інших класів – 6 клас (давня історія), 7 клас (середньовіччя), 8 клас (ранньомодерна доба XVI–XVIII ст.), 9 клас (XIX – початок XX ст.), 10–11 класи (новітня історія міста) – де тематика регіональної історії була б синхронізована з відповідними розділами програми із всесвітньої та вітчизняної історії, утворюючи цілісний наскрізний курс краєзнавства від 6 до 11 класу з послідовним нарощуванням хронологічної компетентності в учнів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний стандарт базової середньої освіти: затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 верес. 2020 р. № 898. URL: <https://surl.li/hlaupg> (дата звернення: 18.03.2024).
2. Про затвердження професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти»: Наказ Міністерства освіти і науки України від 29 серп. 2024 р. № 1225. URL: <https://surl.li/lbbqnb> (дата звернення: 18.03.2024).
3. Хмельницькознавство: навч. посіб. для 8 кл. закладів загальн. середн. освіти / Н. І. Камінська. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2024. 232 с.

Максим БОЧУЛЯ,
м. Хмельницький

ЗАСТОСУВАННЯ QR-КОДІВ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КУРСУ «ХМЕЛЬНИЦЬКОЗНАВСТВО» У 8 КЛАСІ

У статті здійснено контент-аналіз функціонального призначення QR-кодів, інтегрованих у навчальний посібник «Хмельницькознавство» для 8 класу як засобу реалізації діяльнісного підходу в навчанні. Виокремлено 4 функціональні блоки цифрових завдань, які забезпечують перехід від репродуктивного сприйняття інформації до активного дослідження та створення власних медіапроектів. Обґрунтовано, що систематична робота з такими інструментами гарантує розвиток ключових компетентностей, оскільки вивчення локальної історії базується на внутрішній мотивації та стає частиною власного життєвого досвіду школяра.

Ключові слова: 8 клас, гейміфікація, діяльнісний підхід, дослідницька діяльність, ключові компетентності, локальна ідентичність, Хмельницькознавство, QR-коди.

Сучасна освітня парадигма, що базується на діяльному підході, вимагає фундаментальної трансформації навчального процесу – від традиційної трансляції готових знань до організації активної пізнавально-пошукової діяльності учнів. Курс «Хмельницькознавство» для 8 класу призначений для формування локальної ідентичності та виховання свідомості громадян шляхом глибокого вивчення історії, культури та економіки рідного краю, зокрема потребує інноваційних методичних інструментів реалізації цих амбітних завдань. QR-коди стали саме такими стратегічними технологічними рішеннями, які дозволяють учням легко та швидко перейти від статичного друкованого підручника до динамічного багатовимірного цифрового середовища, перетворюючи процес навчання на захоплююче активне дослідження.

Головною метою цієї статті є проведення ґрунтового контент-аналізу функціонального призначення QR-кодів, розміщених у підручнику «Хмельницькознавство» для 8 класу, а також з'ясування

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

конкретних механізмів, завдяки яким ці цифрові інструменти забезпечують перехід від пасивного сприйняття навчального матеріалу до активної пізнавально-пошукової діяльності учнів. Досягнення цієї мети передбачає вирішення кількох взаємопов'язаних завдань: встановити загальну кількість QR-кодів і визначити принципи їх розподілу за функціональними блоками; проаналізувати зміст цифрових ресурсів, до яких відсилають коди; дослідити, які саме пізнавальні процеси активізує кожен блок; та оцінити загальну ефективність запропонованої системи з точки зору сучасних вимог до організації навчання.

Науковий інтерес до питань інтеграції QR-технологій в освітній простір є відносно новим, проте вже достатньо розвиненим напрямом педагогічних досліджень. Питаннями впровадження інноваційних цифрових ресурсів у шкільну освіту активно займаються провідні методисти та автори сучасних підручників та посібників, чий внесок став визначальним для розвитку цієї галузі. Серед них: О. Бурлака [3], В. Власов [2], Н. Власова [3], Д. Вашук [2], О. Данилевська [2], Н. Камінська [5], М. Крижановська [4], А. Макаревич [1], О. Наумчук [4], О. Охріменко [1], О. Панарін [1], Н. Старченко [3], Ю. Топольницька [1], Г. Хлібовська [4] та І. Щупак [3]. Праці цих науковців заклали теоретичне підґрунтя для розуміння того, яким чином цифрові технології можуть органічно вписуватися в логіку навчального процесу, не замінюючи традиційні методи, а збагачуючи й посилюючи їх.

Вивчення рідного міста в межах курсу «Хмельницькознавство» для 8 класу набуває особливого значення в контексті сучасних викликів, які постають перед українським суспільством. Формування локальної ідентичності, усвідомлення власної причетності до культурного та історичного спадку громади, розвиток критичного ставлення до минулого й відповідального погляду на майбутнє – усе це завдання, які виходять далеко за межі звичайного шкільного предмета. Авторка посібника Н. Камінська цілеспрямовано впровадила стратегію цифрової трансформації навчального контенту. Це дозволило перетворити вивчення краєзнавства на динамічний процес, що має глибоке особистісне значення для кожного восьмикласника та сприяє його активному залученню до пізнання рідного краю. Результатом цього стратегічного рішення стало впровадження системи з 55 QR-кодів,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

яка функціонує за принципом безперервної гіпертекстуальності: кожен код є унікальною точкою входу до окремого цифрового ресурсу, тематично пов'язаного з конкретним параграфом або розділом підручника [5].

Детальний аналіз усіх 55 QR-кодів дозволив виявити чітку внутрішню логіку їх розподілу за характером пізнавальної діяльності, яку вони стимулюють. За результатами цього аналізу вдалося виділити 4 основні функціональні блоки, кожен із яких відповідає окремому етапу навчальної діяльності та забезпечує залучення учнів до якісно різних пізнавальних процесів – від первинного дослідження джерел до самостійної творчої та проєктної роботи.

Першим і методологічно найважливішим є блок дослідницько-аналітичної діяльності, якому відведено 15 QR-кодів, що становить приблизно 27,3% від загальної кількості. Ця цифра не є випадковою: вона відображає усвідомлений пріоритет авторів – поставити в центр навчального процесу роботу з автентичними джерелами та розвиток навичок самостійного наукового аналізу. Принципова відмінність цього блоку від традиційного підходу полягає в тому, що учень не отримує готових висновків із підручника, а сам приходить до них через власне дослідження. QR-коди слугують тут своєрідними цифровими провідниками, що ведуть учня від запитання до джерела, від джерела до аналізу, від аналізу до власного обґрунтованого висновку.

Зокрема, доступ через QR-код до спеціалізованого ресурсу «Інтерактивна культурно-туристична карта Хмельниччини» [5, с. 201] та інших геоінформаційних платформ відкриває перед учнями можливість проводити повноцінний просторовий та історико-географічний аналіз розвитку регіону. Завдання такого типу, як-от «Використовуючи карту, поміркуйте, як географічне розташування Плоскирова вплинуло на розвиток та становлення поселення» [5, с. 30], вимагає від школяра не просто пошуку готової відповіді, а складного міждисциплінарного синтезу: потрібно зіставити фізико-географічні характеристики місцевості з логікою господарського освоєння, торговельними шляхами, оборонними потребами та особливостями розселення людей у певну епоху. Це завдання формує в учнів системне мислення та здатність бачити зв'язок між природним середовищем і перебігом історичних процесів.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Не менш ціннішими є QR-коди, що надають доступ до завдань, пов'язаних із безпосередньою роботою в музейному просторі. Так, завдання «Відвідайте Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Проаналізуйте пам'ятку...» [5, с. 17] спрямоване на формування артефактознавчих навичок: учні вчать самостійно визначати матеріал виготовлення предмета, особливості його художнього оздоблення, функціональне призначення та місце в системі матеріальної культури доби. Такий підхід переносить навчання з класу до реального культурного простору міста, що має потужний виховний і мотиваційний ефект. Окреме місце серед ресурсів цього блоку посідають віртуальні екскурсії та свідчення очевидців. Автентичні «Спогади нотаріуса Колоколова» [5, с. 203] чи розповіді про власників старовинної аптеки або гастроному – це не просто цікаві факти з міської хроніки, а унікальний матеріал для розвитку навичок критичної роботи з джерелами особового походження. Учні навчаються враховувати суб'єктивність авторської позиції, зіставляти різні погляди на одні й ті самі події, відрізняти факт від інтерпретації та формулювати власне виважене ставлення до описуваних подій. Зрештою, дослідницько-аналітичний блок формує в учнів цілісну компетентність краєзнавця-дослідника – людини, яка вмє ставити запитання, шукати відповіді в першоджерелах, критично оцінювати здобуту інформацію та робити самостійні обґрунтовані висновки.

Органічним продовженням дослідницького етапу є другий функціональний блок, присвячений систематизації та структуруванню здобутих знань. Цей блок представлений 12 QR-кодами 21,8% від загального обсягу і виконує критично важливу дидактичну функцію: перетворює розрізнені факти, зібрані в ході дослідження, на цілісну, логічно впорядковану та внутрішньо узгоджену систему знань. Без цього етапу навчання ризикує залишитися на рівні хаотичного накопичення інформації без глибокого її осмислення. Інтерактивні цифрові інструменти, доступ до яких відкривають QR-коди цього блоку, цілеспрямовано розвивають здатність учнів виділяти суттєві ознаки явищ, встановлювати зв'язки між поняттями, порівнювати об'єкти за різними критеріями та впорядковувати інформацію в зручних для сприйняття структурах.

Показовим прикладом є вправи на класифікацію – зокрема, «Архітектурні споруди міста Хмельницького» [5, с. 50] або

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

«Соціально-економічний розвиток Проскурова в XVII–XVIII століттях» [5, с. 92], реалізовані у форматі онлайн-вправи «Класифікація». Виконуючи ці завдання, учні мають самостійно визначити критерії групування, розподілити об'єкти за відповідними категоріями наприклад: тип архітектури, призначення споруди, епоха будівництва або сфера господарської діяльності та обґрунтувати свій вибір. Це дозволяє вийти за межі суто історичних знань і сформувані в учнів універсальні когнітивні навички: вміння глибоко аналізувати матеріал та оперувати складними логічними категоріями. Окрему роль у цьому блоці відіграють вправи на хронологічну систематизацію у форматах «Впорядкуй події» [5, с. 180] та «Числова пряма» [5, с. 104]. Такі інтерактивні завдання спрямовані не на механічне запам'ятовування дат, а на формування хронологічної компетентності. Це дозволяє учням усвідомлювати глибину часової перспективи та чітко простежувати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями. Учень, який опанував навички орієнтування в етапах розвитку поселення від його витоків до сьогодення, демонструє системне розуміння динаміки історичного процесу, що є значно ефективнішим за репродуктивне відтворення окремих хронологічних даних.

Принципово важливим третім блоком є гейміфікація та ігрові форми перевірки й закріплення знань, якому відведено 20 QR-кодів – найбільша частка серед усіх блоків, що складає приблизно 36,4% від загальної кількості. Така перевага не випадкова: цей блок виконує функцію, яка є критично необхідною для ефективного навчання, але традиційно залишається найменш привабливою для учнів – закріплення, повторення та самоперевірку засвоєного матеріалу. Гейміфікація докорінно змінює вектор навчання: від пасивного запам'ятовування до емоційно насиченого дослідження. Використання інтерактивних методів дозволяє перетворити помилку на інструмент розвитку, а успіх – на дієвий стимул, що забезпечує неперервність та високу інтенсивність навчального процесу. Такий підхід гарантує багаторазове й добровільне повернення учнів до контенту, що суттєво підвищує якість засвоєння краєзнавчого матеріалу.

Серед ресурсів цього блоку особливе місце посідають вправи на засвоєння краєзнавчої термінології – «Вгадай слово» [5, с. 11], «Знайди слова» [5, с. 16, 75, 185], «Пропущені слова» [5, с. 126]. Ці

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

завдання вирішують одну з найскладніших проблем вивчення предметів регіональної тематики: специфічна місцева лексика, географічні назви, імена історичних діячів і терміни, пов'язані з культурою регіону, засвоюються учнями значно легше, коли вони зустрічають їх у контексті гри, а не у вигляді словникового списку для заучування. Водночас ігрові формати: «Вікторина» [5, с. 30], «Знайди пару» [5, с. 81], «Поєднай пари» [5, с. 165], «Розв'яжіть кросворд» [5, с. 136], «Скачки» [5, с. 117], «Перший мільйон» [5, с. 10] – забезпечують перевірку засвоєння фактичного матеріалу в умовах, що максимально знижують рівень тривожності. Принциповою перевагою ігрових форматів із миттєвим зворотним зв'язком є те, що помилка перестає бути травматичним досвідом і перетворюється на конструктивну підказку: учень одразу бачить, де саме виникло непорозуміння, і має можливість оперативно заповнити прогалину, не чекаючи наступного уроку чи перевірної роботи. Це формує звичку до самостійного контролю власних знань – одну з ключових характеристик відповідального учня. Висока частка гейміфікованих завдань у загальній структурі курсу підтримує стабільно високий рівень мотивації та емоційної залученості школярів упродовж усього навчального року, запобігаючи втраті інтересу до матеріалу та забезпечуючи рівномірне опрацювання всіх тем без відчуття примусу.

Завершальним і водночас найвищим щаблем методичної системи курсу є четвертий блок, спрямований на розвиток культурної компетентності та реалізацію проєктної діяльності. Незважаючи на те що цей блок налічує лише 8 QR-кодів – 14,5% від загального обсягу і є найменшим за кількісним показником, саме він втілює найбільш складний і педагогічно значущий вид навчальної діяльності – самостійне створення власного культурного та освітнього продукту. Перехід від засвоєння та відтворення готових знань до їх творчого застосування у власному дослідницькому чи медіапроєкті є якісним стрибком у розвитку учня, свідченням справжньої інтелектуальної та громадянської зрілості.

Зокрема, вправа «Культурне та духовне життя міста» занурює учнів у вивчення нематеріальної культурної спадщини Хмельниччини – традицій, звичаїв, мистецьких форм, релігійного й громадського життя, системи цінностей, які формували обличчя міста в різні епохи. Осмислення цього пласту регіональної

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

культури є необхідною умовою для формування повноцінної місцевої ідентичності, яка спирається не лише на знання фактів, а й на емоційний зв'язок із культурним кодом рідного міста. Особливу роль у цьому блоці відіграє доступ через QR-коди до відеоматеріалів успішних медіапроектів, створених учнями попередніх років. Розповіді про видатного письменника Костя Місевича чи визначну громадську діячку Катерину Луцик [5, с. 205] – це не просто інформаційні матеріали про відомих земляків, а реальні зразки якісної дослідницької роботи, виконаної ровесниками. Такий підхід має потужний мотиваційний ефект: учні бачать, що створення серйозного дослідницького продукту є реально досяжним завданням для школяра їхнього віку, і це надихає їх на власну творчість. Крім того, перегляд і аналіз цих робіт формує в учнів розуміння критеріїв якісного дослідження: як правильно обирати та опрацьовувати джерела, як структурувати матеріал, як поєднувати науковість із цікавою подачею. Зрештою, завершальний блок перетворює накопичені знання на дієве переконання, а навчальний процес – на акт громадянської самоідентифікації. Учень, який пройшов усі чотири етапи курсу й створив власний проєкт про рідне місто, усвідомлює себе не стороннім спостерігачем, а повноправним учасником живої культурної традиції міста Хмельницького-людиною, яка не лише знає свою місцеву історію, а й несе відповідальність за її збереження та примноження.

Підсумовуючи проведений контент-аналіз, можна стверджувати, що впровадження системи QR-кодів у навчальний курс «Хмельницькознавство» для 8 класу є не просто технічним удосконаленням підручника, а глибоко продуманим педагогічним рішенням, що забезпечує повноцінну реалізацію діяльнісного підходу в регіональній освіті. Розподіл 55 QR-кодів між чотирма взаємодоповнюючими функціональними блоками – дослідницько-аналітичним 27,3%; систематизаційним 21,8%; гейміфікаційно-закріплювальним 36,4% та проєктно-культурним 14,5% – відображає чітку методичну логіку, що відповідає природній послідовності повноцінного пізнавального циклу: від первинного дослідження джерел через структурування та закріплення знань до їх творчого застосування у власному продукті. Кожен із блоків активізує специфічні пізнавальні процеси, розвиває окремий компонент дослідницької, аналітичної та творчої компетентності

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

учня, а разом вони формують цілісну особистість – свідомого громадянина, закоханого у своє місто та здатного стати активним будівничим його культурного майбутнього.

Список використаних джерел та літератури:

1. Історія України : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. Є. Панарін, Ю. А. Топольницька, О. С. Охріменко, А. С. Макаревич. Київ: Літера ЛТД, 2025. 303 с.
2. Історія України: підручник для 8 класу / В. Власов, О. Данилевська, Д. Ващук. Київ: Генеза, 2025. 256 с.
3. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак, Н. П. Старченко, О. В. Бурлака, Н. С. Власова та ін. Київ: Оріон, 2025. 244 с.
4. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук. Тернопіль: Астон, 2025. 264 с.
5. Хмельницькознавство: навч. посіб. для 8 кл. закладів загальн. середн. освіти / Н. І. Камінська. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2024. 232 с.

АДАМСЬКИЙ Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, в. о. голови Хмельницької обласної організації НСКУ.

БАВОРОВСЬКА Олена – заступник директора з питань внутрішньобібліотечної роботи Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки.

БАЙДИЧ Володимир – кандидат історичних наук, вчений секретар ДІКЗ «Межибіж».

БЕРКОВСЬКИЙ Владислав – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри цифрового мистецтва Київського національного університету технологій і дизайну.

БЛАЖЕВИЧ Юрій – кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації НСКУ.

БОЧУЛЯ Максим – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти гуманітарного факультету Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (О.-П. П. «Середня освіта. (Історія)»).

ВЕТРОВ Віктор – завідувач сектором археології Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, науковий співробітник Державної установи «Науково-дослідницький центр «Охоронна археологічна служба України» НАН України.

ВЕТРОВА Тетяна – провідний науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва.

ГАЛАТИР Віталій – кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Хмельницького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Анатолія Назаренка.

ГОВОРУН Валентин – вчитель біології і географії, вчитель-методист Хмельницького ліцею № 16 імені Володимира Козубняка, член Національної спілки краєзнавців України, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», член

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ГО «Українського географічного товариства», т. в. о. голови Хмельницького відділення ГО «Українського географічного товариства».

ГРИГОРЕНКО Захар – здобувач освіти Хмельницького ліцею № 13.

ГРИГОРЕНКО Олександр – доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, завідувач відділу новітньої історії Поділля Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України, член НСКУ.

ГРИНЧИШИН Оксана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

ГУМЕНЮК Алла – директорка ПП «Редакція газети «Вперед»».

ГУМЕНЮК Анна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

ГУРСЬКА Катерина – директор музею центру культури та дозвілля Національної академії державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, член НСКУ.

ДОРОНСЬКА-СОБКО Оксана – провідний науковий співробітник Музею історії міста Хмельницького.

ЄСЮНІН Сергій – кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

ЗАВАЛЬНЮК Костянтин – кандидат історичних наук, архівіст I категорії відділу інформації Державного архіву Вінницької області.

ЗАВАЛЬНЮК Олександр – доктор історичних наук, професор, керівник регіонального осередку УАІН.

ІЛЬЧУК Артем – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти гуманітарного факультету ХГПА (О.-П. П. «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»).

КАТАЄВ Нікіта – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти гуманітарного факультету ХГПА (О.-П. П. «Середня освіта (Історія та громадянська освіта)»).

КАЧЕРОВСЬКА Ніна – краєзнавиця.

КОМАРНИЦЬКИЙ Олександр – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

КОРЖИК Світлана – голова Летичівської територіальної організації Національної спілки краєзнавців України, член президії обласної організації НСКУ, науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець Хмельниччини, магістр державного управління.

КРАВЧУК Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КУНДЕЛЬСЬКИЙ Валерій – кандидат історичних наук, вчитель історії Хмельницького ліцею № 3 імені Артема Мазура.

КУНДЕЛЬСЬКИЙ Дмитро – вчитель інформатики та історії Хмельницького ліцею № 6 імені Назара Макаренка.

ЛЕВАНДОВСЬКА Людмила – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

МАРКОВА Світлана – доктор історичних наук, доцент, методист-спеціаліст вищої категорії методичного відділу мистецької освіти та підвищення кваліфікації ХОНМЦКіМ, почесний краєзнавець Хмельниччини.

МЕДВІДЬ Федір – доктор наук в галузі політології, кандидат філософських наук, професор МКА, доцент, академік Міжнародної академії безпеки життєдіяльності, член Національної спілки краєзнавців України, докторант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ОЛІЙНИК Юрій – кандидат історичних наук, начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ.

ОНИЩУК Майя – директор Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва, заслужена артистка України.

ОСТРОВИЙ Володимир – кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ПОГОРІЛЕЦЬ Олег – директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж».

ПОНОМАРЬОВА Анастасія – майстер народного мистецтва, головний художник ХОНМЦКиМ, керівник народної художньої студії «Рукотвори».

ПРОКОПЧУК Віктор – академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

СЕМЕНЧУК Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

СЕРДУНИЧ Любов – співчанка НСКУ, НСЖУ, ВТ «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка.

СКРИПНИК Анатолій – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут».

СОЛОВЕЙ Микола – кандидат педагогічних наук, доцент, член НСКУ.

СОСНІНА Олена – завідувачка відділу народної творчості та нематеріальної культурної спадщини Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтва.

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Поділля Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член НСКУ.

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

ЯБЛОНСЬКИЙ Вадим – провідний науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Семенчук С. Антропоморфна кам'яна пластика Болохівської землі	3
Кундельський В., Кундельський Д. Поділля та Південно-Східна Волинь у контексті подій 1648 р.	15
Яблонський В. Право презенту унійних священників Теофіпольщини за матеріалами візитаційних описів Базалійського, Човганського та Ямпільського деканатів 1756 року	21
Блажевич Ю., Качеровська Н. Чумацький промисел в Україні і на Поділлі: становлення, розвиток та занепад (XI-XIX ст.)	25
Сердунич Л. Давня українська сільська їжа – основа міського харчування	42
Говорун В. Комплексне краєзнавче дослідження села Русанівці	55
Єсюнін С. Кравецтво – провідне ремесло Пłosкирова (Проскурова) у XVIII – на початку XX ст.	66
Гурська К. Єврейське населення Поділля та рекрутська політика російської імперії у першій половині XIX століття (на прикладі жителя містечка Новокосянтинів).	77
Олійник Ю. Дворянські училища Подільської губернії: становлення, розвиток та трансформація	93
Адамський В. Бюджет Проскурова 1917 року: джерела доходів та напрямки фінансування	97
Ільчук А. Культурно-освітня діяльність Проскурівської «Просвіти» в добу Української революції 1917–1921 рр.....	105
Галатир В. Політико-адміністративні аспекти становлення державності в Південно-Східній Волині (квітень-грудень 1918 р.)	113
Коржик С. Адміністративно-територіальний устрій та владна вертикаль на Летичівщині в добу Української держави (1918 р.)	123
Катаєв Н. Розгортання українського руху на Поділлі наприкінці 1918 року (за матеріалами газети «Життя Поділля»)	137
Завальнюк К. Знищення більшовиками Американської дипломатичної місії на Проскурівщині у 1920 році	145

ІІІ всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Доронська-Собко О. Українець Микола Зотенко – жертва більшовицьких репресій в Проскуріві	153
Берковський В. Джерела до історії театрального руху в прикордонній зоні УСРР (1920-1923 рр.)	169
Байдич В., Погорілець О. Встановлення народної освіти в селах Летичівщини в 20-х роках ХХ століття (за архівними документами ДАХМО)	178
Гринчишин О. Проблеми та суперечності розвитку сільськогосподарського виробництва Поділля в умовах нової економічної політики (1921-1929 рр.)	188
Трембіцький А. Поет нездоланного руху – Володимир Свідзінський	195
Кравчук О. Вихідці з теренів Вінниччини та Хмельниччини на сторінках книги О.Пеленської «Україна поза Україною»	207
Соловей М. Позакласна та позашкільна робота в діяльності Кам'янець-Подільського обласного інституту удосконалення вчителів: освітні пріоритети та практики (1944-1954 рр.)	211
Прокопчук В., Завальнюк О. Юрій Васильович Телячий: подвижництво в освіті та науці	225
Гуменюк А., Хоптяр Ю. Захисники герої з Ярмолинеччини Хмельницького району у російсько-українській війні (2022-2025) (на матеріалах Ярмолинечкої газети «Вперед»)	234
Скрипник А. Методичні аспекти викладання курсу «Історія українського державотворення» магістрантам-історикам	245
Ветров В., Ветрова Т. Меджибізький замок: сучасний досвід наукових та рятувальних досліджень	250
Онищук М. Нематеріальна культурна спадщина Хмельницької області – регіональний дискурс	260
Маркова С., Онищук М., Пономарьова А. Українські традиції малювання домашньої ікони на Хмельниччині: теоретико-прикладні аспекти	269
Маркова С. Становлення української сценічної народної хореографії в Хмельницькій області: джерелознавчі, методологічні та прикладні дискурси	279

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Сосніна О. Традиційна кухня Хмельницької області як елемент нематеріальної культурної спадщини	290
Григоренко З., Григоренко О. Покликання вченого – служити освіті й людям	300
Медвідь Ф. Економічна безпека в контексті небезпек і загроз національним інтересам України	314
Баворовська О. Спадкоємці «золотої доби»: лауреати Хмельницької обласної премії імені Володимира Гериновича	324
Левандовська Л. Особливості реалізації краєзнавчого компонента в контексті реформування шкільної історичної освіти	329
Гуменюк А. Формування фахових компетентностей здобувачів освіти засобами локальної історії Поділля	337
Островий В., Бочуля М. Формування хронологічної компетентності в учнів 8 класу в межах курсу «Хмельницькознавство»	341
Бочуля М. Застосування QR-кодів для реалізації діяльнісного підходу під час вивчення курсу «Хмельницькознавство»	351

**III всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична
конференція**

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Кафедра суспільних дисциплін

Наукове видання

**ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ:
МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ
Випуск 3
Матеріали III всеукраїнської міждисциплінарної
науково-практичної конференції
(м. Хмельницький, 24 квітня 2026 р.)**

Художнє оформлення *Сергій Колісник*
Комп'ютерна верстка *Богдан Крищук*
*За достовірність фактів назв, дат, посилань на літературні джерела
тощо відповідальність несуть автори.*

Підписано до друку 20. 05. 2026. Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.

Ум. друк. арк. 21,2.

Тираж 100 прим. Зам. № 106/2026

Видано та виготовлено з готового оригінал-макету

ФОП Стрихар А. М.

м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37.

Тел. моб. 096-709-11-10.